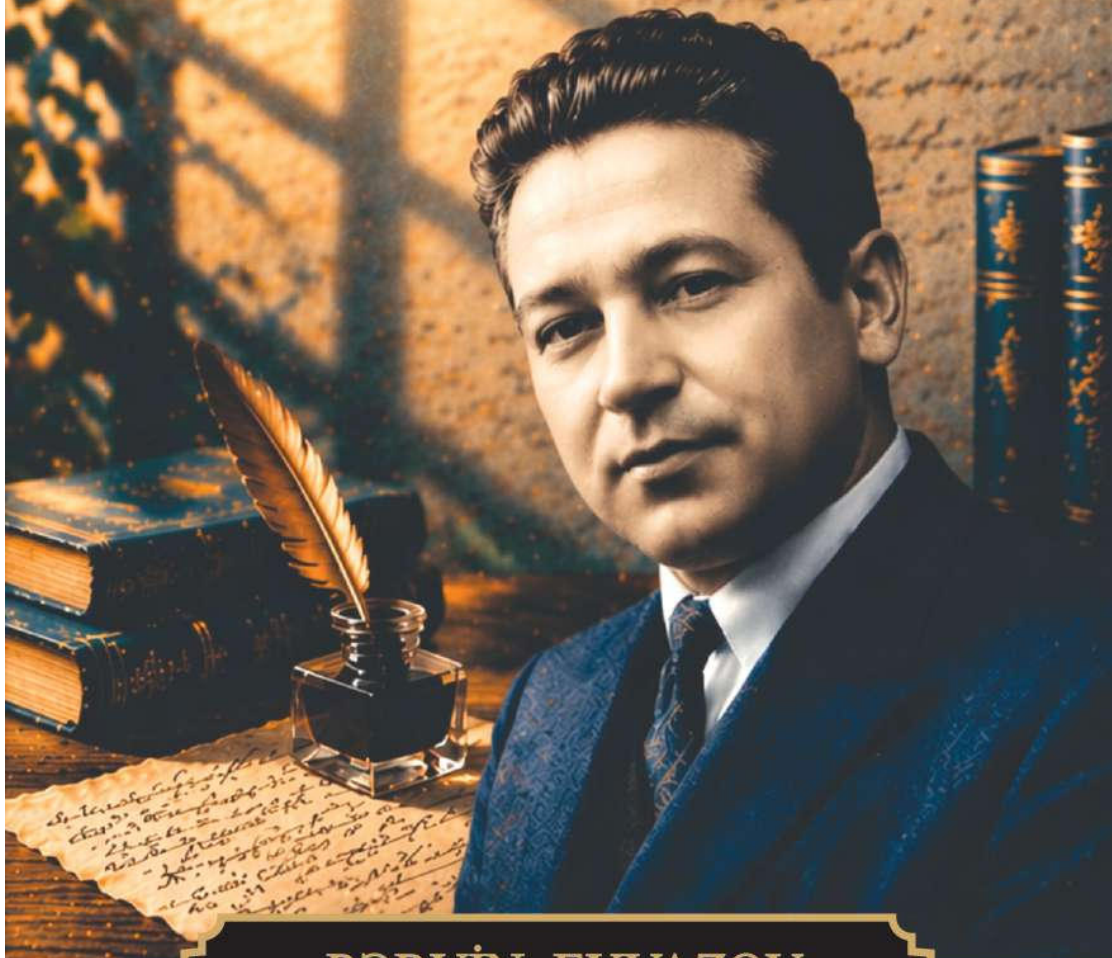

BƏKİR ÇOBANZADƏ

dil tarixi konsepsiyası

PƏRVİN EYVAZOV

PƏRVİN EYVAZOV

BƏKİR ÇOBANZADƏ

dil tarixi konsepsiyası

Monoqrafiya Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsi Elmi Şurasının 12 fevral 2026-cı il tarixli qərarı ilə (protokol № 02) nəşr olunur.

Bakı – 2026

Baş elmi redaktor və ön sözün müəllifi:

Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev
BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

Elmi redaktorlar:

Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov
BDU-nun Türkölogiya kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

Qızılgül Ağəli qızı Abdullayeva
BDU-nun Türkölogiya kafedrasının dosenti, filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər:

Ahmet Buran
Fırat Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru (Türkiyə)

Reyhan Yusif qızı Həbibli
BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru

Süleyman Kaan Yalçın
Fırat Universitetinin Müasir türk dilləri və ədəbiyyatları kafedrasının professoru (Türkiyə)

Kenan Açar
Kocaeli Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının dosenti, Bəkir Çobanzadə irsinin araşdırıcısı (Türkiyə)

Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazov. Bəkir Çobanzadə: dil tarixi konsepsiyası. Bakı: Elm, 2026, –296 s.

Monoqrafiyada görkəmli türkoloq alim, professor Bəkir Vahab oğlu Çobanzadənin elmi yaradıcılığında dil tarixi məsələləri ilk dəfə geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Kitabda B.Çobanzadənin elmi görüşləri tarixi qrammatika və ədəbi dil məsələləri kontekstində şərh olunmuş, fonetik, leksik və morfoloji quruluşun tarixi inkişafına dair müxtəlif məsələlər sistemli şəkildə öyrənilmişdir. Eyni zamanda alimin ədəbi dil konsepsiyası ətrafı araşdırılmış, ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi, ədəbi şəxsiyyətlərin dili və ümumtürk ədəbi dili haqqındakı baxışları çağdaş elmi fikirlərlə müqayisəli tədqiqatda cəlb olunmuşdur.

Monoqrafiyanın materiallarından gələcəkdə B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığına həsr olunacaq araşdırmalarda, Azərbaycan dilçiliyinə dair, o cümlədən dil tarixi məsələləri ilə bağlı aparılacaq tədqiqatlarda, həmçinin bu istiqamətdə dərslük və dərs vəsaitlərinin tərtibində istifadə oluna bilər. Bu baxımdan, kitabdən türkoloji dilçilik sahəsində tədris və tədqiqat aparan mütəxəssislər: professor-müəllim heyəti, gənc tədqiqatçılar, tələbələr və B.Çobanzadənin elmi irsi ilə maraqlanan hər kəs faydalana bilər.

ISBN: 978-9952-602-02-9

© Pərvin Eyvazov, 2026

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	6
MÜƏLLİFDƏN	15
GİRİŞ	19
I FƏSİL. BƏKİR ÇOBANZADƏNİN TƏDQİQATLARINDA TARİXİ FONETİKA MƏSƏLƏLƏRİ	24
1.1. Danışıq səslərinin yaranması və formalaşmasına elmi-nəzəri yanaşma.....	26
1.2. Fonetik hadisələrin tədqiqi	38
1.3. Səslərin uyuşması (ahəng) qanununun araşdırılması.....	51
1.4. Orfoqrafik prinsiplərin tətbiqinə münasibət.....	59
II FƏSİL. BƏKİR ÇOBANZADƏNİN TƏDQİQATLARINDA TARİXİ LEKSİKA MƏSƏLƏLƏRİ	71
2.1. Dilin lüğət tərkibində leksik-semantik inkişafın tarixi-müqayisəli aspektdən tədqiqi.....	71
2.2. Söz yaradıcılığına diaxron və sinxron yanaşma: arxaik leksik şəkilçilər	80
2.3. Sayların tarixi-etimoloji şərhı	109
2.4. Tarixi lüğətlərin elmi-nəzəri təhlili.....	117
III FƏSİL. BƏKİR ÇOBANZADƏNİN TƏDQİQATLARINDA TARİXİ MORFOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ	135
3.1. Morfoloji quruluşun tarixi-tipoloji xarakteristikası və sözlərin nitq hissələri üzrə sistemləşdirilməsi	137
3.2. Sözdəyişdirici şəkilçilərin qrammatik kateqoriyalar fonunda öyrənilməsi: arxaik morfoloji əlamətlər	160

IV FƏSİL. BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ƏDƏBİ DİL KONSEPSİYASI	197
4.1. Ədəbi dilin nəzəri məsələlərinə konseptual yanaşma	197
4.2. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin tədqiqi.....	206
4.2.1. Azərbaycan dilinin qədim izləri: təşəkkülü və terminoloji anlayışı haqqında mülahizələr	206
4.2.2. Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi.....	215
4.2.3. Ədəbi dilin tarixi inkişafı kontekstində bədii irsin linqvistik təhlili.....	222
4.3. Ümumtürk ədəbi dili məsələsinin elmi-metodoloji şərhini.....	249
NƏTİCƏ	275
ƏDƏBİYYAT	279

***Monoqrafiya Birinci Türkoloji Qurultayın
(1926) 100, görkəmli türkoloq alim,
mərhum elmi rəhbərim, Əməkdar elm xadimi,
“Şöhrət” ordenli, akademik
Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevin (1936-2015)
anadan olmasının 90 illik yubileyinə
ithaf olunur.***

ÖN SÖZ

Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadə geniş elmi və bədii yaradıcılığı, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə adını türk xalqları tarixinə qızıl hərflərlə yazmış böyük şəxsiyyətlərdəndir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatı və xüsusilə dili sahəsindəki tədqiqatları özündən sonra elmimizin formalaşması və inkişafında ciddi rol oynamışdır. Bu böyük şəxsiyyətin həyatı və elmi fəaliyyəti yetərinə öyrənilməmişdir. Onun filoloji görüşləri əhatə dairəsinə görə çox geniş olub, demək olar ki, dilçiliyin bütün sahələrini əhatə edir. Bu baxımdan, böyük alimin yaradıcılığının hər bir sahəsi müstəqil araşdırma obyektinə çevrilməlidir.

B.Çobanzadənin, xüsusilə türkoloji araşdırmaları məzmunca geniş və əhatəli xarakter daşıyır: buraya müəllifin türk dillərinin tarixi və müasir vəziyyəti ilə bağlı müxtəlif problemlərə həsr olunmuş kitabları, məqalələri və Birinci Türkoloji Qurultayda elədiyi məruzələr daxildir. Bu mənada, alimin elmi irsi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı hələ də üzə çıxarılmamış maraqlı faktlarla zəngindir. Bu maraqlı faktların aşkar edilib elmi ictimaiyyətə çatdırılması Azərbaycan filologiyasında mühüm aktualıq kəsb edir ki, Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazovun “Bəkir Çobanzadə: dil tarixi konsepsiyası” adlı monoqrafiyası məhz bu məsələnin həllinə yönəlmişdir.

B.Çobanzadənin dilçilik görüşləri ilə bağlı aparılmış tədqiqatların miqyası, demək olar ki, geniş səviyyədə deyil. Onun həyatı və yaradıcılığı, ayrı-ayrı əsərləri haqqında müx-

təlif mövzularında araşdırmalar aparılsa da, bunların çoxu sistemli və monoqrafik tədqiqat səviyyəsində deyil. Bu mənada P.E.Eyvazovun monoqrafiyası B.Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarının fundamental şəkildə tədqiqata cəlb olunması, bu elmi irsin sirlərinin üzə çıxarılması istiqamətində ilk və uğurlu addım hesab edilə bilər.

“Bəkir Çobanzadənin tədqiqatlarında tarixi fonetika məsələləri” adlanan birinci fəsildə müəllif B.Çobanzadənin elmi irsində tarixi fonetika məsələlərini: türkoloqun danışıq səslərinin yaranma və formalaşma mənbələri, sait və samit səslərin təkamülü, fonetik hadisə və qanunlar, orfoqrafiya haqqındakı fikirlərini dərinlən araşdırmış və bir sıra mühüm məqamları üzə çıxarmışdır. Tədqiqatçının üzə çıxardığı elə məqamlar var ki, bunlar dilçiliyimiz üçün yenilikdir və B.Çobanzadənin dilçiliyimizdəki mövqeyini müəyyən etmək baxımından mühüm faktlardır. B.Çobanzadə səslərin formalaşmasındakı fizioloji faktorlardan bəhs edərək göstərir ki, insanın sosial mahiyyətinin əsas göstəricilərindən olan dil təfəkkür və danışıq üzvlərinin vəhdətindən doğur: bununla da bioloji quruluşla sosial-psixoloji amillərin əlaqəsi geniş şərh olunur. Danışıq üzvlərinin, habelə danışıq səslərinin laboratoriya şəraitində daha dəqiq öyrənilməsinin mümkünlüyündən bəhs edən alim əslində ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində eksperimental fonetikanın tətbiqi və araşdırılmasının zəruriliyini irəli sürmüşdür. Türk dillərində yanaşı gələn saitlərin tələffüzündə uzanma və ya qısalma halları həm fizioloji-psixoloji amillər, həm də tarixi təkamül prosesi ilə əlaqələndirilib konkret faktlarla təhlil edilir. Müasir dilimizdə iki-hecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçinin artırılması ilə sözün ikinci hecasındakı qapalı saitin ellipsisi daha çox ərəb-fars mənşəli sözlər əsasında, həm də isimlərlə təhlil olunsa da,

B.Çobanzadə "*devir-devril, çevir-çevril, süpür-süpürntü, yanılış, ayırmaq-ayrı, oyun-oyna, burada-burda, hanı-hansı*" və s. bu kimi nümunələr gətirərək, bu fonetik faktın türk dillərində qədimdən mövcud olduğunu və prosesin tarixi səciyyəyə daşdığını əsaslandırır. Beləliklə, *yanılış, çevril, oyna, şirni, ağrı* və s. kimi sözlərə leksik şəkilçilərin artırılması ilə baş vermiş sait səs düşümü hadisəsi artıq dilimizdə tarixi əhəmiyyət daşıyır. Bu məsələlərdə P.Eyvazov müasir Azərbaycan, türk, Avropa dilçilərinin fikirlərinə müraciət edir və bununla kifayətlənməyib müqayisədə özünün şəxsi mövqeyini elmi əsaslarla bildirir.

Uzun müddət qabaqcıl türkoloqlar, ziyalılar türk xalqları üçün ümumtürk əlifbasının yaradılması yolunda mühüm səylər göstərmişlər. Bu məsələyə dair fikirlər həm də ötən əsrin 20-ci illərində B.Çobanzadə tərəfindən səsləndirilmiş, hətta alim ümumi və unifikasiya edilmiş əlifba üçün prinsiplər müəyyənləşdirmişdir. Əlifbanın latın qrafikası əsasında olmasını irəli sürən müəllif sətiraltı və sətirüstü işarələrdən istifadə edilməməsini, fonetik cəhətdən yaxın olan səslərin qrafik cəhətdən bənzər işarələrlə göstərilməsini, çox işlənən səslər üçün sadə qrafik işarələr verilməsini, türkcələrdəki ümumi səslərin vahid işarələrlə əks olunmasını, hər bir türkcənin nümayəndəsinə latın əlifbası əsasında öz dilinə uyğun səsləri ifadə edən hərflər seçə bilməsini, türk əlifbasının unifikasiyası üçün Azərbaycanda qəbul edilmiş latın əlifbasının əsas götürülməsini tövsiyə etmişdir.

"*Bəkir Çobanzadənin tədqiqatlarında tarixi leksika məsələləri*" adlanan ikinci fəsildə B.Çobanzadənin dilimizin leksik-semantik quruluşunun inkişaf tarixinə dair tədqiqləri: sözün mənasının tarixi-müqayisəli təhlili, leksik şəkilçilər,

bəzi sözlərin etimologiyası və tarixi lüğətlərlə bağlı araşdırmaları geniş şəkildə şərh olunmuş və maraqlı dil faktları əsasında tarixi-müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Müəllif müəyyən etmişdir ki, B.Çobanzadə dilçiliyimizdə ilk dəfə sayların etimologiyasından bəhs etmiş, onların arxetipləri, morfoloji quruluşu barəsində məlumat vermişdir. P.Eyvazovun qənaətinə, B.Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq “İbn Mühənnə lüğəti”ndən əhatəli şəkildə bəhs etmiş, əsərin Azərbaycanda yazılması və türkcə bəhsinin Azərbaycan dilində olması ilə bağlı əsaslandırılmış fikirlər irəli sürmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin semasiologiyası barədə ilk məlumata məhz B.Çobanzadə yaradıcılığında rast gəlirik. Sözlün mənası məsələsini önə çəkən müəllif göstərir ki, sözlər cümlədə müəyyən vəzifələri həyata keçirir ki, bunu sözlün tarixi ilə deyil, xüsusən onun istifadə olunduğu ictimai-coğrafi mühit və zehni-üzvi amillərlə əlaqələndirmək mümkündür. Əslində hər hansı sözlün yaşarılıq qazanması insanın onu öz malına çevirərək, düşüncə və duyğusunun ifadəsi kimi, mətnə gətirməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu vaxt məkan və zamanın, ictimai, mədəni və digər faktorların təsiri altında sözlər müxtəlif məna donuna bürünür ki, nəticədə insan fikrini daha dəqiq ifadə edir. B.Çobanzadə bu aspektdə sözlərin semasioloji yükü və funksiyası barədə ətraflı məlumat verir. P.Eyvazov da alimin bu sahədəki fikirlərini araşdıraraq, müasir elmi-nəzəri fikirlərlə müqayisəli şəkildə təqdim edir. Sözlərin tarixi inkişafından bəhs edərkən görkəmli türkoloq mənənin dəyişməsi, genişlənməsi və daralması məsələsindən danışır, bunların tarixi, ictimai-siyasi hadisələrlə bilavasitə bağlı olduğunu əsaslı dəlillərlə şərh edir. Monoqrafiyada bu məsələlər də ətraflı öz həllini tapmışdır.

B.Çobanzadə sözün tərkibi və söz yaradıcılığı məsələlərindən bəhs edərkən buna tarixi aspektdə yanaşır, yalnız leksik şəkilçilərin deyil, qrammatik şəkilçilərin də sözdə müəyyən məna çaları yaratdığını qeyd edir. Dilçilikdə qrammatik şəkilçilərin leksikləşməsi, onların leksik vahidlər yaratmasındakı rolu məhz bu fikirlə əlaqəlidir. Tarixən leksik şəkilçilərin arxaikləşməsi və bunun nəticəsində düzəltmə sözlərin sadələşməsi barədə B.Çobanzadənin araşdırmaları müasir dilimizdəki bir sıra sözlərin leksik-qrammatik səciyyəsinə müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətə malikdir. *“Bağır-saq, sarımsaq, yüksək, dutsaq”* tipli sözlərin tarixən *-saq, -sək* şəkilçisi ilə yarandığını, bu sözlərin köklərinin bəzi türk dillərində yaşadığını qeyd edən alim bu yolla digər sözlərin də tarixi inkişafına işıq salır. Düzdür, sözlərin tərkibinin müəyyənləşdirilməsində və etimoloji izahında bəzən mübahisəli məqamlara da rast gəlinir, amma bütünlükdə bu bölmə müasir dilçiliyimiz üçün maraqlı faktlar verir. P.Eyvazov bu fəsilədə, bir növ, ciddi etimoloq kimi çıxış edir, müasir dilimizdə olan və şərhə ehtiyacı duyulan bir sıra sözlərin etimologiyasının müəyyənləşməsi istiqamətində dəyərli araşdırmalar aparıb elmi-məntiqi qənaətə gəlir.

Monoqrafiyanın *“Bəkir Çobanzadənin tədqiqatlarında tarixi morfolojiya məsələləri”* adlı üçüncü fəslində görkəmli türkoloqun tarixi morfolojiyaya aid fikirləri: sözün morfem tərkibi, şəkilçilərin funksiyaları, dilimizin morfonoloji quruluşu, sözlərin nitq hissələri üzrə qruplaşdırılması, qrammatik kateqoriyalar haqqındakı araşdırmaları təhlil olunmuşdur. P.Eyvazov göstərir ki, B.Çobanzadə qrammatik şəkilçiləri adlara və feillərə aid morfemlər şəklində qruplaşdırmaqla ilk dəfə

qrammatik kateqoriyaların ümumi və xüsusiyyətlərindən söz açmışdır. B.Çobanzadənin nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı maraqlı fikri vardır; müəllif sözləri ilk olaraq ümumi qrammatik mənasına görə deyil, daxili semantik çalarına görə bölür. Bu baxımdan, sifət bildirən və əşya bildirən sözlər deyə iki qrup ayırır. Birinci qrupa sifətləri, işarə əvəzliliklərini, feilləri aid edir. Görünür, alim hərəkətin materiyanın (əşyanın) atributu olması fikrini əsas almışdır. İkinci qrupa isə isimləri, şəxs əvəzliliklərini aid edir. Nitq hissələrinin isim, sifət, əvəzlilik, feil, ədat, zərf, nida və s. şəkildə təsnifatlanmasından danışan müəlliflərin sözlərin strukturuna, yəni “sözlərin onurğa sütunu”na diqqət yetirmədiklərini qeyd edir. Çünki bu bölgü sözlərin şəkillərinə görə yox, mənalara görə təsnifindən başqa bir şey deyildir. Maraqlıdır ki, müəllif nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsünün qrammatik məzmununa görə olduğunu desə də, sonradan özü də nitq hissələrinin qrammatik – sintaktik funksiyasına görə də təsnifatını aparır və sonda ənənəvi bölgünü təqdim edir, lakin özündən əvvəlkilər kimi, zərfi köməkçi nitq hissələri içərisində verir.

Bu fəsilə diqqətçəkən məsələlərdən biri də hal kateqoriyasına B.Çobanzadənin və P.Eyvazovun münasibətidir. Əvvəla, bəzi şəkilçiləşmiş qoşmaların hal adlandırılmasına doğru olaraq etiraz edilir. Məlumdur ki, tarixən qoşmaların hal funksiyasını yerinə yetirdiyi fikri dilçilikdə yer tutmuşdu, amma qısa desək, iki hal morfeminin birlikdə işlədilməsi xarakterik deyil. Qeyri-müəyyən hallara gəldikdə isə müəllif bunların sözlərlə əlaqəsindəki semantik-qrammatik vəziyyəti nəzərə alaraq, adlıq deyil, qeyri-müəyyən hal olduğunu əsaslandırır. Mənsubiyyət şəkilçilərindən bəhs edərkən bu şəkilçilər vasitəsilə yaranan sözlər içərisində “*biri, birisi, kimi, kimisi*” kimi qeyri-müəyyən əvəzlilikləri də

vermişdir. Müasir qrammatika kitablarında eyni fikir, görünür, elə buradan gəlir. Amma demək lazımdır ki, “*birisi, kimi*” ayrıca, müstəqil leksik vahid kimi götürülə bilməz; belə ki, bunlardakı ikinci *-i (-si)* mənsubiyyət şəkilçisi yeni söz yaratmağa xidmət etmir, sadəcə, intensivlik yaradır. Monoqrafiyada bu məsələlər kifayət qədər işıqlandırılmış və münasibət bildirilmişdir.

Əsərin dördüncü fəslə *“Bəkir Çobanzadənin ədəbi dil konsepsiyası”* adlanır. Həcmcə bir qədər böyük və məzmunca daha geniş olan bu fəsil araşdırma dərəcəsinə görə də uğurlu alınıb: müəllif bir çox məsələlərin həllində, bəzi problemləli situasiyaların çözülməsində öz dilçi intellektini ortaya qoya bilmişdir. Burada B.Çobanzadənin ədəbi dil məsələlərinə dair araşdırmaları: ədəbi dilin ümumi-nəzəri problemləri, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, ümumtürk ədəbi dili ilə bağlı tədqiqləri diqqətlə təhlil edilmiş, müvafiq məsələlərlə bağlı B.Çobanzadənin gəldiyi qənaətlər müasir türkoloqların fikirləri ilə müqayisəli şəkildə təqdim edilmişdir. Ədəbi dil haqqında B.Çobanzadə də koynenin əsas olduğunu söyləyir, ziyalıların bu dilə təsirindən bəhs edir, dilin bu layının ümumxalq dilinə nisbətdə süni xarakterə malik olduğunu desə də, Azərbaycan ədiblərinin simasında ədəbi dilimizin xalq dilinə yaxın olduğunu, imperiyanın bu dili saxtalaşdırma bilmədiyini də söyləyir. Əslində, B.Çobanzadənin ədəbi dillə bağlı görüşlərinin qloballaşma şəraitində dilimizin saflığının qorunması üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Görkəmli alim orta q türk dilinin yaradılmasını vacib hesab edirdi və Birinci Türkoloji Qurultaydakı çıxışlarında bunun həyata keçirilə bilməsi üçün iki əsas fikir irəli sürürdü:

1) türk dillərinin lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsini əks etdirən lüğət yaratmaq; 2) türk dillərinin vahid terminoloji sisteminin yaratmaq. Bu gün də türk xalqları üçün ortaq ünsiyyət dili yaratmaq yolunda mücadilələr edilir. Bu ideyanın həyata keçirilməsində B.Çobanzadənin fikirlərinin mühüm əhəmiyyəti vardır. P.Eyvazov bu müqəddəs işin həyata keçirilməsi üçün çalışan alim – ziyahların görüşlərinə, fikirlərinə müraciət edir, müqayisələr aparır, doğru nəticələrə gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, P.Eyvazov mövzu ilə əlaqədar Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya və Ukraynada aparılmış araşdırmalarla bağlı kifayət qədər elmi ədəbiyyatla tanış olmuş və yeri gəldikcə onlarda olan fikirlərə alim səriştəsi ilə öz münasibətini bildirmiş, müvafiq məsələlərdə öz mövqeyini ortaya qoymuşdur. Əsas odur ki, müəllif təsvirçiliyə uymamış, müvafiq məsələlərlə bağlı əsas əsərlərlə tanış olmuş, onları sadəcə sadalamamış, hər birində olan fikirlərə fəal elmi münasibətini ifadə etmişdir.

Monoqrafiyanın quruluşu, həcm proporsionallığı, qoyulan məsələlərə yanaşmada müəllifin “ehtiyatlı”lığı əsəri oxunaqlı edən cəhətlərdəndir. Müəllifin mövzu ilə əlaqədar olaraq bəzi məsələlər üzərində polemikalar aparması, hətta deyərdim ki, çox cəsarətli polemikalara girməsi təqdirəlayiqdir. B.Çobanzadənin araşdırmalarından bəhs edərkən müvafiq fikirlərin dilçilikdə işıqlandırılması diqqətçəkəndir. Fikirlərin təsdiqi və ya mübahisəli təqdimi, yaxud yeri gəldikcə onlara münasibət bildirilməsi işin elmi səviyyəsini yüksəldir. Bütün bunlar isə tədqiqatçının elmi cəsarətindən irəli gəlir; onun müstəqil fikir yürütmək bacarığının, eləcə də də-

rin dilçilik intuisiyası qabiliyyətinə malik olmasının göstəricisidir. Bunun nəticəsidir ki, o, B.Çobanzadə kimi görkəmli dilçi alimin yaradıcılığını araşdırmaq məsuliyyətini dərk etmiş, onun elmi baxışları ilə həssas və ehtiyatlı davranmışdır.

Monoqrafiya elmi dildə məntiqi ardıcılıqla, tutuşdurma – müqayisə üslubunda yazılmışdır. Tutarlı dəlillər, məntiqli əsaslandırma, faktiki dil materiallarını elmi-nəzəri fikirlərlə əlaqələndirə bilmək bacarığı işin elmi səviyyəsini və akademik dəyərini artırır.

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazovun *“Bəkir Çobanzadə: dil tarixi konsepsiyası”* adlı monoqrafiyası dil tarixşünaslığımıza yeni töhfədir, dilçiliyimiz üçün həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət daşıyan faydalı bir elmi tədqiqatdır.

Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev

Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

MÜƏLLİFDƏN

Hər çətin iş asan olur, amma çətin asan olur.

2013-cü ildə ali təhsilin doktorantura səviyyəsi üzrə Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına qəbul olunandan sonra görkəmli türkoloq alim, Əməkdar elm xadimi, “Şöhrət” ordenli, akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevin elmi rəhbərliyi ilə “Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında dil tarixi məsələləri” adlı fəlsəfə doktoru dissertasiyası üzərində tədqiqat aparmağa başladım. Bilmirəm, təsadüfdür, ya yox, təxminən ondan bir il əvvəl isə Tofiq müəllimin təşəbbüsü ilə, BDU-da əvvəllər Bəkir Çobanzadənin adını daşımış “Türkoloji araşdırmalar” elmi tədqiqat laboratoriyasına işə qəbul edilmişdim. O vaxta qədər böyük filoloq B.Çobanzadə haqqında müəyyən məlumatlara sahib olsam da, onun zəngin yaradıcılığına dərinədən vaqif deyildim. Ona görə də Tofiq müəllimin belə bir mövzuda dissertasiya işi yazmağı mənə etibar etməsinin məsuliyyətini ilk vaxtlarda aydın dərk etməmişdim. Çünki nə vaxtsa B.Çobanzadə ilə bağlı tədqiqat aparacağım ağılıma belə gəlməzdi: həm də mövzunun konkret bir istiqaməti vardı – dil tarixi məsələləri. Ancaq zaman keçdikcə, B.Çobanzadəni yaxından tanıdıqca elmi rəhbərimin mənim üzərimə nə qədər böyük məsuliyyət qoyduğunu və mövzunun ağırlığını dərk etməyə başladım.

Haqqında müxtəlif kitablar və məqalələr yazılmasına baxmayaraq, dilçilik görüşləri monoqrafik səviyyədə dərinləndən təhlil olunmamış görkəmli türkoloqun fikirlərini oxuyub-anlamaq və sistemləşdirmək əslində gənc tədqiqatçı üçün çox çətin bir başlanğıc idi. Təsəvvür edin ki, zəngin və keşməkeşli ömür yoluna sahib tanınmış şəxsiyyətin fikirlərinin, bir növ, “tərcüməçi”si olmalısan. Bəzən düşünürəm

ki, nadir istedad sahibi olmasa, elmdə yeni-yeni addımlayan gənc tədqiqatçıların üzərinə tanınmış elm xadimlərinin (xüsusilə humanitar sahədə) irsinin öyrənilməsi öhdəliyini qoymaq, bəlkə də, müəyyən yaşa görə çox erkəndir. Çünki o görüşləri təhlil etmək üçün tədqiqatçının özünün də kifayət qədər akademik təcrübəyə yiyələnməsi lazımdır. Əks təqdirdə, elmi iş üzərində çalışarkən həmin əsərlər barəsində dərin təhlillər aparmaq çətinlik yaradır, istər-istəməz o fikirləri özün də hiss etmədən, həm də ənənəvi baxışların təsiri altında sadəcə təsvir etməklə kifayətlənirsən. B.Çobanzadə ilə ilkin tanışlıq dövrünü və uzun müddət bu mövzu ilə baş-başa qaldığım, BDU-da elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olduğum sonrakı dövrü qarşılaşdıranda yenidən əmək fəaliyyətinə və doktorantura təhsilinə başladığım o illərlə müqayisədə sonrakı dövərdə düşüncələrimin və yanaşmalarımın zamanla dəyişdiyinin fərqi vardı. Demək ki, akademik mühtədə qazanılan təcrübə tədqiq olunan elmi irsin müəllifini aydın dərk etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təbii ki, burada elmi rəhbərin peşəkar yanaşması, qarşısındakı iddiaçının səviyyəsinə uyğun mövzu təqdim etmə səriştəsi də çox önəmlidir. Və sonradan onu da başa düşdüm ki, Tofiq müəllim gənc tədqiqatçılara verdiyi elmi işlərdə mövzuların elmi çəkisi ilə iddiaçının intellektual səviyyəsi arasındakı mütənasibliyə biganə qalmırmış. Bir də bu axtarışlarda Tofiq müəllimin B.Çobanzadə sevgisinə şahid oldum və anladım ki, onun üzərimə belə bir məsuliyyəti qoyması heç də təsadüfi deyilmiş. Birinci növbədə, Tofiq müəllim, yeri gəldikcə, öz elmi baxışlarında B.Çobanzadənin görüşlərinə arxalanır və əsərlərində alimin dünyagörüşünə öz heyranlığını da gizlətmirdi. O öz elmi dünyasında artıq Bəkir Çobanzadəni dil tarixçisi kimi kəşf etmişdi. İkinci mühüm missiya isə kəşf etdiyi bu irsi araşdırıb, görkəmli türkoloq alimin xidmətlərinə dair yeni faktları üzə çıxara biləcək iddiaçını müəyyənləşdirmək idi.

Görünən odur ki, həmin – fəaliyyətinin məhsuldar dövründə yeni əsərlər üzərində yorulmadan çalışan (həmin araşdırmalarında B.Çobanzadəyə müraciətlər də geniş yer tuturdu) Tofiq müəllimin “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” dərsliyini yenedən nəşrə hazırladığı, xüsusən “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” əsərini qələmə aldığı müddətdə onunla daha yaxın təmasımız – əsərin əlyazısı və çap nüsxələri üzərində apardığımız elmi-texniki işlər və qarşılıqlı fikir mübadiləsi müəllimimdə müəyyən bir təəssürat yaratmış və iddiaçı axtarışları da uğurla nəticələnmişdi. Beləliklə, hələ doktoranturaya qəbul olunmazdan əvvəl baş verən bu təbii proseslərin nəticəsi olaraq, Tofiq müəllim öz təşəbbüsü ilə rəhbərlik etdiyi doktoranta – mənə Bəkir Çobanzadəni tədqiq etməyi tapşırırmışdı. Özü də mövzunu təklif edəndə elə tövsiyələri olmuşdu ki, bu gün gəriyə boylananda Cavid əfəndinin gənc Mir Cəlala verdiyi o qiymətli məsləhəti xatırlamamaq olmur. Mir Cəlal müəllim yazırdı ki, “bir gün gənc şairlərin kitabları haqqında məqalə yazmaq istədiyimi biləndə mənə mühüm məsələlərə üz tutmağı tövsiyə etdi: “Fikir söyləməli daha vacib əsərlər var, elə əsərləri təhlil elə ki, heç olmasa mövzu sənin zəhmətini qoruyub saxlasın. Füzulidən yazanı yazı özü saxlamasa da, Füzuli saxlayacaq”. Doğrudan da, akademik Tofiq Hacıyevin elmi rəhbərliyi ilə görkəmli türkoloq Bəkir Çobanzadə irsini araşdırmaq və bu tədqiqatın altına Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazov imzasını atmaq çox çətin və məsuliyyətli olduğu kimi, həm də şərəfli idi. Tofiq müəllim apardığım araşdırmaların bir hissəsi ilə tanış olub, mənə öz tövsiyələrini versə də, təəssüf ki, amansız ölüm bu işi onun himayəsi ilə yekunlaşdırmağa imkan vermədi və mən bu çətin yola tanınmış dilçi alim, professor Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyevlə davam edib, onun rəhbərliyi altında işi uğurla yekunlaşdırdım.

Yaxşı xatırlayıram ki, vəfatından bir neçə ay əvvəl mövzu ilə bağlı son görüşümüzdə Tofiq müəllim ona təqdim etdiyim iki məqaləni oxuyub, məni yanına çağırırmışdı. AMEA-

nın Dilçilik İnstitutuna rəhbərlik etdiyi həmin dövəmdə işlərinin çoxluğuna və gərginliyinə baxmayaraq, imkan tapıb məqalələrimi oxumaqla qalmamış, onlarla bağlı qeydlərini bildirmək üçün məni direktor otağına dəvət edib geniş söhbət aparmışdı. Hətta bu məqalələrdən birini bəyəndiyi üçün onun “Türkologiya” jurnalında nəşr olunmasını məsul katibə xüsusi tapşırırmışdı.

2026-cı ildə anadan olmasının 90 illiyi tamam olan, B.Çobanzadə irsinə böyük rəğbət bəsləyən, araşdırmalarında Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı mövzulara geniş yer verən Tofiq müəllimin mənim akademik karyeramın ilk illərindəki müstəsna roluna minnətdarlıq əlaməti olaraq bu kitabı həm də onun əziz xatirəsinə ithaf edirəm. Ölməz elmi rəhbərim, mənə Bakı Dövlət Universitetini yenidən qazandıran, adımları və soyadımı böyük filoloq Bəkir Çobanzadə imzası ilə qoşalaşdıran görkəmli türkoloq, akademik Tofiq Hacıyevə Allahdan rəhmət diləyir, “ruhun şad olsun, ustad”, –deyirəm.

Bu gün həm Bəkir Çobanzadənin, həm də Tofiq Hacıyevin mənəvi varlığı onların yetirmələrinin düşüncəsində, auditoriyalarda deyilən mühazirələrdə, yeni tədqiqatlarda yaşayan ideyalardadır. Ona görə də Azərbaycan elmi və təhsili tarixində müstəsna xidmətləri olan hər iki böyük alimin adı sürətlə gəlib-keçən zamanın axarında heç vaxt unudulmur; zəngin yaradıcılıqları və yetirmələri ilə daim yaşayır, xatirələri dərin hörmətlə anılır və bənzərsiz elmi ideyaları gələcək tədqiqatlara işıq saçır.

GİRİŞ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan filologiyasının, elmi və ədəbi-mədəni fikrin formalaşmasında mühüm rol oynamış görkəmli türkoloq, professor Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə (1893-1937) həm zəngin yaradıcılığı, həm də ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə türk dünyasına əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. 1924-cü ildə Bakıya gəldikdən sonra Azərbaycan dilçiliyi tarixində yeni mərhələnin təməlini qoyan B.Çobanzadə Azərbaycan dilinə həsr olunmuş akademik tədqiqatların məhdud və systemsiz olduğu bir dövrdə böyük məktəb yaratmışdır. Yüksək elmi səviyyəsi və intellekti ilə fərqlənən, məsələlərə konseptual və ya kompleks yanaşan alim Azərbaycan dilinin çağdaş problemləri ilə yanaşı, onun inkişaf tarixi, müxtəlif dövrlərə aid yazılı abidələr və bəzi görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin irsi haqqında ətraflı araşdırmalar aparmışdır.

Ancaq ömrünü türkcülük ideyalarının təbliğinə həsr edən və bunun nəticəsində totalitar rejimin qurbanı olan B.Çobanzadənin dil tədqiqatları haqqında, təəssüf ki, uzun illər birbaşa onun yaradıcılığından yox, əsasən, XX əsrin tanınmış dilçi alimlərinin əsərləri vasitəsilə ümumi, yaxud epizodik şəkildə məlumatlar əldə edilmişdir. Sovet dövrünün ictimai-siyasi iqlimindən və ideoloji sistemindən dolayı B.Çobanzadə məktəbinin yetirmələri də onun yaradıcılığına müraciət etməyə çəkindiklərindən müəllifin irsi uzun müddət diqqətdən kənar qalmış və elmi ictimaiyyətə layiqincə çatdırılmamışdır. Azərbaycanda alimin həyatı və fəaliyyəti haqqında əsərlər yazılsa da, onun dilçilik görüşlərinin ayrı-ayrı

istiqlamətlərinə həsr olunmuş tədqiqatların miqyası o qədər də geniş deyildir. B.Çobanzadənin elmi araşdırmalarında türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı öz əksini tapmış, lakin hələ də üzə çıxarılmamış zəngin məlumatlar yer almışdır ki, bu materialların aşkar olunaraq sistemləşdirilib təhlil edilməsi türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində müvafiq sahələrdəki tədqiqatlara yeni istiqamət verə bilər. Bu baxımdan mövzunun aktuallığını şərtləndirən həmin məsələlər monoqrafiyada geniş şəkildə öyrənilir.

Digər tərəfdən, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından (1991) sonra Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə milli dil siyasəti hazırlanmış və bu siyasətin təməl prinsiplərindən biri kimi uzun illər unudulmuş, xalqımızın yaddaşından silinməyə təşəbbüs edilmiş böyük ziyalıların – ədəbiyyat, mədəniyyət və elm xadimlərinin fəaliyyətinin təbliği və bununla da Azərbaycan dilinin böyük tarixi yaddaşının bərpası, ruhi-mənəvi potensialının oyadılması, hərəkətə gətirilməsi istiqamətində ciddi işlər görülmüşdür. Əsası Ümummilli Liderimiz tərəfindən qoyulmuş dil siyasətini hazırda uğurla davam etdirən dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncam dilçiliyin inkişafı sahəsində elmi tədqiqatların prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini qarşıya məqsəd qoyduğu kimi, Birinci Türkoloji Qurultayın 80, 90 və 100 illik yubileylərinin keçirilməsi haqqındakı sərəncamlar bu mötəbər tarixi hadisənin təşkilatçılarına mühüm töhfələr vermiş görkəmli alimlərin irsinin öyrənilməsinə geniş imkanlar açır. Bu da ana dilinə dövlət qayğı-

sının gücləndirildiyi və türk xalqları arasında elmi-mədəni əlaqələrin daha da möhkəmləndiyi, xüsusilə cənab Prezidentin andıçmə mərasimində vurğuladığı kimi, türk dünyasının “*qlobal arenada önəmli aktora və güc mərkəzinə çevrilməsi*” [222] yönündə böyük addımların atıldığı bir zamanda, həmçinin Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd olunduğu dövrdə Azərbaycan filologiyasının inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş böyük ziyalının elmi fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsini, o cümlədən müəllifin Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarının tədqiqata cəlb olunmasını çağdaş dövrün tələbləri baxımından zəruriləşdirir. Bu mənada, B.Çobanzadənin ümumtürk düşüncəsinə bağlı elmi yaradıcılığında dil tarixi məsələlərinin öyrənilməsi mövzunun dərinliyi və çoxşaxəliliyi baxımından Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindən biridir.

B.Çobanzadənin irsi müasir dövrə tam şəkildə gəlib çatmasa da [21, s. 45; 90, s. 51; 99, s. 18; 123, s. 9; 153, s. 518], elmi ictimaiyyətə məlum olan əsərləri əsasında onun dilçilik görüşləri ilə bağlı Azərbaycanda, Türkiyədə, Rusiyada, Özbəkistanda və digər ölkələrdə araşdırmalar aparılmışdır. B.Çobanzadənin ölümündən sonra onun haqqında yazılmış ilk tədqiqat işində – türkiyəli alim A.B.Taymasın “Kımlı filoloq şair B.Çobanzadəni tanıtmə təcrübəsi” (1954) adlı məqaləsində, keçmiş SSRİ-də B.Çobanzadəyə həsr edilmiş ilk araşdırmaların müəllifi F.D.Aşninin “Görkəmli sovet türkoloqu” (1963), “Bəkir Vahab oğlu Çobanzadə” (1967), V.M.Alpatovla birgə yazdığı “Sovet dövrü şərqsünaslığı. B.Çobanzadənin istintaq işi” (1998) adlı məqalələrində; Türkiyədə K.Acarın

“Kırmılı Bəkir Sidqi Çobanzadə (Dilçilik və ədəbiyyat araşdırmaları)” (2001) monoqrafiyasında, Azərbaycanda A.Babayevin “Bəkir Çobanzadə” (1998), C.Qasımovun “Bəkir Çobanzadə” (2018), M.Allahmanlının “Bəkir Çobanzadə” (2022) və V.Quliyevin “Bəkir Çobanzadə: Budapeşt illəri” (2023) kitablarında görkəmli alimin həyatı və fəaliyyəti haqqında mühüm məlumatlar verilmiş, dilçiliyə və ədəbiyyatşünaslığa dair tədqiqatları ümumi şəkildə şərh olunmuşdur.

Həmçinin akademik T.Hacıyevin “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili”, Ə.Rəcəblinin “Azərbaycan dilçiliyi”, A.Babayevin “Birinci Türkoloji qurultay və Azərbaycanda türkologiya”, S.Sadiqovanın “Azərbaycan dilçiliyi simalarda”, N.Məmmədlinin “1926-cı il I Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində və milli mətbuatda” (2026) və E.İbrahimovun “Birinci Türkoloji Qurultayda ortaq əlifba, imla və ədəbi dil məsələləri” (2026) kitablarında; habelə B.Çobanzadənin yubileylərinə həsr olunmuş konfransların materialları toplusunda T.Hacıyevin [70, s. 3-8], E.Əzizovun [63, s. 8-13; 64, s. 19-22], S.A.Sadiqovanın [130, s. 22-25], M.Məmmədlinin [219], Ə.Mikayılovanın [219], Ə.Məmmədovanın [110, s. 34-37], Q.Qəmbərovanın [92, s. 52-55], S.M.Sadiqovanın [132, s. 37-40], Ü.Hüseynovanın [198, s. 47-52], E.Abbasovanın [1, s. 12-17], A.Binnətovanın [26, s. 32-41] və başqalarının alimin dilçilik görüşləri barəsində oçerk və məqalələri yer almışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycanda R.Əskər, S.M.Qasımova*, Türkiyədə İ.Otar, Ş.Bəktörə, A.Buran, Özbəkistanda B.Kərimov, Kırmıda S.Naqayev, D.Ursu, N.Seyidyəhyayev, A.Əmirova,

*Müəllif 2024-cü ildə “B.Çobanzadənin elmi və bədii yaradıcılığında folklor” mövzusunda fəlsəfə doktoru dissertasiyası müdafiə etmişdir.

N.Seyidametova, E.Qəniyeva, E.Vəliyeva, Macarıstanda M.Nyuri, E.Kovaç, Polşada H.Yankovski və digər alimlərin B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığının müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı araşdırmalarında da dil tarixi məsələlərindən əsaslı şəkildə bəhs olunmamışdır [161; 182; 197; 201; 202; 203; 208; 209; 210; 212; 214]. Beləliklə, tədqiqatlarda bu mövzu ya epizodik şəkildə təqdim edilmiş, ya da ümumiyyətlə, barəsində söz açılmamışdır. Bu mənada, monoqrafiyada B.Çobanzadənin dil tarixi məsələlərinə dair araşdırmaları ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunaraq, fikirlərinin elmi ictimaiyyətə çatdırılmasına təşəbbüs edilmişdir.

I FƏSİL

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN TƏDQIQATLARINDA TARİXİ FONETİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu mükəmməl şərh edilmiş, səslərin yaranma mənbələri, səs sisteminin inkişafı, fonetik hadisələr, ahəng qanunu və orfoqrafiyanın prinsipləri haqqında geniş söz açılmışdır. *“Dilşünaslığımızın ilk sanballı, faktlı və konseptual elmi əsəri”* [90, s. 97] *“Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl”* dən (1924) başlayaraq, Azərbaycan dilinin fonetikasi ilə bağlı tədqiqatlarını məzmunca daha da təkmilləşdirən alimin bu sahədəki görüşləri sonrakı araşdırmalar üçün mühüm elmi bazaya çevrilmiş və günümüzdə də öz aktuallığını itirməmişdir. Bu münasibətlə Ə.Rəcəbli yazır: *“Azərbaycan dilinin fonetikasi, nitq səslərinin yaranması və təsnifi, sait və samitlərin təsnifi, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, səs düşümü, ahəng qanunu, heca və digər hadisələr haqqında müəllifin “Türk dili” və “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsərlərində mükəmməl məlumat verilir. Onun söylədiyi fikirlər müasir dilçilik baxımından hələ də əhəmiyyətini itirməmişdir”* [125, s. 169].

B.Çobanzadənin dilimizin fonetik quruluşundan bəhs edilən araşdırmalarında, əsasən, bu məsələlər əhatə olunmuşdur: 1) danışığ səslərinin yaranmasında fizioloji, akustik və psixoloji mənbələrin rolu (və ya danışığ səslərinin fizioloji, akustik və perseptiv aspektləri); 2) danışığ səslərinin

təsnifi və fonomorfologiyası; 3) fonetik hadisə və əvəzlənmələrin Azərbaycan dilində işlənmə dairəsi; 4) Azərbaycan dilinin morfonoloji quruluşunda səslərin uyuşması (ahəng) qanununun yeri; 5) orfoqrafiya və onun əsas prinsipləri; 6) heca, vurğu və orfoepiya ilə bağlı bəzi məsələlər. Bunlarla yanaşı, müəllif türk dillərinin fonetik xüsusiyyətlərindən və yazılı abidələrindən söz açarkən, yeri gəldikcə, səs əvəzlənmələrinə dair tarixi-müqayisəli təhlillər də aparmışdır.

Qeyd edək ki, B.Çobanzadənin fonetik tədqiqatlarda istifadə etdiyi istilahlər müasir terminlərdən kəskin şəkildə fərqlənir; həmin dövrdə dilçilik terminologiyası formalaşmadığından türkoloq alim hətta bəzi ifadələri müvazi şəkildə işlətməmişdir: sövt // səs, sövtiyyat // fonetika, təkəllüm (söyləmə), hissi təkəllüm mərkəzi (beyin-əsəb sistemi), təkəllüm mühərrik mərkəzi (danışıq üzvləri), damaqönü // incə və damaqarxası // qalın saitələr, müdəvvər // şəfəvi (dodaqlanan) və qeyri-müdəvvər // qeyri-şəfəvi (dodaqlanmayan) saitələr, ünlü (cingilti) və sağır (kar) samitələr, partlayıcı // indifai (partlayan) səslər, keçid // islayan // sızqıran (novlu) səslər, təmsil // hazırlıq // assimilyasiya, ahəngi-əsvat // uyuşma qanunu // sinharmoniya, sonorizasiya // cingiltiəşmə və s. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin daxili imkanlarına söykənərək, mümkün qədər terminoloji funksiya daşıyan milli sözlərə də üstünlük verən B.Çobanzadə digər araşdırmalarında da termin paralelliyinə müraciət etmiş, problemin doğurduğu elmi-metodiki çətinliklərin gələcəkdə aradan qaldırılmasını mütəxəssislərin qarşısında dayanan başlıca vəzifələrdən biri hesab etmişdir.

1.1. Danışiq səslərinin yaranması və formalaşmasına elmi-nəzəri yanaşma

İnformasiyanın ən kiçik elementi sayılan danışiq səslərinin yaranması, ilk növbədə, insanın danışiq aparatının – üzvlərinin bioloji funksiyası ilə bağlıdır. Tədqiqatlarda bu, səslərin meydana gəlməsinin fizioloji və akustik mənbələri kimi göstərilir. Danışiq səslərinin yaranmasının fizioloji və akustik aspektindən bəhs etməklə yanaşı, diqqəti öncəliklə səslərin psixoloji əlamətlərinə yönəldən B.Çobanzadə onların sosial mahiyyətini və kommunikativ rolunu aydınlaşdırır. “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (1926) əsərində səslərin formalaşmasındakı fizioloji faktorlardan danışan müəllif qeyd edir ki, insanın sosial mahiyyətinin əsas göstəricilərindən olan dil təfəkkür (dimağ) və danışiq üzvlərinin (sövti əzalar) vəhdətindən doğur: burada bioloji strukturla sosial-psixoloji amillər kompleksləşir [38, c. 3, s. 42-44]. Tədqiqatçı yazır: “... *Papağan və sairə kibi bir taqım heyvanlar vardır ki, kəndilərinə öyrədilən kəlmələri tamam və doğru təkrar və təqlid edə bilərlər. Əcəba, bu, söyləməkdirmi? Deyildir... İnsanda isə təkəllüm dəruni, daxili hissiyyat və əfkarın ifadə məqsədinə məbni vaqə olur*” [36, c. 1, s. 21-22].

B.Çobanzadə *səslərin psixologiyası* dedikdə, danışiq səslərinin yaranmasında beyin-əsəb sisteminin (ruhi, daxili fəaliyyət və qabiliyyət) fəaliyyət mexanizminin nitqdə təzahürünü nəzərdə tutur ki, görkəmli türkoloqdan sonra gələn dilçilər (Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, F.Veysəlli) də həmin məsələdən ətraflı bəhs etmişlər. Məhz *səslərin psixologiyası* istilahını işlətməsi müəllifin dil və təfəkkürün vəhdətindən təzahür edən nitq faktoruna, müasir terminlə desək, psixolinq-

vistik aspektdən yanaşdığını göstərir. Ümumən, B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığında səs anlayışına, eləcə də fonetik hadisələrə müəyyən dərəcədə psixoloji mövqedən münasibət vardır ki, bunun da həmin dövrdə rus dilçiliyində fonem haqqındaki görüşlərdən (Boduen de Kurtene, L.V.Şerba, R.İ.Avanesov, N.S.Trubetskoy) qaynaqlandığını söyləmək olar [12, s. 131]. Çünki birbaşa “fonem”dən söz açmasa da, bizcə, tədqiqatçının “*Səsləri bəsit mədənlərə bənzətmək qabil deyildir. Kimya elmi mürəkkəb mədənləri və üzvi vücutları bəsitlərə təhlil edə bilir. Lakin biz səsləri elmi nöqtəyi-nəzərdən tamamilə mücərrəd və bəsit surətdə əldə edəməyiz*” [38, c. 3, s. 70] fikri səs fonem arasındakı əlaqəni aydınlaşdırmaq və yuxarıda deyilənləri faktlaşdırmaq baxımından maraqlıdır. Bu cəhətdən “*elmi-metodoloji görüşləri ilə gənc qrammatiklərə yaxın olan*” [31, s. 3] B.Çobanzadə onu da qeyd edir ki, səslərin formalaşmasında fizioloji və psixoloji amillər qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərir. Çünki fizioloji mənbələr əsasında yaranan səslərin dilin ən kiçik mənalı vahidinə çevrilməsi beyin-əsəb sisteminin fəaliyyət mexanizmi, ümumən, insanın psixofiziologiyası ilə bağlıdır: “*Cümleyi-əsəbiyyətimiz bir-birinə müvazi iki şəbəkədən ibarətdir ki, bunların birisi hissləri, dışarıdan olan təsirləri dimağımıza götürür. İkincisi də, dimağımızdan verilən əmrlərə görə üzvlərimizi hərəkətə gətirir*” [38, c. 3, s. 42-44]. Və N.Cəfərovun müasir dilçiliyin banisi F.de Sössürə istinad etdiyi fikirlərdə qeyd olunduğu kimi, “*rəngarəng ilmələrin görüntü vasitəsilə qarşılaşdırılması yolu ilə yaradılmış bədii xalça sənət əsəri olduğu kimi, dil də akustik təəssüratların psixi qarşılaşdırılmasına əsaslanan sistemdir*” [31, s. 91]. Bu mənada, “Türk-tatar lisaniiyyətinə

mədxəl” də danışığ üzlərinin dərindən öyrənilməsinin yalnız laboratoriya yolu ilə mümkünlüyündən və ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində *eksperimental fonetikadan* bəhs edən B.Çobanzadə səslərin yaranmasında iştirak edən üzlər və onların fizioloji, akustik və perseptiv aspektləri haqqında müfəssəl məlumat vermişdir [36, c. 1, s. 21-41].

Artıq bəhs olunduğu kimi, danışığ səslərinin bir sıra əlamətdar cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsində akustik meyar zəruri sayılır. Hətta bəzi dillərdə, məsələn: ingilis dilində sait səslərin mühüm xüsusiyyətlərinin təyin olunmasında akustik amil əsas götürülür. “Müasir Azərbaycan dili. Fonetika və fonologiya” kitabında yazılır: “Akustik cəhətin tədqiqi əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, sait səslər səs tellərinin mütəmadi titrəməsi, sonantlar səs tellərinin qeyri-mütəmadi, cingiltili samitlər isə zəif titrəməsi ilə yaranır” [119, s. 30]. Bu cəhətdən B.Çobanzadə akustik (sədaıyyat) meyara əsasən, dilimizdəki səsləri *fısıltılı, sağır və sədalı* olmaqla fərqləndirmişdir [36, c. 1, s. 24].

B.Çobanzadənin dil tədqiqatlarında danışığ səslərinin fizioloji meyara əsaslanan bölgüləri də müxtəlifdir. Belə ki, ilkin təsnifatlarla sonrakılar bir-birinə bənzəmir: öncə də qeyd olunduğu kimi, müəllif zamanla öz fikirlərini təkmilləşdirmişdir. “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” əsərində danışığ səslərinin fizioloji əlamətlərinə geniş yer ayıraraq, xüsusilə dilin və səs tellərinin əhəmiyyətini önə çəkən türkololoq alim “Türk qrameri”ndə saitləri *dodaqların, dilin üfüqi (horizontal) və şaquli (vertikal) vəziyyətinə görə* [40, c. 5, s. 85-86], samitləri isə “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” [36, c. 1, s. 25-27], “Türk dili” [39, c. 4, s. 56] və “Türk qrameri” kitablarında [40, c. 5, s. 88]

müxtəlif şəkildə təsnif etmişdir ki, həmin təsnifatların istiqaməti müasir dilçilik fikirləri ilə üst-üstə düşür [11, s. 88; 43, s. 57; s. 96; 119, s. 357].

B.Çobanzadə sait səslərin xarakterik xüsusiyyətlərindən ətraflı söz açmış, onların bir sıra əlamətləri: kəmiyyəti, gərginliyi, məxrəc sabitliyi və digər fizioloji-akustik aspektləri haqqında məlumat vermişdir ki, sonrakı elmi mənbələrdə də həmin meyarlara söykənildiyini görmək olar [43, s. 34; 101, s. 71; 119, s. 341]. Tədqiqatçı *“Azərbaycan dili üçün spesifik olan, olduqca geniş və açıq şəkildə (türk dilindən də daha geniş), normal uzunluqda tələffüz edilən”* [192, s. 66; 193, s. 142] [ə] saitinin qrafik işarəsinin artıq yeni əlifbada müəyyənləşdiyinə diqqət çəkərək, səsin özünəxas əlamətini belə göstərmişdir: *“Azəri ləhcəsində e səsi ilə a səsi arasında bir saitə vardır ki, yeni türk əlifbasında tərsinə çevrilmiş e hərfi ilə (ə ilə) işarət olunur. Bu səs, şübhəsiz, alçaq və ya geniş səslərdən olmaqla bərabər, səqil ilə xəfif arasında bulunur”* [40, c. 5, s. 87].

Saitləri kəmiyyətcə uzun və qısa səslər şəklində qruplaşdıran M.Kazımbəydən fərqli olaraq [84, s. 217], onları həm də zəif və qüvvətli səslər kimi səciyyələndirən B.Çobanzadə **oda** sözündəki [a] səsini zəif, **tat** sözündəki [a] səsini isə qüvvətli sait hesab etməklə birinci **“a”**nı açıq, ikincini isə qapalı sait adlandırır [36, c. 1, s. 30]. Alimin bu yanaşmasını elmi baxımdan düzgün hesab etmək olar, çünki *“danışiq səsləri üçün güclü mövqe sözün əvvəlinci hecası hesab edilir. Sözün həmin mövqeyindəki səslər aydın və dolğun tələffüz edilir... Zəif mövqe isə sözün son hissələri hesab edilir ki, bu mövqedə artikulyasiya öz təsirini zəiflədir”* [119, s. 50]. “Kırım-tatar elmi-sərfi”ndə isə saitləri kəmiyyətcə uzun və qısalığına görə

fərqləndirən B.Çobanzadə yazır: “*Bəzi ifadələrdə yaxud sözlərdə saitlərin uzandığını görüyoruz. Məsələn, Kırım tatarları bahar, sahar sözlərini çox kərə baar, saar kibi söylərlər. Tatar dilində böylə uzun saitlər, ümumiyyətlə, azdır. Və tatar saitləri, əsasən, qısadır*” [155, s. 28]. Deməli, ilk fikrində saitlərin mövqeyinə görə tələffüzünə toxunan müəllif burada sonrakı uzanmadan bəhs edir. Məlum olduğu kimi, türk dillərinin fonetik sistemində saitlərin ilkin (pratürk) və sonrakı uzanması tarixi hadisədir. İlkin uzanma əski türkcə faktı olsa da, dilin inkişafının sonrakı mərhələlərində onun işlənmə dairəsi daralmışdır. “*Oğuz qrupu türk dillərindən türkməncədə bəzi istisnalar xaric sistemli şəkildə mühafizə olunsa da, qaqauz dilində qismən qalır, türk dilində isə tamamilə aradan qalxmışdır*” [192, s. 70]. Və Azərbaycan dili şivələrinin fonetik sistemindəki reliktlər nəzərə alınmazsa, “... *qəti şəkildə demək olar ki, saitlərin pratürk uzanması Azərbaycan dilində də itmiş, Azərbaycan dilinin sait fonemlər sistemi doqquz normal qısa sait əsasında formalaşmışdır*” [66, s. 28]. Bu baxımdan, “Türk qrameri”ndə saitlərin uzun və qısalığını (“əski təbirlə: məmduv və məksur”) milli və alınma sözlərin sərhədini müəyyənləşdirən əsas prinsip kimi göstərən B.Çobanzadə türkcənin fonetikasında saitlərin kəmiyyətcə uzun olmadığını və bu hadisəyə, əsasən, samit səs düşümünün müşahidə olunduğu sözlərdə və ərəb-fars alınmalarında rast gəlindiyini bildirir. Alim qeyd edir ki, türk mənşəli leksemlərdə səs düşümü nəticəsində baş verən uzanma isə saitlərin daxili keyfiyyəti ilə bağlı olmayıb, tələffüz faktı kimi ortaya çıxır. Ümumən, nitqin intensiv təsiri ilə əlaqədar fonomorfoloji

hadisə hesab olunan sonrakı uzanma M.Yusifovun da vurğuladığı kimi, “... dildə ümumi norma sayılmır. Yalnız lokal şəraitdə nitqin güclü təsiri ilə söz tərkibindən hər hansı bir samitin fonem funksiyasını itirməsi nəticəsində düşməsi ilə saitdə uzanma baş verir” [146, s. 55].

Səslərin məxrəci – artikulyasiyası məsələsi B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığında mühüm yer tutur. Belə ki, onun “həm tarixi, həm də linqvistik baxımdan maraq doğuran və günümüzə qədər gəlib çatmamış spesifik dilçilik araşdırması” [99, s. 77] – doktorluq dissertasiyası da “Kodeks Kumanikus” da zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dillərində məxrəc bazası” mövzusunda (mənbələrdə əsərin adı “Qıpçaqların Kodeks Kumanikus yazılı abidələri və türk dillərində tələffüzün əsas problemləri” [98, s. 16] kimi də verilir) həsr olunmuşdur. Alim səsin məxrəci anlayışını belə izah edir: “Hər səsi meydana gətirən başlıca bir üzv və ya bir neçə üzv vardır ki, bunların hamısına birdən o səsin məxrəci təbir olunur” [39, c. 4, s. 55]. B.Çobanzadədən əvvəl böyük şərqşünas M.Kazımbəy də həmin məsələni “artikulyasiya” termini ilə şərh edərək, səsin məxrəcinin “müəyyən bədən üzvlərinin yerləşməsindən (*disposition des parties de l'organe*)” asılı olduğunu göstərmişdir [84, s. 220].

B.Çobanzadəyə görə, tarixən bəzi saitlərin məxrəccə bir-birinə yaxınlığını dil faktları əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, e [ə] və i səsləri arasındakı uyğunluğu göstərən tədqiqatçı sözlərin tələffüzündə (fonocildində) rast gəlinən bu səs fərqlinin artıq müasir türk ədəbi dillərində fonetik norma kimi sabitləşdiyini diqqətə çatdırır: “*Bu minval üzrə kanal olduqca geniş olduğu zaman [ə], ziyadə darlaşdığı zaman [i] səsi əldə ediliyor. Buradan anlaşılıyor ki, [i] ilə [ə]*

*səsi arasında yaxın münasibət bulunur. Bu münasibət bilxassə türk-tatar lisanlarında pək ziyadə gözə çarpar, çünki bu lisanlarda bir çox kəlmələrə rast gəlirik ki, həm [ə], həm də [i] ilə tələffüz olunur. Məsələn: **geldi – gildi, etdi – itti, genə – ginə** və s.” [36, c. 1, s. 29]. N.Dəmir də bu səs uyğunluğunun əski türk dilinin fonetikasında yer aldığını göstərir: ırte (<erte), ışık (<eşik), yidi (<yedi) və s. [158, s. 66]. Ümumən, Orxon kitabələrinin dilində müşahidə edilən e~i səs uyğunluğu türk dillərinin qədim fonetik xüsusiyyətlərindən biri kimi xarakterizə olunur: *ber – bir, eki – iki, bes – bis, el – il, yer – yir*. S.K.Yalçın Azərbaycan dilindəki *e* səsinin müasir türk dilində *i* səsi məxrəcində darlaşmasını qeyd edərək, bu fakta digər türkcələrdə də rast gəldiyini bildirir [193, s. 153; 192, s. 67]. Azərbaycan dilində *get, en* kimi milli, *elan, etiraz, etiraf* kimi alınma sözlərin türk dilində *git, in, ilan, itiraz, itiraf* şəklində işlənməsi, həmçinin şivələrimizdəki *e>i* sait keçidi hər iki səs arasındakı məxrəc yaxınlığının tarixi fakt olduğunu bir daha sübut edir.*

O səsinin artikulyativ əlamətlərindən bəhs edən B.Çobanzadə türk dillərinə məxsus **o** səsinin əcnəbi dillərdəki **o** səsindən həm məxrəcə, həm də kəmiyyətcə fərqləndiyini göstərir: “*Əgər dodaqları bir az açar, dili önə doğru uzadırsa, adi [o] meydana gəlir ki, türk-tatar lisanlarının **yol (jol), sol (sol), qol (kol)** və sairə kibi kəlmələrində tələffüz etdiyimiz [o] səsi iştə budur*” [36, c. 1, s. 29]. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində digər dodaqlanan saitlər kimi işarə olunan bu fonetik vahid mənşəcə ulutürkdəki “o” və “o:” saitlərinə əsaslanır və tarix boyu öz etimoloji tipini mühafizə

etmişdir [11, s. 38]. H.Mirzəzadə bildirir ki, geniş, arxa cərgəli “o” saiti bir xüsusiyyətinə görə diqqəti cəlb edir ki, bu da onun bəzi hallarda “a” saitinə keçməsidir [117, s. 18]. Belə ki, tarixi inkişaf nəticəsində o>a səs dəyişimi türk dillərinin fonetik sisteminin normativ faktına çevrilmişdir. Bu münasibətlə S.K.Yalçın yazır: “o>a səs dəyişməsinə özəlliklə xarəzm, cığatay, Volqa-bulqar və qırpaq dillərində türkcənin müxtəlif tarixi dövrlərində rast gəlinməkdədir” [193, s. 114]: *soyuq – savuk (soyuq), qovun – kavun, ov – av* və s. Qeyd edək ki, hər iki səsin məxrəc yaxınlığı ilə də bağlı olan bu əvəzlənməni Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində (*onun – anın* və s.) və müasir şivələrində (*qovurma – qavırma* və s.) izləmək mümkündür. Beləliklə, saitlərin artikulyativ əlamətlərindən danışan B.Çobanzadə onları məxrəc sabitliyinə görə *monof-tonq* və *diftonq* olmaqla fərqləndirərək bildirir ki, ədəbi dilimizdəki saitlərin hamısı monoftonqdur [36, c. 1, s. 32].

Türkoloji dilçilikdə danışmaq səsləri həm də *ağız və burun* səsləri kimi səciiyyətləndirilir və *m, n* burun samitlərindən başqa, digər səslər *ağız* səsləri kimi qeyd olunur [43, s. 40]. Ancaq B.Çobanzadə türk dillərində burun saitlərinin olması haqqında da fikirlər səsləndirir. Maraqlıdır ki, dialektlərimizdə müşahidə olunan saitlərin burun variantları haqqındakı ilk məlumatı da görkəmli türkoloqla eyni dövrdə fəaliyyət göstərmiş N.İ.Aşmarin vermişdir. Əslində, hər iki alimin bəhs etdiyi burun saitləri velyar **ŋ** samiti ilə yanaşı gələn saitlərdir ki, onlar da sağır nun səsinin təsiri ilə bu məxrəcə uyğun tələffüz edilir: “*Türk-tatar lisanlarında “burun saitləri” (nasal) nadir olub, yalnız “müzaf ileyh kafı” təbir olunur, yaxud “sağır kaf” namilə şöhrət bulan genetivus ədatı bulunan*

və əksər türk-tatar sövtiyyatına aid əsərlərdə *şu nq işarəti ilə təyin olunan burun [n]* – *dən əvvəl gələn saitələr nasal, yaxud ünfidir*. Məsələn: *bununq, qayaninq və s.* [36, c. 1, s. 30]. S.K.Yalçının da yazdığı kimi, türk dillərində bütün saitlər ağız səsləridir: çünki türk dillərində saitlər tələffüz və akustik baxımdan qarışıq olmayan, saf, təmiz və açıq səslərdir [193, s. 32]. Velyar *ŋ* samitinin təsiri ilə meydana gələn saitlərin burun variantına bu gün yalnız Azərbaycan dilinin Şəki, Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Ordubad şivələrində rast gəlmək olar [107, s. 58; 108, s. 28].

“Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl”də samitləri dodaq, diş və damaq səsləri olmaqla qruplaşdıran B.Çobanzadə bəzi samitlərin spesifik cəhətləri haqqında da məlumat vermişdir. Məsələn, *c* və *ç* səslərini *mürəkkəb samit* (qovuşuq, affrikat) adlandıran tədqiqatçı *ş* səsinin yaranma məxrəcini belə izah edir: “...*ciyərlərdən gəlməkdə olan hava eyni zamanda ağızımızın arxa tərəfində x, ön tərəfdə s vücuda gətirir ki, biz də bu iki səsin birləşməsindən hasil olan intibanı kağız üzərində söylə qeyd edəriz: ş. Əgər bu zamanda səs telləri də inbisat və ehtizaz edəcək olursa, sövti intiba j olur*” [36, c. 1, s. 27]. A.Axundov *ş* səsinə dilimizdə digər səslərdən iki əlamətə görə fərqləndirir: “*Birinci ş fonemi cütkeçidli fonem olub, təkkeçidli s samitinə qarşı qoyulur. Digər tərəfdən, ş fonemi səs tellərinin iştirakına görə kar samit olub, cingilti j samiti ilə korrelyativ oppozisiya təşkil edir*” [10, s. 153-154]. Bu iki samit arasındakı məxrəc yaxınlığını türk dillərində bənzər sözlərdəki səs keçidlərində də müşahidə etmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilində bir sıra sözlərdə *ş* səsinə qarşılıq tuva dilində *j* səsi işlənir: *kajık – aşıq, kiji – kişi, kattıj – qatış* və s. [152, s. 198].

B.Çobanzadə **l** və **r** səslərini digər samitlərdən ayıraraq, onları *davamlı səslər* adlandırır. Qeyd olunur ki, **l** səsinin tələffüzü zamanı dilin uc hissəsi yuxarı dişlərin arxasına toxunur və dilin ortası arxa damağa doğru qalxır. Bu zaman hava axınının xaric olması üçün iki kanal meydana gəlir. Bəzən “**l**”in tələffüzü zamanı hava axını bu kanalların birindən çıxır: “... birinci halda **l** ismi ikitərəfli (*bilateral*), ikinci ehtimalda birtərəfli (*unliteral*) olur. Yalnız hər iki **l** arasında fərq pək azdır ki, qulağa duyulmaz” [36, c. 1, s. 28]. Ə.Dəmirçizadə də **l** və **r** səslərindən az işlənən ağız sonorları kimi eyni bəhsdə paralel söz açaraq, davamlı **l** səsinə yalnız qoşa **ll** samitli sözlərdə (*çillə, pillə, yallı, yolla*) rast gəldiyini qeyd edir [43, s. 65-66].

B.Çobanzadə dilimizdə **l** səsinin qalın və incə variantlarını da fərqləndirir: “Azəricədə həm qalın, həm də incə **l** səsi vardır” [40, c. 5, s. 89]. Belə ki, *palıd və gəlin* sözlərindəki **l** səsi yanaşı işləndiyi saitlərin təsiri ilə: *gəlin* sözündə iki incə sait arasında yumşaq, *palıd* sözündə isə iki qalın sait arasında qalın məxrəcdə tələffüz olunur. Qədim türk əlifbasında bəzi samitlərin, o cümlədən “**l**”in qalın və incə variantlarının olması və fərqli qrafik işarələrlə əksi bu hadisənin tarixi fakt olduğunu göstərir (Əslində müasir dildə samitlərin qalın və incə saitlərlə yanaşı işlənməsində bu incə çaları duymaq olar). Analoji məqamla müasir türk dilində qarşılaşmaq mümkündür: *hala (bibi) – hâlâ (hələ də), kar (qar) – kâr (qazanc)* sözlərində bu hal semantik fərq yaratsa da, ancaq göründüyü kimi, buradakı yumşaq və incəlik səs uyuşması ilə bağlı deyil.

B.Çobanzadəyə görə, məxrəcə titrək olan **r** səsi təşəkkül formasına görə **d** səsinə bənzəyir. Dilçi alim “Yalnız **r** mükərrər və ehtizaza gələn **d-dir**” [36, c. 1, s. 28] fikrini onunla əsaslandırır ki, “arabaçılar atlarını durdurmaq üçün **rrr!** və yaxud **durrr!** deyərkən bunun fərqi varmaq mümkündür. İştə, bunlara dahi dalğalı səslər təbir olunur. Hətta bəzən serb və çex dillərində heca təşkil edərlər, yəni saitə yerini tutarlar” [155, s. 29]. A.Axundov da qeyd edir ki, **r** səsi fonoloji məzmununa görə **l** fonemindən fərqlənmiş: postpozisiyada, xüsusilə təkhecəli sözlərin (*qar, yer...*) sonunda (*dur(r)* sözündə olduğu kimi) daha titrək, güclü tələffüz olunur [10, s. 144]. Ümumiyyətlə, bütün bunlar sonor samitlərin akustik əlamətlərə görə saitlərə yaxınlığına dair heç bir şübhə doğurmur.

B.Çobanzadə yazır ki, o dövrün bəzi araşdırıcıları yeni əlifbaya keçid prosesində ərəb qrafikası ilə qələmə alınmış türkcə mətnlərə istinad edərək, bir sıra səslərin Azərbaycan dilində mövcud olmadığını göstərirlər. Müəllif bu problemin kökünü bir tərəfdən ərəb əlifbasının türkcədəki səsləri aydın əks etdirməməsi, digər tərəfdən səslə hərf anlayışının düzgün ayırd edilməməsi ilə əlaqələndirir. Ərəb əlifbasının 28 hərfi və ona əlavə edilmiş 4 hərf, eyni zamanda bir səsin məxrəc fərqliliyindən dolayı müxtəlif qrafik işarələrlə ifadə olunması (məs.: **z** səsi - ذ ز ض ظ) ilk baxışda türkcələrdə, o cümlədən Azərbaycan dilində bəzi səslərin tarixən mövcud olmadığı və sonradan alınma sözlərin tərkibində dilimizə daxil olduğu təəssüratını yaradır. Halbuki dilimizin tarixi inkişafı həmin mülahizənin əsassız olduğunu təsdiqləyir. B.Çobanzadə bu barədə yazır: “Bəzi yeni sərffçilərımız arasında

son zamanlar yayılmış olan bir fikrə görə, guya türk-tatar dillərində [ʧ], [ʤ], [ʃ]... səsləri yoxdur. Sərfimizin mövzusu olan Azəri ləhcəsində, doğrudan da, [h]səsindən başqası yox isə də, başqa türk-tatar ləhcələrində də bu səslərə rast gəliriz. Məsələn, başqurt ləhcəsində həm [ʧ], həm [ʤ] səsi bulunur. Bundan başqa, əski türkcədə də [ʤ]səsinə rast gəliriz” [40, c. 5, s. 89]. Fikrimizcə, buradakı əsas ziddiyyət səs və hərf anlayışlarına münasibətlə bağlıdır. Bu faktı elə alimin məsələyə naturalist yanaşması ilə aydınlaşdırmaq mümkündür; belə ki, müəllif səslə hərfin fərqi real təbiət mənzərəsi ilə tablodakı təbiət təsviri arasındakı fərqi fonunda bu cür izah edir: “Hərflər və yaxud yazının səs ilə olan münasibəti, məsələn, Ayvazovskinin fırtınalı bir dənizi göstərən tablosu dəniz ilə gerçəkçi dəniz arasında olan fərqlə ölçmək mümkündür. Burada tablo – yazı və həqiqi, canlı dəniz, dil, yaxud səs olur” [38, c. 3, s. 72]. Bütün bu fikirləri ümumiləşdirərək demək olar ki, hansı qrafik işarə ilə verilməsindən asılı olmayaraq, yazılı abidələrin dilinə istinadən tam əminliklə konkret səsdən və ya səs çalarlarından danışmaq mübahisəlidir. Çünki T.Hacıyevin də qeyd etdiyi kimi, “fonetika ilə bağlı paralellər çox zaman tarixi orfoqrafiya ilə şərtlənir və fonetik-tələffüz gerçəkliyini əks etdirmir” [68, c. 1, s. 139]. Ona görə də səslərin işlənməsindəki belə variantlılıqlar tarixi fonetika kimi deyil, tarixi orfoqrafiya kimi götürülməlidir.

1.2. Fonetik hadisələrin tədqiqi

B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmalarında fonetik hadisələrə, özünün təbirincə desək, səs dəyişmələrinə də geniş yer ayırmışdır. Məlumdur ki, *“nitq axınında səslər bir-biri ilə yaxın əlaqəyə girir, bir-birinə təsir edir, tələffüzü aydınlaşdırmaq üçün müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır”* [10, s. 206]. Və bu zaman danışığ səsinə məxsus bütün keyfiyyətlər söz daxilində ortaya çıxır. Görkəmli türkoloqun məsələyə naturalist mövqeyindən də anlaşıldığı kimi, danışığ səsləri sözün tərkibində mahiyyət kəsb edir: yəni onları sözdən kənarıda öyrənməklə ciddi nəticə hasil olmur ki, bu gün dilçilikdə fonemin dilin ən kiçik mənalı vahidi kimi təqdim olunması da bunu sübut edir. Bu mənada, baş verən səs dəyişiklikləri sözlərin forması (fonetik əvəzlənmələrlə) ilə yanaşı, məzmununa da (fonematik əvəzlənmələrə də səbəb olur) bu və digər dərəcədə təsir göstərir. Səslərin uyuşması, fərqlənməsi, yerdəyişməsi, düşməsi, dil qayması (yanaşı işlənən bir neçə sözdə səslərin qarışıq tələffüzü: *yaşılbaş – başılıaş, sağ-sol – soğ-sal* və s.) kimi fonetik hadisələrdən bəhs edən tədqiqatçıya görə, sözlərin tərkibində fonetik dəyişikliklər iki səbəbdən baş verir:

1. Tələffüz zamanı danışığ üzvlərinin fəaliyyəti nəticəsində yaranan səs dəyişiklikləri;

2. Psixoloji olaraq xatırlama, bənzətmə və ya uydurma yolu ilə bir sözün digər sözə bənzədilməsi nəticəsində yaranan səs dəyişiklikləri. Alınma sözlərin fonetik cəhətdən canlı danışığ dilinə uyğunlaşdırılmasına aid olan bu üsulu müəllif *xalq analogiyası* metodu da adlandırır. Məsələn, “uçitel”

yerinə *uçtel*, “şkola” yerinə *uşqol*, “Peterburq” yerinə *Fitirbörk* və ya kırımca *Peterbolq*: “Birinciyə **sövti (fonetik)**, ikinciyə **qeyri-sövti (qeyri-fonetik)** səs dəyişikliyi təbir olunur” [36, c. 1, s. 92]. B.Çobanzadə səs əvəzlənmələrini həm türk dillərində bənzər sözlərin fonetik tərkibindəki fərqliliklə (alma (türk-tatar) – *ulma* (çuvaşca), altı (türk-tatar) – *ulta* (çuvaşca), yetmiş (türk-tatar) – *simtel* (çuvaşca), həm də bir dil daxilindəki fonetik hadisə və qanunların fonunda izah edir. Həmçinin tədqiqatçı məsələyə psixoloji baxımdan yanaşaraq bildirir ki, bu tip səs dəyişmələri – fonetik hadisələr səsin səsə təsiri fonunda təzahür etməyib, ruhi və ictimai amillərin təsiri ilə meydana gəlmişdir [39, c. 4, s. 59]. Beləliklə, B.Çobanzadə fonetik hadisələri iki cəhətdən: müasir dil və dil tarixi baxımından təhlil edir.

Təmsil // assimilyasiya. B.Çobanzadə uyuşma hadisəsini *irəli* (proqressiv // mütərəqqi təmsil) və *geri* (reqressiv // mütərədd təmsil) assimilyasiya olmaqla iki yerə ayırır. O, reqressiv, yəni geri assimilyasiyanı tarixi aspektdən izah edərək bu hadisəyə, əsasən, mürəkkəb sözlərdə rast gəldiyini və həmin leksemlərin zamanla fonetik birikmə nəticəsində sadələşdiyini diqqətə çatdırır: “*Biz hər səsi tələffüz edərkən ondan sonra gələn səsin tələffüzünə hazırlanırıq və bunun üçün bu səsdən əvvəl gələn səsi hər zaman tamamilə ifadə edəməyir. Türk-tatar lisanlarında təsadüf etdiyimiz bəzi mürəkkəb sözlərdə bunu pək əyani görürük. Məsələn, bu gün, dügün* kibi sözlər, əsasən, iki qisimdən mürəkkəbdir: **bu**, yaxud **du** və **gün**” [36, c. 1, s. 35]. Assimilyasiya hadisəsinə yalnız yanaşı gələn səslərin məxrəcə bir-birinə uyğunlaşması

kimi yanaşmayan alim fikirlərini bu istiqamətdə davam etdirərək yazır: “**Bu** kəlməsini tələffüz etməzdən əvvəl türk **gün** kəlməsinin tələffüzünə hazırlandığımızdan və [**u**] səsinin tələffüzü üçün lazım gələn vəziyyəti sövt üzvlərinə vermiş olduğundan **bu** deməyərək, ikinci saitəyi təkrar edərək **bu**-da həkəza **dügün** kəlməsinin “toy günü” demək olduğu hər kəsə məlumdur. Burada bir kaç sövti hadisə birdən zühura gəlmişsə də, biz yalnız ikisini alalım. Birisi sövti üzvlərimiz **toy**, yaxud bunun tədilindən hüsula gələn **to** parçasını tələffüz etmədən əvvəl artıq **gün** kəlməsinin tələffüzü hazırlanır... Bu surətlə **toy gün** yaxud **tügün** olması lazım gələn kəlmədən **dügün** hüsula gəlir” [36, c. 1, s. 35-36]. Bu leksemlərdəki fonetik hadisənin uyuşma kimi verilməsi müasir dilçilik görüşləri baxımından mübahisəli görünsə də, bəzi alimlər, məsələn: A.Tietze, M.Rəsənen və İ.Z.Əyyuboglu *dügün* // *düyün* sözünün *toy günü* ifadəsindən assimilyasiya yolu ilə yaranması fikrini qəbul edirlər [187, c. 1, s. 669; 164, s. 209]. Ancaq T.Gülənsoy bunlarla razılaşmayaraq, leksemin **tüg** (bağlamaq, birləşdirmək) feilindən, *iki insanın bir-birinə bağlanması* mənasında meydana gəlməsi qənaətinədir [172, c. 1, s. 311]. N.Hacıyevaya görə, “**düyün** sözünü “*düymək*” mənası ilə bağlamağa çalışsalar da, **toy** və **düy** sözləri eyni sözün fonetik variantlarıdır” [119, s. 638]. Bu fərqli etimoloji izahların məntiqi kontekstində, fikrimizcə, B.Çobanzadənin mülahizəsi də uyuşmanın tarixiliyini fətləşdirmə baxımından əhəmiyyətlidir.

A.Axundov səslər uyuşmasında samit əvəzlənmələrini danışiq dilinin təsiri ilə daha çox yeni dövrə yaxın dil hadisəsi hesab edir [10, s. 224] və yazır ki, “*Azərbaycan dilinin tarixi*

abidələrində samitlərin fonetik əvəzlənməsi kombinator mənşəyə malik olub o qədər də geniş yayılmamışdır" [11, s. 102]. Bu mənada, fonetik hadisələrə həm də psixoloji baxımdan yanaşan B.Çobanzadə "Türk dili" kitabında uyuşmanın səsin səs üzərində təsiri formasında izahını qəbul etmədiyindən bu hadisəni **uyuşma** deyil, **uydurma** termini ilə ifadə edir (Yuxarıdakı nümunələrə söykənsək, görünür, müəllif assimilyasiyaya daha çox yazı faktı kimi yanaşır): *"Bu hadisəni məktəb sərflərində bir səsin digər bir səsin üzərinə olan təsiri deyər izah edirlər. Halbuki səsin səs üzərinə təsiri olmaz. Burada məsələn daha ziyadə insanın tələffüz vaxtında məruz qaldığı bəzi ruhi təsirlərdən başqa bir şey deyildir. Məsələn, türk-tatar şivələrində hər zaman və hər yerdə rast gəldiyimiz **anlar=annar, anlamaq=annamaq** və s. sözlər... Bunun səbəbini insanın cümleyi-əşəbiyyə və üzviyyətimizin yapılışında və fəaliyyətində aramalıdır*" [38, c. 3, s. 45]. Lakin K.Acar bu fikrə etiraz edərək yazır ki, əgər belə olsaydı, onda bu hadisə yalnız bir qrup insanın tələffüzündə müşahidə olunardı [150, s. 190]. Bizcə, B.Çobanzadə bəzi ruhi hadisələr deyərəkən onu fərdi şəkildə deyil, sosial bütövü əhatə edən psixoloji faktorların üzərindən izah edir ki, bunu dialekt fonetikasını aydın şəkildə əks etdirir. Təbii ki, forma sabitləşdiyindən bunu indiki halda müşahidə etmək qeyri-mümkündür, çünki bu, tarixi inkişafın nəticəsidir. Və linqvopsixoloji amillərin törəməsi olaraq fonetik hadisələrin bir çoxu nitq faktı kimi geniş yayılmaqla ümumdil hadisəsinə çevrilir ki, uyuşma da belə səs əvəzlənmələrindən biridir.

Türk dillərində söz tərkibində sait və samit əvəzlənmələrindən danışan B.Serebrennikov və N.Hacıyeva bütün səs

dəyişmələrini fizioloji gücün qənaət meyli ilə izah etmişlər [134, s. 37; 96]. Bizcə də, bir dil daxilindəki səs dəyişmələri və ya əvəzlənmələrinin kökü hər nə qədər fizioloji amillərlə bağlı olsa da, ümumtürk kontekstində bunu həm də psixofizioloji faktorların təsiri ilə əlaqələndirmək mümkündür. Bu cəhətdən S.M.Sadıqovanın da fikirləri B.Çobanzadənin mövqeyinin möhkəm elmi əsaslara söykəndiyini göstərir: *“Psixofiziki hadisə olan səslərin hər hansı bir mənə ifadə etməsi ilə bağlı dilçilikdə fikirlər mübahisəlidir. Ancaq bu da faktdır ki, mənasız bir şeyin mənə yaratması da absurt görünür... Bu baxımdan B.Çobanzadə səslərdən cümləyədək dilin struktur, funksional təhlilində psixi fəaliyyət terminin ekvivalenti kimi **ruh** sözündən termin səviyyəsində istifadə edərək bəzi məqamlarda cavabları suallar şəklində verməklə elmi düşüncəni daha dərin qatlara, rəşional şüurdan irrəşionala yönləndirir”* [132, s. 39].

B.Çobanzadə assimilyasiya hadisəsini sözdəki səslərin uyuşması baxımından **təmsil qanunu** da adlandırır. Ancaq burada assimilyasiyanın tələffüzdə deyil, yazıda sabitləşən formasından bəhs olunur. Yəni yanaşı gələn iki səs, o cümlədən iki samitin səs tellərinin vəziyyətinə uyğun olaraq uyuşması nəzərdə tutulur ki, bu məqam da özünü xüsusilə köklə şəkilçi arasında göstərir. Ona görə də B.Çobanzadə ahəng qanununu səslər uyuşması kimi (və həmin terminlə də) təqdim edir ki, bu məsələyə müəllifin ahəng qanunu ilə bağlı fikirlərinin təhlilində toxunulacaqdır.

Təhlil // təbdil // dissimilyasiya. Dissimilyasiya hadisəsinin Azərbaycan dilində uyuşmaya nisbətən daha az

müşahidə olunduğunu göstərən B.Çobanzadə məsələyə psixofizioloji aspektdən yanaşaraq bu səs dəyişməsinin türkcə üçün önəmini belə izah edir: “*Bu hadisə sayəsində bəzi səslərin təkrarından, yaxud əski sərf və nəhv kitablarımızda “tənafüri-əsvat” (səsin qeyri-ahəngdar tələffüzü – P.E.) edilən hadisədən qurtuluruz*” [36, c. 1, s. 94]. Müəllif Azərbaycan dilində dissimilyasiya hadisəsinə az rast gəlinməsinin səbəbini ahəng qanununun gücü ilə əlaqələndirərək qeyd edir ki, “*yalnız ahəngi-əsvat (ahəng qanunu) hər dürlü tənafürü ortadan qaldırdığından türk-tatar dillərində təhlil hadisəsinə nadir rast gəlinir: qararan, sararan, balalar, talalamaq, mal alan və s.*” [36, c. 1, s. 94]. Dissimilyasiyanı eyni səs təkrarlarının qarşısının alınması baxımından əhəmiyyətli hesab edən müəllifin bu fikri belə bir mülahizə yaradır ki, bu fonetik hadisə türkcənin ahəngini təmin edən uyuşma qanununun nüfuz edə bilmədiyi nadir (qeyri-ahəngdar) məqamları aradan qaldırmağa xidmət etdiyindən dildə geniş yayılmamışdır.

“Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl”də dissimilyasiyanı **təbdil**, sonrakı əsərlərində **təhlil** adlandıran müəllif hadisənin mahiyyətini daha çox dil tarixi baxımından izah edir: “*Bir sözdə bir-birinə bənzəyən səs olduğu zaman bunlardan birisi başqa səsə münqəlib olar. Bu hadisəyə təhlil təbir olunur: zərər, qaral, saral, isti... və s. İsti sözünün əsli “issi” və ya “ıssiğ”dır. Necə ki, “ıssiğ göl” təbirində bu sözə rast gəliriz. Demək ki, bu sözün əslində iki “s” səsi var idi, Azəri ləhcəsində bunların birisi “s”, ikincisi “t” səsinə çevrilmişdir*” [39, c. 4, s. 62]. Qeyd edək ki, hazırda canlı danışıqda, həmçinin şivələrdə bu

söz [issı] şəklində tələffüz olunur ki, buradakı səs dəyişmə-sini mövqe baxımından assimilyasiya hesab etmək olar.

Müasir tədqiqatlarda nümunə kimi göstərilən *sararmaq* – *saralmaq*, *qararmaq* – *qaralmaq*, habelə B.Çobanzadənin təqdim etdiyi örnəklər, şübhəsiz ki, müasir ədəbi dil faktı deyil və buradakı səs fərqlənməsinə dil tarixi nöqtəyi-nəzərin-dən yanaşılmalıdır. A.Axundov da *qaralmaq*, *saralmaq* sözlə-rində heç bir fonetik hadisənin olmadığını və *r~l* əvəzlənmə-sinin əslində etimoloji xarakter daşdığını yazır: “*Belə ki, sö-zün mənşəyi qaralmaq – qara olmaq, saralmaq – sarı ol-maq şəklində izah edilərsə, burada tarixi fonetika baxımından fərqlənmə hadisəsi tapmaq olmaz. Ağarmaq, bozarmaq qə-libləri sözün mənşəyi məsələsinin izahını çətinləşdirir. Odur ki, fonetik ənənəni gözləyərək, qaralmaq, saralmaq sözlərini fərqləşmə hadisəsi ilə bağlayırıq*” [10, s. 224]. Bu sözlərdəki dissimilyasiyanı dil tarixi baxımından təhlil edən Ə.Tanrı-verdi də yazılı abidələrə istinad edərək, həmin leksemlərin ilkin variantının *qararmaq* və *sararmaq* şəklində olduğunu göstərir [142, s. 175]. T.Gülənsoy və N.Hacıəminoğlu “sarar-maq” sözünün kökünün əski türkcədə *sarıq* (*sarıq+ar*) şə-k-lində olduğunu, *q* səsinin düşməsi nəticəsində *ı* saitinin sözə artırılmış *-ar* şəkilçisinin təsiri ilə aradan qalxdığını və şəkil-çi morfemdəki “r”nin “l” səsinə keçdiyini qeyd edirlər [173, s. 735; 176, s. 211].

Digər tərəfdən, hazırda dissimilyasiyanın izləri yalnız türkcələrin ədəbi dili səviyyəsində fonetik fərq – dilin spesi-fik özəlliyi kimi nəzərə çarpır. Məsələn, türk dilində *karar-mak*, *sararmak*, *şaşmak*; Azərbaycan dilində *qaralmaq*, *saral-maq*, *çaşmaq*. Müəllifin kumuk dilinin materiallarına əsasən

göstərdiyi *zərəl* – *zərər*, *xançar* // *xançal* – *xəncər*, *derman* – *dermal* – *dərman*, *kaptal* – *kaftan* kimi sözlərdəki [40, c. 5, s. 40] səs fərqləşməsinin izləri dilimizdə müşahidə olursa da, bu, orfoepik norma deyil, sadəcə, canlı danışığından irəli gələn tələffüz şəklidir. Buna rəğmən, müasir Azərbaycan dilinin fonetikasına həsr olunmuş bəzi kitablarda dissimilyasiya hadisəsinin həmin məqamı aydın izah olunmur və belə təəssürat yaranır ki, səs fərqləşməsi assimilyasiya kimi ədəbi dilimizdə bu gün də müşahidə olunur [43, s. 120; 101, s. 90]. Və bütün bu görüşlərin xülasəsi onu deməyə əsas verir ki, ləksəmlərdəki səs fərqlənməsinə tarixi baxımdan yanaşmaq daha düzgündür.

Metateza. “Kumuk dili və ədəbiyyatı tədqiqləri”ndə “səs intiqalı”, “təqdim” və “təxir” istilahları ilə adlandırdığı bu hadisəni B.Çobanzadə belə izah edir: “*Digər bir dəfə də kəlmənin müəyyən səslərini təbdil edərək əvvəlkişini sonra, sonrakını əvvəl söyləyir. Buna da türk-tatar lisanlarında çox misal bulunur. Əksi yerinə “əski”, topraq yerinə “torpaq”, quyruq yerinə “quryuq”, köprü yerinə “körpü”, bayram yerinə “baryam” və s.*” [36, c. 1, s. 36]. Düzgün qeyd olunur ki, bu hadisə Azərbaycan dilini digər türkcələrdən (məsələn, müəllif kumuk dili ilə müqayisə aparır: *tərpən* – *tepre*, *sarımsaq* – *samursak*) fərqləndirən əlamət kimi özünü göstərir. Belə ki, göytürk abidələrinin dilində də az təsadüf edilən metateza dissimilyasiya kimi tarixi baxımdan izlənən və bu gün yalnız canlı danışıda müşahidə edilən tələffüz faktıdır. Ə.Tanrıverdi yazır: “*Metateza hadisəsinə tarixi-linqvistik baxımdan yanaşdıqda dilimizdəki bir sıra söz və şəkilçilərin yerdəyişmə nəticəsində forma dəyişdiyi, eyni yazıda sabitləşdiyi məlum*

olur” [142, s. 181]. H.Mirzəzadə və A.Axundov da qeyd edirlər ki, metatezaya müasir ədəbi dildən fərqli olaraq, “*yerli dialekt və şivələrdə rast gəlinir və o yalnız dilimizin tarixi fonetikasi üçün maraqlı fonetik hadisə sayıla bilər*” [117, s. 32; 10, s. 223]. Bu cəhətdən *köprü – körpü, torpaq – torpaq, yarpaq – yarpaq, iləri – irəli, dutsaq – dustaq, təprən – tərən, yuxu – yuxu* və s. sözlərdə bu hadisə tarixi fakt olmaqla yanaşı, dilimizi digər türkcələrdən fərqləndirən spesifik əlamət (məsələn, tədqiqatçının türk dili ilə müqayisədə örnək verdiyi *kələbək – kəpənək* sözü), *yanlış – yanlış, layihə – lahiyə, məşhur – məşur* leksemlərində isə canlı danışiq təzahürü kimi müşahidə olunur. Deməli, metateza hadisəsi müasir ədəbi dilin fonetik norması üçün xarakterik deyil. Hətta B.Çobanzadə yazır ki, hələ o dövrdə Azərbaycanda keçirilən Birinci İmla Konfransının qərarı ilə metateza yeni Azərbaycan ədəbi dili üçün məqbul sayılmamışdı [39, c. 4, s. 115].

B.Çobanzadə *səs düşümü* və *səs artımı* hadisələrinə xüsusi bəhs ayırmasa da, fonetika məsələləri içərisində bəzi məqamlara toxunmuşdur ki, bunlar da müasir elmi fikirlərlə səsləşir. Qeyd edək ki, “*səs artımı hadisəsi Azərbaycan dilinin tarixi üçün səciyyəvi olmasa da, səs düşümü dilimizin tarixində özünü daha çox göstərmişdir*” [11, s. 103]. Bu cəhətdən diqqəti daha çox səs düşümü hadisəsinə yönəldən müəllif yazılı abidələrin dilinə əsasən məsələni tarixi aspektdən izah edir. Bu gün də dil tarixşünaslığında yer almış həmin faktların bəzilərini qeyd etməyi məqsəduyğun hesab edirik [40, c. 5, s. 90-91].

I. Bəzi leksemlərdə söz ortasında və ya sonunda **ğ** samitinin düşməsi:

a) Söz ortasında müşahidə edilən **ğ** səsi Osmanlı türkcəsində tamamilə düşdüyü halda (Güman ki, burada tələffüz nəzərdə tutulur), Azərbaycan dilində bəzən **y**, bəzən də **v** səsi ilə əvəzlənmişdir: *toyuq* (tovuq), *soyuq* (sovuq), *yauk* (yavıq)... Əski: *soğuk, tağuk, yağuk*. "Hazırda dialektlərdə tələffüz zamanı baş verən səs düşümünü nəticəsində bu səslər diftonq əmələ gətirir: *soyuq* – **soux**, *toyuq* – **toux**, *qovuşmaq* – **qouşmax** və s." [108, s. 29].

b) **Damaq // tamaq** (əski: *tamğak*) lüğəvi vahidində sözortası **ğ** səsi düşmüşdür. Analoji olaraq bu hadisə *qayır* – *kayğır*, *qazan* – *kazğan* sözlərində də baş vermişdir.

c) Söz sonunda **ğ** samitinin düşməsi: *yaylağ* – *yayla*, *datlığ* – *dadlı*, *acığ* – *acı*, *qapığ* – *qapı*... Türk kökənli leksemlərin qədim fonetik özəlliklərindən biri olan bu hadisə lüğəvi vahidlərin samit səslə bitməsi, yəni hecaların qapalı olması (*arığ*, *sarığ*, *uluğ* və s.) ilə şərtlənir ki, "M.Kaşğarının *Rumdan Çinə qədər olan oğuzların və köçərilərin dilində müşahidə etdiyi bu hadisə – "dilın maneəli səslərdən xilas olması" Azərbaycan dilinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biridir*" [62, s. 105].

II. Söz ortasında **l** samitinin düşməsi: **olturmaq** – *oturmaq*, **gəltirmək** – *gətirmək*. Bu məqama müəllifin "Kırım-tatar elmi-sərfi" əsərində də toxunulur: "Kırım-tatar dilində lazım mənasında **l** səsi ilə bitən bəzi feillər var ki **-tır**, **-tır** şəkilçisi artırıldığı zaman "l" səsi düşür: *kel-keltir-ketirmək*; *öl-öltür-ötürmək*; *dol-doldur-toturmak*" [155, s. 55].

III. Söz əvvəlində **y** samitinin düşməsi: *yıldız* – *ulduz*, *yıl* – *il*, *yüz* – *üz* və s. M.F.Axundzadənin bədii dilinə həsr olunmuş məqaləsində bu hadisəni Azərbaycan dilinə məxsus spesifik əlamət hesab edən müəllif yazır: "Bu xüsusiyyət bu

gün də olduğu kibi, qədim dövrlərdə də Azərbaycan türk dilinin spesifikasına girən momentlərdən biridir və Nəsimidən (XIV əsrdən) Azərbaycan türk ədəbi əsərlərində qeyd oluna gəlmişdir” [37, c. 2, s. 87].

Göründüyü kimi, B.Çobanzadənin təqdim etdiyi lüğəvi vahidlərin hamısında tarixən samit səslərin düşməsindən söz açılır ki, *“bu da müasir dilçilikdə apakopa hadisəsi adlanır. Apakopa fonetik hadisəsində sözlərdə samit səslər, eliziyada isə sait səslər düşür” [110, s. 36].*

B.Çobanzadənin sait səslərin düşməsi ilə bağlı qeyd etdiyi bir məqam tarixilik baxımdan daha çox maraq doğurur. Belə ki, tarixən bəzi sözlərə leksik şəkilçi əlavə olunarkən kökdə səs düşümü hadisəsi baş vermiş və həmin kəlmələr bu formada daşlaşaraq günümüzdə sadə leksik vahidə çevrilmişlər. Əslində iltisqaqiliyin şərtlərinə görə, sözə şəkilçi artırılarkən kökün strukturu sabit qalmalıdır. Ancaq bu hadisəyə (hazırda dilimizdə hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin əlavə olduğu bəzi sözlər istisna olmaqla) artıq dil tarixi baxımından yanaşılmalıdır, çünki vaxtilə leksik şəkilçi qəbul edən həmin leksemlər bu gün sadə sözə çevrilmiş, şəkilçi morfem isə arxaikləşmişdir. Müəllif bu barədə yazır: *“Sözlərin sonlarına şəkilçilər əlavə edildiyi zaman sözlərin damarlarında bulunan səslər, xüsusən, saitələr bəzi dəyişmələrə məruz qalır. Çox dəfə ixtisar yolu ilə damarın son hecasında bulunan saitələrdən birisi düşər: devir-devril, çevir-çevril, süpür-süprüntü, yanıl-yanılış, ayırmaq-ayrı, oyun-oyna, burada-burda, hanı-hansı və s.” [40, c. 5, s. 92].* Beləliklə, *yanılış, çev-*

ril, oyna, şirni, ağrı və s. kimi sözlərə leksik şəkilçilərin artırılması ilə baş vermiş sait səs düşümü hadisəsi artıq dilimizdə tarixi əhəmiyyət daşıyır.

B.Çobanzadə uzun müddət (“Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyun 2021-ci il tarixli, 175 sayılı qərarına qədər) dilimizdə ədəbi tələffüz faktına çevrilmiş bəzi qoşasaitli sözlərin deyilişində müşahidə olunan səs düşümü məsələsinə də münasibət bildirir. Müəllif göstərir ki, mənbə dildə həmin saitlərdən biri yazıda ərəb əlifbasının ayn (ع) hərfi ilə işarə olunur: “*Ərəb dilindən girmiş olan sözlərin başında, sonunda və ortasında bulunan ع səsi türkcədə söylənəməz: səadət - سعادت, ilim - علم, cəm - جمع*” [40, c. 5, s. 92]. Həmçinin ərəb əlifbasında ayn (ع) hərfinin yer aldığı bəzi sözlərin yazılışında bu qrafik işarənin yerinə yeni əlifbada apostrofun tətbiq edildiyi də (*mə’lum, mə’rifət...*) vurğulanır. Sait düşməsi ilə bağlı dilçi alim bu məqamı da qeyd edir ki, saitle bitən kəlmənin açıq saitle başlayan sözə birləşməsi ilə meydana gələn mürəkkəb leksik vahidlərin tələffüzü zamanı ilk leksemin son sait səsi düşür: “*Bir sözün sonu ilə digər sözün başında saitle bulunursa, bunlardan birisi, o iki söz birdən söyləndiyi zaman düşür: qara+ağac – qarağac*” [155, s. 32]. Bu gün də dilimizdə, əsasən, həmin quruluşda olan mürəkkəb sözlərin tələffüzündəki səs düşümü ədəbi norma kimi qəbul olunub: *əliaçıq [əlaçix], əmioğlu [əmoğlu], əliağa – [əlağa]* və s. [216].

Bəzən söz daxilində yanaşı gələn bənzər səs tərkibinə malik iki hecadan biri tələffüzdə buraxılır, yaxud qısaldılır. Müəllif bu hadisəni **qısaltma (kısartma)** termini ilə ifadə

edir: balalar – *ballar*, dəlilik – *dəllik*. A.Axundov qısaltma hadisəsini qapalı saıtlərin “qısa versiyaları” kimi açıqlayır: *sinfin*, *yirmi*, *uçrum*, *qapnı* və s. [10, s. 241]. B.Çobanzadənin qeyd etdiyi bu tip fonetik hadisələr, əsasən, canlı danışıq dilinə məxsusdur. N.Dəmir də bunu müasir türk dilinin Girəsun şivələr qrupunun dil faktları ilə əsaslandırır: *geldünde* (<geldiğimde), *dérmen* (<değrimen), *büldüm* (<bildiğim), *gözüzün* (<gözünüzün) və s. [157, s. 195]. Bu gün ədəbi dilin norması baxımından yanlış olmasa da, B.Çobanzadənin yuxarıda qeyd etdiyi sözlərdəki belə səs təkrarları şifahi nitqdə tələffüzə ağırlıq gətirir deyə öz yerini tuta bilmir; ya şəkilçi əvəzlənməsi, ya da düşməsi baş verir. Məsələn, *bakılı* sözündən fərqli olaraq *qubadlılı*, *masallılı*, *füzulili* sözlərinin deyilişində **-lı** morfeminin yerinə canlı danışıqda çıxışlıq hal şəkilçisinin aktivlik nümayiş etdirməsi və ya *Türkiyəyə*, *Avstraliyaya* toponimlərində yönlük hal şəkilçisinin tələffüzdə “hiss olunmaması” və s. buna aid edilə bilər.

B.Çobanzadə şifahi nitq üçün xarakterik hesab etdiyi heca düşümü hadisəsinin bəzi sözlərdə tarixi inkişaf nəticəsində baş verdiyini də diqqətə çatdırır. Dilçilikdə *qaplılogiya* adlanan bu fonetik hadisənin izini dilimizin tarixinə aid bəzi leksik vahidlərdə müəyyənləşdirmək mümkündür: *alıp var* – *apar*, *bir ildir* – *bildir*, *qarındaş* – *qardaş* və s. [40, c. 5, s. 92].

“İbn Mühənnə lüğəti”nə əsasən B.Çobanzadənin dilimizdə bəhs etdiyi fonetik hadisələrdən biri də müəllifin *sonorizasiya* adlandırdığı ***cingiltiəşmə*** hadisəsidir. Abidənin nüsxələri əsasında *til* – *dil*, *tiş* – *diş*, *-cı* // *-cı* (yazıçı - yazıcı) və s. dil vahidlərinin paralelliyindən söz açan tədqiqatçıya

görə, sonorizasiya hadisəsinin lüğətdə sistemli şəkildə müşahidə olunmaması, görünür, həmin dövrdə variantlaşmanın davam etməsi ilə bağlıdır. Bunu dilin dialektik inkişafında təbii hal hesab edən B.Çobanzadə *tək // dək, tikmək // dikmək* paralelliyini əsas götürürək, prosesin hələ də Azərbaycan dilində sabitləşmədiyini bildirir [37, c. 2, s. 75]. Ümumən, alimin tarixi-müqayisəli şəkildə qeyd etdiyi **t>d** (və ya **d>t**), **ç>ş** (*biçdi – bişdi, açdı – aşdı*), **b>v** (*qurban – qurvan, qabaq – qavax, araba – arava*), **q>x** (*aqsamaq – axsamax, sıqtamaq – sıxtamax*) kimi samit əvəzlənmələrini (və ya fonovariantları) bu gün Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində aydın müşahidə etmək mümkündür.

1.3. Səslərin uyuşması (ahəng) qanununun araşdırılması

B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmalarında türk dillərinin “dəmir” qanunu hesab olunan səslər uyuşmasından da geniş bəhs edilir. Elmi yaradıcılığının əsas mövzularından birini təşkil edən ahəng qanununu dilçi alim türkcənin aqlütinativ quruluşu əsasında izah edir, onun sait və samit səslər arasında müşahidə olunmasından, damaq və dodaq ahənginin prinsiplərindən, morfemlər arasındakı səs uyuşmasının özəlliklərindən söz açır. Bu münasibətlə A.Babayev yazır: “Azərbaycan dilinin ahəng qanunu haqqında B.Çobanzadə dilimizin qanun və qaydalarından bəhs edərkən ilk dəfə özünün Bakıya gəlişindən bir neçə ay sonra fikir söyləmişdi. O, “Yeni yol” qəzetində (“Türkcənin səs uyuşması qanunu” – P.E.) müsahibə təriqi ilə dilimizin müxtəlif qanun və

qaydaları və yeni əlifba haqqında dediyi sözlərlə dilimiz haqqında ilk elmi baxışlarını göstərdi" [21, s. 183].

B.Çobanzadəyə görə, mütəxəssislər (konkret adları qeyd olunmur) səslər uyuşmasına iki aspektdən yanaşırlar: ərəb əlifbasına söykənən bəzi dilçilər ahəngi samitlərin bir-birinə akustik-fizioloji təsiri ilə izah edir; digərləri, xüsusən Avropa alimləri isə bu faktı sait səslərin qalın və incəliyinə dayanaraq, saitlərin uyuşması kimi göstərirlər. Hər iki təktərəfli baxışı yanlış hesab edən türkoloqun qənaətinə, ahəngin əsl səbəbi Azərbaycan dilinin *"xüsusi təşəkkülata, üzviyyətə malik olmasıdır. Bu xüsusi orqanizməyə iltisaf hadisəsi təbir olunur"* [39, c. 4, s. 68]. Yəni dilçi alim ahəng qanununun təkcə dilimizin səs sistemi ilə deyil, həm də morfoloji quruluşu ilə əlaqəli olduğunu diqqətə çatdırmaqla iltisafiliyin mahiyyətini də açıq şəkildə izah edir [39, c. 4, s. 70].

Ahəng qanununun yalnız türk dillərinə deyil, ümumiyyətlə, Ural-Altay dil ailəsinə (Bu barədə altayşünashqda geniş fikirlər yer almışdır) məxsus əlamət olduğunu qeyd edən B.Çobanzadə ilk növbədə bu hadisəni ifadə edən terminlərə münasibət bildirir. Tədqiqatçı yazır: *"Bunun adına firəng-Avropa əsərlərində "Vocalharmonie" (saitlər ahəngi), "Sinharmonisme" (səslər uyuşması) deyildiyi kibi, bizim bəzi sərf kitablarımızda "ahəng" adı altında qeyd edilməkdədir"* [39, c. 4, s. 93]. Dilimizdəki istilahlı uğurlu hesab etməyən alimə görə, bəzi müəlliflər *"Bizim dilimiz ahəngdar dildir, musiqiyyat var" kibi hökmlər verərək* səslər uyuşmasının mahiyyətini düzgün aydınlaşdırmadıqlarından onu fərqli terminlərlə adlandırmış, *"məətəəssüf, adını da "ahəng" deyərək yanlış qoymuşlardır"* [40, c. 5, s. 64]. Göründüyü kimi, B.Çobanzadənin

şərhlərində iki mühüm məqam üzə çıxır. Birincisi, sinharmoniya və vokalharmoniya istilahlarının hadisə – qanunun ifadə olunmasındakı anlamlarıdır. Belə ki, birinci söz-termində ahəng qanununun mahiyyəti geniş planda, yəni ümumən səslərin uyuşması şəklində təqdim olunur. İkinci istilah isə ahəng qanununun miqyasını kiçildərək, onu yalnız sait səslərin uyuşması kimi ifadə edir ki, M.İsmaylova türkoloqlar tərəfindən saitlər uyuşmasının önə çəkilməsini məhz qalın və incə saitlərin təsiri ilə samitlərin onların məxrəcinə uyğunlaşaraq sözdə ahəng yaratması baxımından müəyyən dərəcədə haqlı hesab edir [82, s. 79]. Ancaq B.Çobanzadə bu yanaşmalara etiraz edərək, ahəngin dilimizin iltisacı mahiyyəti ilə bağlı olması üzərində qətiyyətlə dayanır: *“Bəzi lisançılar arasında uyuşma hadisəsinin saitlərin və ya samitlərin təsirindənmi gəldiyi haqqında bir para münaqişələr olub keçmişdir. Yuxarıda söylədiyimiz kibi, bu hadisənin səbəbi, daha ziyadə dilimizin iltisacı mahiyyətində olub, gərək samitə, gərək saitlərdə öz təsirini göstərməsidir”* [40, c. 5, s. 96].

İkincisi, B.Çobanzadə dilimizdə “ahəng qanunu” termininin işlənməsini üslubi baxımdan uğursuz saysa da, A.Babəyevə görə, *“burası təəccüb doğurur ki, o nə bu adla razılaşmadığının səbəbini, nə də onun əvəzinə başqa bir ad göstərir”* [21, s. 183]. Əksinə, K.Acar görkəmli türkoloqun *ahəng* termini ilə razılaşmayaraq, onu “səslər uyuşması” adlandırması faktını təsdiqləyir [150, s. 293]. Hətta “Türk qrameri”ndə alim öz mövqeyini aydın şəkildə ifadə edir: *“Ahəng” sözü, bizcə, bu hadisəni başqa musiqi və lisana məxsus hadisələrlə qarışdırmağa səbəb olacağından, biz burada “səslər uyuşması”*

təbirini daha münasib biliriz" [40, c. 5, s. 94]. Məsələyə yanaşmada diqqət çəkən digər bir məqam isə istilahın özündə ahəngin pozulmasıdır. Həqiqətən də, türk dillərinin əsas qanunlarından birini (bəlkə də, birincisini!) ifadə edən teriminin alınma ləksem kimi səslər uyuşmasına tabe olmaması müəllifin mövqeyinə haqq qazandırır. Ə.Tanrıverdi də B.Çobanzadənin fikirlərini doğru hesab edərək yazır ki, *"bu qeydlər B.Çobanzadənin işlətdiyi "səslər uyuşması" termininin düzgün olduğunu təsdiqləyir"* [142, s. 166]. Bizcə də, "uyuşma qanunu" və ya "səslər uyuşması qanunu" termini bu dil hadisəsini tam təfsilatı ilə xarakterizə etmək baxımından (və "ahəng" sözündə də uyuşma qanunu pozulduğundan) uğurlu sayıla bilər.

Görkəmli türkololoq bu məzmununda fikirlərini faktlaşdırmaq məqsədilə M.Ə.Sabirin "Dilənçi" şeirindən seçdiyi nümunələrdə (*düzdüklərimiz, qapı, qapıdan, dilənçi, aqlama*) səslərin **uyuşma** mexanizmini izah edir: həmin leksik vahidlərdəki ön sıra səsləri ilə arxa sıra səsləri arasındakı uyuşma ahəng qanununun mühüm əlaməti kimi təqdim olunur. Məsələn, *qapı* ləksemində dilarxası **q** samitindən sonra dilarxası **a** saitinin; yaxud *dilənçi* sözündə dilönü **d** samitindən sonra dilönü **i** saitinin gəlməsi səslər uyuşmasının xarakterik cəhəti kimi göstərilir. B.Çobanzadənin bu qeydləri həm də Azərbaycan dilçiliyində saitlərlə samitlərin ahəngindən bəhs olunan ilk elmi baxışlar kimi qəbul oluna bilər: *"İndiyə qədər gətirdiyimiz misallardan da məlum olduğu üzrə, uyuşma qanunu yalnız saitələr üzərində təsirini göstərməyib, damaqarxası və damaqönü samitələrində də öz təsirini icra edər,*

yəni bu təsir daha ziyadə [g-ğ], [k-q], yumşaq və qatı [l] səslərində özünü göstərir: **dağ, yüngül, kiçik, qorxaq** və s. [40, c. 5, s. 96]. Beləliklə, türk dillərinin struktur təzahürü kimi ahəng (uyuşma) qanununun tarixiliyi və mahiyyəti tədqiqatçı tərəfindən aydın şəkildə belə şərh olunur: “Ahəng yumşaq heca ilə başlayan sözlərdə yumşaq hecaların, qatı və ya qalın heca ilə başlayan sözlərdə qalın hecaların gəlməsi, təqib etməsidir. Bütün türk-tatar şivə və ləhcələri bu qanuna tabedir və hər zaman da, yəni bizə məlum olan mənşəyindən bu zaman qədər tabe ola gəlmişdir” [39, c. 4, s. 66].

Öncə də vurğulandığı kimi, B.Çobanzadə həm də səslər uyuşmasının türk dillərinin tipoloji quruluşu ilə bağlılığı üzərində dayanır: yəni sözə şəkilçi əlavə olunarkən son hecadakı sait səslə şəkilçi morfemin saiti, həmçinin sözün son səsinin kar və ya cingiltili samitlə bitməsindən asılı olaraq artırılan şəkilçinin ilk samiti də həmin səslə ahəngə görə (al+ğı, çal+ğı, ver+gi, seç+ki və s.) uyğunlaşmalıdır [40, c. 5, s. 94-95; 39, c. 4, s. 66]. Bu baxımdan müəllif *səslər uyuşmasına* həm də ona görə *təmsil qanunu* deyir ki, əsasən, tələffüz faktı kimi qeydə alınan assimilyasiya hadisəsində yanaşı gələn samit səslər artıq yazıda ahəngə tabe olur: “Yəni əgər damar [p] [t] [ç] [ş] [f] [k] [q] kibi səslərlə bitirsə, bu damarlara əlavə olunan şəkilçilər də eyni surətlə ancaq sağır samitlərlə başlaya bilər. Əgər biləks, damarlar sadəli samitlər təbir etdiyimiz [g] [ğ] [d] [v] [b] [z] [y] [j] [l] [r] [c] səsləri ilə bitirsə, şəkilçilər və ədatlarda da eyni növdən sadəli səslər olmaq lazım gəlir: bit+ki, seç+ki, iş+çi, aş+çı, sev+gi, al+dı, dağ+dan, yazı+çı, vur+ucu” [40, c. 5, s. 61]. Bu qanunauyğunluğu əsas götürsək, **-qı⁴** yaxud **-ğı⁴** kimi leksik şəkilçilərin sonu samitlə bitən

sözlərə ahəngin tələblərinə uyğun artırılmasında vahid prinsip gözlənilməlidir: yəni kar samit sonluqlu sözlərə **-qɪʔ** (*sat+qɪ, pus+qu, bit+ki...*), cingiltili samit sonluqlu leksemlərə isə **-ǧɪʔ** (*al+ǧɪ, say+ǧɪ, duy+ǧu, ver+ǧɪ...*) şəkilçisi artırılmalıdır. Ona görə də bu amili nəzərə alan alim dil faktını “təmsil hadisəsi” adlandırmır, qanun hesab edir. Bununla tədqiqatçının dilçiliyimizdə morfonoloji hadisə ilə bağlı əsaslı elmi fikirlər səsləndirdiyi aydın görünür.

B.Çobanzadə yaradıcılığında daha çox saitlərin uyuşmasına – ahənginə xüsusi yer ayırır ki, bu da təbii hesab olunmalıdır. Çünki nitqin fonetik parçaları, o cümlədən sözdəki hecalar və vurğu da sait səslər hesabına formalaşır. Və ən əsası, türk dillərində saitlərin artikulyativ keyfiyyəti, onların ahəngdarlığı, musiqililiyi bu səslərin sözlərin təşəkkülündə nə qədər mühüm rol oynadığını göstərir. Xüsusilə kök və şəkilçinin qovuşma məqamında saitlər uyuşmasının aparıcılığı, qeyd olunduğu kimi, dilimizin morfonoloji quruluşunun vacib faktı hesab olunur. Müəllif də Avropa alimlərinin məhz bu məqama diqqət yetirməsinin əsassız olmadığını bildirir: *“Türk dillərində sözün sövti xarakterini birinci heca təyin edir. Bu surətlə türk sözləri yalnız damarla şəkilçinin münasibəti nöqtəyi-nəzərindən deyil, bəlkə, bir söz, daha doğrusu, damar içərisindəki hecaların bir-birinə bağlı nöqtəyi-nəzərindən də iltisqa dillərdir. Başqa sözlərlə, türk sözünün hecaları saitlər cəhətindən müasvi (yəni bərabər, tən) parçalara ayrılırlar. Avropa alimlərinin “saitlər ahəngi” (vocalharmonie) təbir etdiyi qanun iştə budur”* [38, c. 3, s. 46].

B.Çobanzadə saitlər ahənginin iki məlum növündən söz açır: *damaq ahəngi* və *dodaq ahəngi*. Azərbaycan dilində saitlər ahənginin prinsipi ilə bağlı tədqiqat aparan E.Əzizovun məqalələrində [61, s. 45-48; 64, s. 19-22] B.Çobanzadənin görüşləri haqqında da məlumat verildiyindən biz həmin məsələ üzərində ətraflı dayanmırıq. Ancaq bunu qeyd etməyi vacib sayırıq ki, görkəmli türkoloq damaq və dodaq ahənginin prinsiplərinin izahını dəqiq vermiş, onların sərhədini düzgün müəyyənləşdirmişdir: yəni damaq ahəngi deyərkən qalın və incə saitlərin, dodaq ahəngi deyərkən isə dodaqlanan saitlərin ardıcılığına görə olan səs uyuşması anlaşılmalıdır. Ancaq B.Çobanzadədən sonra bəzi müəlliflər (M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov) məsələyə bir qədər fərqli şəkildə yanaşdıqlarından [64, s. 20] dilçiliyimizdə fikir müxtəlifliyi yaranmışdır. E.Əzizovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “*türk dillərində damaq ahənginin mahiyyəti sözdə qalın və incə saitlərin bir-birini izləməsindən ibarətdir. Damaq ahəngi incəlik-qalınlıq əlaməti üzrə həm dodaqlanmayan, həm də dodaqlanan saitlərdən ibarətdir... Dodaq ahənginin prinsipi isə sözdə dodaqlanan qalın və dodaqlanan incə saitlərin bir-birini izləməsinə əsaslanır*” [64, s. 21; 61, s. 47]. Göründüyü kimi, sonrakı dilçilik görüşlərinin müxtəlifliyinə rəğmən, B.Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə saitlər ahənginin prinsiplərini elmi baxımdan doğru təyin etmişdir.

Ədəbi dildə ahəngə tabe olan bəzi lüğəvi vahidlərin dialekt xüsusiyyətlərinə toxunan B.Çobanzadə yazır ki, şivələrdə səs əvəzlənmələri zamanı həmin sözlərin ilk hecasındakı sait səsin dilönü və ya dilarxası olmasından asılı olaraq (mə-

sələn, “a” saitinin “ə” ilə əvəzlənməsi), sonrakı hecalar da damaq ahənginə uyğunlaşır: *qardaş – qərdəş, qanad – qənət, bağça – bəxçə* və s. Dialektlərdəki **a>ə** səs əvəzlənməsini dilimizin inkişafının sonrakı mərhələsi ilə bağlayan E.Əzizovun göstərdiyi kimi, hazırda bu səs dəyişməsi Azərbaycan dilinin cənub və şimal-şərq şivələrində müşahidə olunur [62, s. 120]. Analoji səs əvəzlənməsini klassik poeziya dili ilə müqayisə edən B.Çobanzadə onu da vurğulayır ki, orta əsr yazılı abidələrində bəzən türk mənşəli sözlərdə ahəngin pozulmasını (*para – parə, yara – yarə, bağça – bahçə, qara – qarə, ata – atə*) alman türkoloqu V.Banq kimi bir sıra Avropa alimləri dilxarici faktorların türkcə üzərindəki güclü təsir ilə izah edirlər. Klassik kitab üslubunun davamçılarının nitqində də bu ənənənin müşahidə edildiyini bildirən alim yazır: “*Kırım tatarcasında, ümumiyyətlə, “kitabı”, yəni oxumuş adamlara məxsus bir tələffüz vardır ki, daima qalın səslə sözləri incə səslərə çevirir*” [155, s. 26]. Demək ki, bu hal heç də avropalı alimlərin qəbul etdiyi məntiqi əks etdirmir. Digər tərəfdən, tədqiqatçı bildirir ki, *a//e(ə)* səsləri sövti cəhətdən bir-birinə yaxındır, aralarındakı fərq azdır. Ona görə də *qarə, yarə, bahçə* sözləri deyildiyi zaman **a** ilə **ə//e** arasındakı kəskin fərq hiss olunmur və “*bunun üçün Banq kibi alimlərin zənn etdiyi kibi burada ahəng pozulmuş deyildir. Bu hal kullardan və XIII əsrdən qalma “Kun məcmuəsi”ndə cari olduğundan Banq bilxassə kun dilini səs uyuşması qanununun təsirdən çıxmış bir dil saymaqdadır*” [155, s. 27]. Heç şübhəsiz ki, bu səs dəyişməsi əslində klassik şeir dilinin poetexnik tələbləri ilə bağlı olub, E.Əzizovun da göstərdiyi kimi, “*orta əsrlərdə Azərbaycan dilində a>ə səs dəyişməsinin inkişaf etməsində*

səslərin bir-birinə təsirindən başqa Azərbaycan-fars ikidilliliyi də müəyyən rol oynamışdır” [62, s. 120].

Beləliklə, B.Çobanzadənin səslərin uyuşması (ahəng) qanunu haqqındakı görüşlərini belə ümumiləşdirmək olar: Türk dillərinin elmi əsaslarla araşdırılmasında və dünya dilləri içərisindəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində aqlü-tinativliyin əsas əlaməti kimi səslər uyuşması qanunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda ahəngin varlığı türkcənin kommunikativ keyfiyyətini zənginləşdirir, ona xüsusi ton verir və öyrənilməsini asanlaşdırır. Ona görə də bu struktur özəllik tədqiqatlarda türk dillərinin “ana” və ya “dəmir” qanunu adlandırılır.

1.4. Orfoqrafik prinsiplərin tətbiqinə münasibət

Azərbaycan dilinin düzgün yazı qaydalarının müəyyənləşdirilməsi və orfoqrafiyanın nəzəri məsələlərinin öyrənilməsində müstəsna xidmətləri olan B.Çobanzadənin həm məruzə və çıxışlarında, həm də elmi yaradıcılığında bu problem ətraflı şərh edilmişdir. Türk əlifbası tarixinin yazı sisteminin formalaşmasına ciddi təsir göstərdiyini vurğulayan görkəmli alim yazır: *“Türk-tatar xalqları miladi VII əsrdə, yəni 900 il bundan əvvəl yazı yazmağa başlamışlardır. Bu vaxtda Moğolustanda daşlar üzərində yazılmış bir taqım yazılar vardır ki, bunların əlifbası “Orxon” əlifbası adlandırılır. Bu zamandan 400 il sonra türklər yeni bir əlifba ilə yazmağa başlamışlardır: XI miladi əsrdə türklər arasında qüvvətli və geniş surətdə yayılmış olan bu əlifbaya “uyğur əlifbası” təbir olunur”* [39, c. 4, s. 41]. Müəllif bildirir ki, əsrlər boyunca türk

coğrafiyasında ərəb əlifbasından istifadə olunmasına baxmayaraq, yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsi türk xalqlarının yeni əlifbaya keçməsinə zərurətə çevirmişdir və *“əlifba məsələsi yalnız dilçilik və yazı sistemi ilə bağlı deyil, həm də mədəni, tarixi və sosial sahələrə təsir edən strateji bir problemdir”**.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir dilin orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşməsi, ilk növbədə, mükəmməl əlifbanın tərtibi və tətbiqi ilə bağlıdır. Uzun müddət ərəb qrafikasından istifadə etmiş türk dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda XIX əsrin II yarısından etibarən yeni əlifbanın yaradılması uğrunda edilən təşəbbüslər, aparılan mübarizələr, nəhayət, XX əsrin əvvəllərində öz töhfəsini verdi. Əlifba məsələsinin hərtərəfli müzakirə olunduğu Birinci Türkoloji Qurultayda məruzə və çıxışlarındakı tezisləri rəğbətlə qarşılanan B.Çobanzadə türk xalqları üçün ümumi və unifikasiya edilmiş (sabitləşmiş) əlifbanın hazırlanmasından ötrü bir sıra prinsiplər təklif etmişdi: *“a) Unifikasiya edilmiş əlifba latın qrafikası əsasında qurulmalıdır; b) Sətiraltı və sətirüstü işarələrdən istifadə edilməməlidir; c) Fonetik cəhətdən yaxın olan səslər qrafik cəhətdən bənzər işarələrlə göstərilməlidir; ç) Çox işlənən səslər üçün sadə qrafik işarələr verilməlidir; d) Türkcələrdəki ümumi səslər ümumi işarələrlə verilməlidir; e) Hər bir türkcənin nümayəndəsinə imkan yaradılmalıdır ki, o, latın əlifbası əsasında öz dilinə uyğun səsləri ifadə edən hərflər seçsin; ə) Türk əlifbasının unifikasiyası üçün Azərbaycanda qəbul edilmiş latın əlifbası əsas götürülməlidir”*

* İbrahimov E. Birinci Türkoloji Qurultayda ortaq əlifba, imla və ədəbi dil məsələləri. Bakı: “Tuna” QSC, 2026, s. 300

[204, s. 20]. B.Çobanzadənin yeni Azərbaycan əlifbası ilə bağlı görüşləri ayrıca tədqiqat obyektinə olduğundan (həmçinin araşdırmalarda bu məsələyə toxunulduğundan) tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq bu barədə söz açmağa ehtiyac duymuruq. Ancaq müəllifin orfoqrafiyanın prinsiplərindən bəhs edən fikirlərini tamamilə əlifba məsələsi kontekstindən kənarında şərh etmək də çətinidir.

B.Çobanzadə yazı qaydalarının düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün birinci növbədə şifahi və yazılı nitq arasındakı (müəllif bunu yazı ilə dil arasındakı fərq adlandırır) sərhədin dəqiqləşdirilməsini zəruri hesab edir [39, c. 4, s. 98-99]. Bu kontekstdə orfoqrafik qaydaların formalaşmasını müəllif ilk olaraq ədəbi dilin normativ strukturunun təkamülü ilə əlaqələndirir və “Xeyli sayda şivələrə malik olan ərazinin vahid yazı qaydalarını necə müəyyən etmək olar?” sualını belə cavablandırır: *“Düz yazmaq da ədəbi dildə danışıldığı kibi yazmaqdır. Ədəbi dil ümumi olduğundan, bu dilə dayanaraq meydana gətiriləcək yazı da ümumi və bir şəkildə olar. Söylədiklərimizin əksini düşüncək olsaq, aydındır ki, ədəbi dilləri olmayan xalqların düz danışmaları və binaənleyh düz yazmaları və ya imlaları ola bilməz* [39, c. 4, s. 109]. Deməli, imla qaydalarının hazırlanması ədəbi dilin varlığı, yaxud mövcud vəziyyəti ilə şərtlənir. Və tədqiqatçı bu aspektdən çıxış edərək, XX əsrin əvvəllərindəki yeni ədəbi dil mənzərəsi zəminində və əcnəbi elmi mənbələr əsasında orfoqrafiyanın prinsiplərinin tətbiqi haqqında baxışlarını ifadə edir.

Orfoqrafiyanın prinsipləri. Orfoqrafiyanın prinsipləri yazı qaydalarının istiqamətverici təməli hesab olunur və imla qanunları dil vahidlərinin orfoqrafiyanın prinsipləri

ilə uzlaşdırılması əsasında müəyyənləşir. Canlı tələffüzə (sövti prinsipə) söykənən orfoqrafiya yaratmaq tərəfdarı olan B.Çobanzadə haqlı olaraq belə düşünürdü ki, yazı qaydalarının standartlaşdırılması üçün sabit ədəbi tələffüz normasına malik olmaq zəruridir. Buna görə də dilçi alim orfoqrafiya qaydalarının tərtib olunmasında orfoepik normanın əhəmiyyətinə xüsusi önəm verirdi.

B.Çobanzadə “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu”nda (1926) R.Afanasyevə əsasən, orfoqrafiyanın beş prinsipini göstərmişdir: “1) fonetik-sövti prinsip; 2) şəkli (morfoloji); 3) tarixi, yaxud ənənəvi; 4) əcnəbi sözlər yazmaq əsası; 5) təxəffül, ayrılma əsası” [38, c. 3, s. 105-106]. “Türk dili” kitabında da orfoqrafiyanın beş prinsipini (tarixi, sövti, iştiaqı (etimoloji) və ya şəkli, əcnəbi sözlər, ideoqrafik) qeyd edən tədqiqatçı [39, c. 4, s. 111-113] Birinci Türkoloji Qurultayda və imla konfransında həmin prinsiplər ətrafında ciddi müzakirələrin aparıldığını vurğulayır.

Tarixi prinsip. B.Çobanzadəyə görə, uzun müddət ərəb qrafikasından istifadə edildiyinə görə indiyə qədər türk yazısında ən çox təbiiq olunan və nəzərə alınan *tarixi və ya ənənəvi prinsip* olmuşdur: yəni XIII əsrdən başlayaraq qələmə alınmış kitablarda sözlər necə yazılıbsa, sonrakı dövrlərdə də həmin imla qaydaları, demək olar ki, eynən saxlanılıb. Müəllif yazır: “*Tarixi əsas əski imlaya malik dillərdə görünür. Məsələn, fransız, ingilis, bir dərəcəyə qədər rus dilində bu əsası görürüz. Ərəb əlifbasında qurulmuş əski türk imlasında da yox deyildir* [39, c. 4, s. 111; 38, c. 3, s. 106]. Məsələn, rus dilində “вода” və “окно” leksemlərini örnək ve-

rən alim həmin sözlərdə ilk saıtlərin “a” ilə tələffüz olunmalarına baxmayaraq, “o” ilə yazılmasını vaxtilə onların [o] kimi deyilməsi ilə əsaslandırır. Tədqiqatçı analogi vəziyyəti türkcə ilə müqayisə edir: *“Məsələn, İstanbul təbindən çıxmış əsərləri gözdən keçirərkən bilirlər ki, burada ada, dağ, Qəbzə, təkər sözlərini atə, tağ, Kəbkuzə (bir şəhərin adı), Təkfur (dağ adı) yazarlardı. Bu sözlərin haman cümləsi əski və artıq dildən qeyb olmuş tələffüzlərin imlada saxlanılmasıdır”* [39, c. 4, s. 112]. Göründüyü kimi, tarixi prinsip müəyyən bir dövrün fonetik norması əsasında qələmə alınmış sözün (sonradan tələffüz şəkli dəyişsə belə) ənənəvi qayda da yazılmasıdır. Ancaq müəllif bu prinsipə əsaslanan imla qaydalarını haqlı olaraq uğurlu saymır, çünki dilin inkişafına rəğmən, əski tələffüz qaydalarının orfoqrafik norma kimi saxlanması canlı danışiq dili ilə yazı arasında ciddi boşluq yaradır. Hətta görkəmli türkoləq bu fakta da təəssüflənir ki, *“baxısus ərəb-fars sözlərinin yazılışında bizim qədar mütəəssib bir xalq daha, bəlkə, dünya üzərində yoxdur. Əgər bu sözlərin, bilxassə ərəbcədən alınmışların yazılışını bu sözlərin çıxmış olduğı dillərin əski abidələri ilə müqayisə edərsək, heç bir fərq olmadığını görəcəyiz”* [38, c. 3, s. 107].

Sövti prinsip. B.Çobanzadənin qeyd etdiyi kimi, sövti prinsip tarixi əsasın əksi olub, *“ağızdan çıxdığı və ya eşidildiyi kimi yazmaq deməkdir”* [39, c. 4, s. 112]. Tədqiqatçı göstərir ki, əski Azərbaycan yazısında sövti prinsip tətbiq olunmadığından hazırda əsas götürülən bu qayda yeni əlifbadan sonra meydana gəlmişdir. Ancaq inkarolunmaz faktdır ki, hələ XIX əsrdə əlifba və imla məsələlərinə böyük əmək sərf etmiş görkəmli dramaturq M.F.Axundzadə

“fonetik prinsipə üstünlük vermiş, *adəm, toxm, cift, müğəyyət, övrət, qaidə* və s. sözlərin dilimizin səs sistemina uyğun olaraq *adam, toxum, cüt, muğayat, arvad, qayda* şəklində yazılmasını məqsəduyğun saymışdır” [76, s. 268].

İştiaqı (etimoloji) prinsip və ya şəkli prinsip. Etimoloji prinsipi şəklidən fərqləndirən B.Çobanzadəyə görə, bu qaydaya əsasən, sözün yazılışında onun mənşəyinə söykənməli, leksemin əslı nəzərə alınmalıdır [39, c. 4, s. 112]. Rus dilində “хлеб” sözünü nümunə gətirən tədqiqatçı son səsin “п” ilə tələffüzünə rəğmən, “б” ilə, yəni əslinə uyğun yazılmasını leksem “təsrif olunduğu” zaman (хлеба, хлебушка) səsin cingiltıləşməsi ilə əlaqələndirir. Analoji olaraq bunu dilimizdəki bəzi örnəklərlə faktləşdırmaq mümkündür. Məsələn, son səsi [p] şəklində tələffüz olunan *kitab* sözü Azərbaycan dilində *b* səsi ilə yazılır. Həttə söz sonunda karlaşmanın geniş yayıldığı müasir türk dilində “kitab” sözünə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda son səs cingiltıləşərək mənbə dildəki səs tərkibinə uyğunlaşır. Demək ki, müasir türk dilində həmin lüğəvi vahidin yazılışında etimoloji prinsip əsas götürülməmişdir.

Tədqiqatçı qeyd edir ki, *şəkli və ya morfoloji prinsip* köklə şəkilçinin qovuşması zamanı orfoqrafik qaydaların müəyyənələşməsini şərtləndirir: “*Türkcədə mazidə keçmiş zaman feilinin ədatı, məlum olduğu üzrə, sağır samitə ilə bitən sözlərin sonunda t, sədalı samitə və ya da saitə ilə bitən damarların sonunda d-dir: 1. Sat-tı, yap-tı, qapat-tı, bit-ti, aç-tı; 2. Sar-dı, yaz-dı, qərar-dı, bil-di, al-dı*” [39, c. 4, s. 112]. Düzdür, hazırda leksemin son səsinin kar və ya cingiltili olmasına baxmayaraq, dilimizdə şühudi keçmiş zamanın sədalı (-

dı⁴) variantı işlənsə də, bu meyarı daha çox kök morfemə leksik şəkilçilərin artırılması zamanı müşahidə etmək mümkündür: *bitki, hörgü* və s. Ümumən, fərqli cəhətlərinə rəğmən, hər iki prinsipi kompleks (şəkli-etimoloji) götürən B.Çobanzadəyə görə, imla konfransı bu əsas üzərində dayanmağa məcbur olmuşdur: “*Şəkli-iştiaqaqi prinsip dilimizdən ayrı səslər alıb, onlara qarşılıq hərf düzəltməklə iktifa etməyərək, bu səslərin türkcəmizin sözlərdə, cümlələrdə nə kibi şəkillər aldığı, yaxud bir sözün aldığı müxtəlif şəkillərdə hansının əsası olduğunu araşdırmaqdır. Bu prinsipi müvəffəqiyyətlə, söylədiyimiz şəkildə tətbiq eləyə bilmək, ancaq dilimizin bünyəsini, tabe olduğu əsasi qanunlarını göz önündə tutmaqla qabildir*” [37, c. 2, s. 304]. Demək ki, əcnəbi mənəbdən daxil olan sözdə dilimizə uyğun olmayan səsin başqa səslə əvəzlənməsi dil qanunlarına uyğun şəkli-iştiaqaqi prinsiplə müəyyənləşməlidir. Məsələn, ruscadan alınmış *sirk, dosent* kimi sözlərdəki “**и**” səsi dilimizin fonetikasında yer tutmadığından “**s**” ilə yazılması qərarlaşdırılmışdır.

Əcnəbi sözlərin əsası. B.Çobanzadənin qeyd etdiyi bu prinsipə görə, bəzi alınma sözlərin yazılışında mənəbə dilin imla qaydası mühafizə olunur. “*Dindar və farspərəst ərəbçi dədələrimiz*”in ərəb-fars mənşəli sözləri həmin dillərin imlası əsasında qəbul edərək işlətmələrinə qəti etiraz edən tədqiqatçı yazır ki, “... *ərəb əlifbası ilə mövcud olan əski imlamızdan bu əsasa istənildiyi qədər misal tapa bilərik. Məs.: səbat [səbat], ləzzət [ləzzət], Əli [Əli], məmur [məmur], cami [cami]*” [39, c. 4, s. 113]. Təbii ki, əski əlifbaya məxsus bu qaydanı müasir Azərbaycan dilinə daxil olan alınmalara

tətbiq etmək olmaz. Çünki fonetik mənimsəmə zamanı əcnəbi dilin orfoqrafiyasını olduğu kimi latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına uyğunlaşdırmaq mümkün deyil. Ancaq müasir türk dilində latın qrafikalı əlifbadan istifadə edən Avropa dillərinə aid bir çox xüsusi isimlər əslinə uyğun şəkildə (*New York, Hyde Park, Buenos Aires* və s.), bəzi ümumi isimlər isə fonetik deyil, bu prinsip əsasında (site – sayt) yazılır. Azərbaycan dilində *virus, internet...* kimi neologizmlərin yazılışı ilk baxışda bu meyarın əlamətlərini hiss etdirsə də, şübhəsiz ki, həmin sözlərin imlasında fonetik prinsip əsas götürülmüşdür.

İdeoqrafik əsas. Türk yazısı üçün xarakterik olmayan bu prinsipə görə, söz kökündə (əsasən sonda) və ya şəkildə yazılan hərf heç vaxt tələffüz olunmur və prinsip dilin müəyyən sözlərində eyni dərəcədə paradıqma yaradır. Məsələn, fransız və ingilis dillərində cəm şəkilçisinin, yaxud fransızcada sözlərin sonunda yazılan *e* səsinin tələffüz edilməməsi və s. bu kimi hallar ideoqrafik əsasa örnək olaraq verilir.

B.Çobanzadə *təxəluf – ayırma* adlanan əsasdan, yəni fərqləndirici prinsipdən də bəhs edərək yazır ki, “*bu da bir-birinə şəkildə oxşayan iki və daha ziyadə sözü ayrı-ayrı şəkillərdə yazmaqdır. Türkcədə ad, at, od, ot sözləri də belədir*” [39, c. 4, s. 113]. Məsələn, səslənməsinə görə bir-birinə bənzəyən *atlas – atlaz, sənət – sənəd, açdı – aşdı* və s. sözlərin yazılışında bu prinsip müəyyən dərəcədə istiqamətverici meyar kimi düşünülə bilər. Həmçinin tədqiqatçı burada təqdim etdiyi nümunələrlə fonemlərin məna fərqi yaradan ən kiçik dil vahidi olduğuna işarə edir.

Müasir dilçilikdə də beş prinsipdən: *fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi, fərqləndirici, etimoloji* [43, s. 221], hətta “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında mürəkkəb sözlərin yazılışını müəyyənləşdirən *semantik* prinsipdən də bəhs olunur [119, s. 482]. Lakin bu və ya digər dilin orfoqrafiya qaydaları hazırlanarkən bu prinsiplərdən eyni dərəcədə istifadə olunmadığı kimi, yüzilliklər boyunca mükəmməl yazı ənənəsi olan dillərin imla qaydalarının müəyyənləşməsində də yalnız bir prinsipə söykənmək olmaz. Çünki bu və ya digər dil vahidinin, xüsusən, bəzi şəkilçilərin, alınma sözlərin və söz birləşmələrinin yazı qaydalarını müəyyən edərkən eyni zamanda bir neçə prinsipə əsaslanmaq zərurəti ortaya çıxır. Belə olan təqdirdə, Azərbaycan dilinin yazı qaydalarının hazırlanmasında tətbiq edilən meyarlardan hansılarının aparıcı olması maraq doğurur. Hazırda dilimizin orfoqrafiya qaydalarının tərtibində beş prinsipdən üçü əsas götürülür: *fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi* prinsiplər [43, s. 221; 101, s. 168]. Bəs B.Çobanzadə bu prinsiplərdən hansılarının üzərində dayanırdı?

Dilçi alimə görə, artıq yeni əlifbada tarixi prinsip öz əhəmiyyətini itirmişdir. Uzun müddət ərəb qrafikasından istifadə olunduğu üçün tarixi prinsipi bu əlifbada tətbiq etmək mümkün idi, ancaq yeni əlifba orfoqrafiya qarşısında tamam fərqli vəzifələr qoyur: “Çünkü bugünkü türk dilini, canlı dili əsas aldığımızdan dilimizin keçmişi ilə əlaqəmizi kəsmiş oluruq. Eyni səbəbdən dolayı acnəbi sözləri də acnəbilərin tələffü-

zünə deyil, öz xalqımızın danışığına, öz dilimizin səslərinə uydu-raraq qəbul edər və yazarız... Demək ki, izah elədiyimiz prinsiplərdən qarşımızda ancaq sövti və iştiaqi prinsiplər qalır” [39, c. 4, s. 114]. Bu baxımdan əcnəbi sözlərin əsası, ideoqrafik və təxəffül prinsipləri də müəllif tərəfindən yeni əlifba üçün məqbul hesab edilmir [37, c. 2, s. 304; 39, c. 4, s. 114].

1928-ci ildə keçirilmiş Azərbaycan Birinci İmla Konqresi də B.Çobanzadənin “İmlada ümumi prinsiplər” adlı məruzəsinə əsaslanaraq iki prinsipi qəbul etmişdi: 1) Türk dili və onun yazı qanunlarına əsas olaraq fonetik prinsip qəbul edilməlidir; 2) Şəkli-iştiaqi prinsip dilimizdə üç cür tətbiq olunmalıdır: a) sözlərin köklərində; b) ərəb-fars və Avropa dillərindən alınmış sözlərin yazılışında; c) şəkilçilərdə [21, s. 75]. Ana dilinin tədrisində də hər iki prinsipdən yararlanmağı tövsiyə edən tədqiqatçı sövti prinsipə “ağızdan çıxdığı kimi yaz” mənası ilə yanaşdığından şəkli-iştiaqi əsası birincini tamamlamaq baxımından önəmli hesab etmişdir: *“Çünkü sövti əsas möhkəm və sistemli bir imla təşkilinə kifayət etmər. Sövti əsas ağızdan çıxdığı kibi yazmaq-dır. Halbuki hər kəs ağzından çıxdığı təqdirdə, xüsusən bizim daha ədəbi dilə malik olmayan türk-tatar ləhcələrimiz üçün anarxiyadan başqa heç bir nəticə çıxmaz. Bu halda hər yazıçı öz rayonunun şivəsinin tələffüzünü gətirib ədəbiyyata soxacaqdır”* [39, c. 4, s. 114]. Ancaq Ə.Dəmirçizadənin də vurğuladığı kimi, fonetik prinsiddə “tələffüz etdiyiniz kimi yaz” ifadəsini hər cür tələffüz formasında yazmaq nəzərdə tutulmur, *“tələffüz etdiyiniz kimi yaz” formulu tələffüz etdiyiniz səsini*

əsası olan fonemin hərfi işarəsi ilə yaz" mənasında başa düşülməlidir" [43, s. 223].

B.Çobanzadə yazır ki, "ikinci prinsipə dayanaraq imla konferensiyası bir neçə məsələni həll edə bilmişdir. Məsələn, *Azəri ləhcəsində bulunan və metatezis təbir olunan hadisəni tanımalı mı? – sualına konferensiya: tanımamalı, -deyə cavab vermişdir*" [39, c. 4, s. 115]. Bu baxımdan *irəli, körpü, torpaq, dustaq* kimi sözlərin *iləri, köprü, topraq, dutsaq* şəklində yazılmasını qərarlaşdıran imla konfransı *yarpaq, qapaq, torpaq* və s. milli sözlərimizin tələffüzündəki *q-x-ğ* variantlılığını geniş müzakirə edərək həmin leksemlərin şəkli-iştiqaqi prinsip əsasında "q" ilə yazılması üzərində dayanmışdır. B.Çobanzadəyə görə, əgər təkcə sövti əsas nəzərə alınsaydı, *papaq, papax və papağ* variantlarının hər üçün düzgün sayılmalı idi.

A.Babayevin fikrincə, "böyük türkoloq yeni əlifba uğrunda mübarizəsi ilə müqayisədə orfoqrafiya sahəsində çox da böyük rol oynaya bilmədi. Bunu təkcə onunla əsaslandırmaq olar ki, onun yaxından iştirakı ilə yeni əlifba ideyası əllyə yaxın xalqın yazısında əsas qəbul edildiyi halda, imlamız sabitləşə bilməmiş və dövrün tələbləri səviyyəsinə qalxmamışdır" [21, s. 73]. Lakin bu, görkəmli alimin Azərbaycan dilinin yazı qaydalarının hazırlanmasındakı tarixi xidmətlərinin əhəmiyyətini azaltmır.

B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmalarının təsviri və tarixi-müqayisəli plan-da tədqiqi onu göstərir ki, müəllifin dərin nəzəri əsaslara

söykənən fikirlərinin arxasında zəngin faktlar, mühüm elmi qaynaqlar və alimin yüksək intellekti dayanır. Onun Azərbaycan dilinin səs sisteminin formalaşması, fonetik hadisələr, uyuşma qanunu və orfoqrafiya ilə bağlı baxışları bu gün də türkoloqların istinad edəcəyi sanballı elmi mənbədir və bu görüşlərin gələcək dilçilik tədqiqatlarında bir çox məsələlərin həllinə öz töhfəsini verəcəyinə şübhə yoxdur.

II FƏSİL

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN TƏDQIQATLARINDA TARİXİ LEKSİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığının aparıcı istiqamətlərindən biri türk dillərinin lüğət tərkibidir. Azərbaycan dilinin leksik-semantik quruluşunun inkişaf tarixini ümumtürk kontekstində tədqiq edən alimin araşdırmalarında, əsasən, bu məsələlər əhatə olunmuşdur: 1) semasiologiya məsələləri: sözün semantik təkamülü və məna dəyişmələri; 2) söz yaradıcılığı məsələləri: a) dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı; b) leksik şəkildə vətənfə və funksiyaları; 3) dilin mənşəcə lüğət tərkibi: a) dilin lüğət tərkibində əcnəbi leksik vahidlərin yeri; b) terminoloji leksikanın milli və alınma sözlər hesabına formalaşması; 4) sayların etimoloji təhlili; 5) leksikoqrafiya məsələləri: tarixi lüğətlərin türkoloji dilçilik üçün əhəmiyyəti.

2.1. Dilin lüğət tərkibində leksik-semantik inkişafın tarixi-müqayisəli aspektdən tədqiqi

Azərbaycan dilinin semasiologiyasına dair ilk elmi fikirlərə B.Çobanzadənin yaradıcılığında rast gəlinir. "Azərbaycan dilinin semasiologiyası" əsərinin müəllifləri yazır: "Prof. B.Çobanzadə və F.Ağazadənin 1929-cu ildə nəşr etdirdikləri "Türk qrameri" dərsliyində semasiologiya haqqında ilk dəfə ətraflı məlumat verilir" [9, s. 3; 120, s. 426]. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlə yanaşı, görkəmli türkoloqun

1928-ci ildə nəşr olunmuş “Türk dili” kitabında da semasiologiya məsələlərindən bəhs edilmişdir [39, c. 4, s. 119-123; 40, c. 5, s. 183-189].

Türkcə leksikanın inkişaf tarixindən söz açan B.Çobanzadə mövzunun şərhinə “sözün mənası” anlayışının izahından başlayır. Qeyd olunur ki, sözlərin nitqdə işlədilməsi müəyyən və xüsusi vəzifələrlə müşayiət edilir ki, bunu bir çox hallarda leksemin tarixi ilə deyil, əsasən, onun istifadə olunduğu ictimai-coğrafi mühit və zehni-üzvi amillərlə əlaqələndirmək mümkündür. Sözlərin həyati enerjisini ictimai, coğrafi, mədəni və iqtisadi faktorlarla əlaqələndirən görkəmli alim sözün qiymətinin onun mənasından – fikir və duyğuları, hadisə və prosesləri ifadə etmək gücündən asılı olduğunu bildirir. Buna görə də B.Çobanzadə dilçiliyin semasiologiya şöbəsini məna məsələlərinin öyrənilməsində aktual sahə hesab edir: *“Lisaniyyatın məna və onun həyati qanunları ilə məşğul olan şöbəsinə “semasioloji” və ya “semantik” deyilir”* [40, c. 5, s. 185]. Leksik-semantik quruluşun dilin digər sahələri ilə müqayisədə mütəhərrik olduğunu göstərən tədqiqatçı bunun müəyyən dövrlərdə və ya bir-birinə yaxın şivələrdə “sözlərə yapışdırılan mənalar”da aydın müşahidə olduğunu diqqətə çatdırır: *“Çöl, bayır, sabah, səhər, saxla, qayırmaq, danışmaq, dolanmaq... kibi sözlər həməən bütün türk ləhcələrində bulunur. Lakin bunların azəri ləhcəsində xüsusi mənaları vardır”* [40, c. 5, s. 185-186].

“Sözün mənası nədir? O, sözün bizə xatırlatdığı maddə və hallardır” [39, c. 4, s. 119-123] fikri ilə diqqəti sözlərin yaranmasına yönəldən alimin qənaətinə, dildə əvvəl cümlə,

sonra söz yaranmışdır. Belə ki, müəllifə görə, qədim insanların düşüncələrinin ifadəçisi olan müxtəlif səsəldən “təkrür edən söz” semantik cəhətdən bir cümləyə bərabər olmuşdur. Nidalar və təqlidi sözlər də bu tarixi prosesin nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Və hazırda dildə işlədilən bir çox leksik vahidlərin kökü də bu tarixi fakta söykənir: “*Məsələn, bu gün dildə işlənən **tüpürmək** feilinin **tfü // tüpü, susmaq** feilinin isə **sss!** təqlidi sözlərindən yarandığına şübhə yoxdur*” [39, c. 4, s. 120-121]. Alimin yanaşması müasir dilçilik fikirlərində də öz əksini tapır: “*Deməli, bir çox söz köklərinin rekonstruksiyasında səs təqlidi amili nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif dillərdə müşahidə edilən analoji leksik faktlar nostratik köklərin bir çoxunun səs təqlidindən yarandığını təsdiqləyir*” [106, s. 66].

B.Çobanzadə “sözün mənası dəlalət etdiyi şeyin, halın ortadan qalxması ilə dəyişir” görüşündən çıxış edərək, sözlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri “psixoloji, ruhi, zehni mələkə və xasiyyətlərlə” əlaqələndirməklə mənanın inkişafında ümumən, üç cəhəti qeyd edir: a) mənanın dəyişməsi; b) mənanın genişlənməsi; c) mənanın daralması [39, c. 4, s. 122; 40, c. 5, s. 187]. İ.Kazımovun psixolinqvistik aspektdən leksik vahidlərin assosiativ əlaqəsi kimi təqdim etdiyi [120, s. 96] məna dəyişmələrini həm də “məişətin, mədəniyyətin təbəddülü”nə bağlayan B.Çobanzadə “Türk dili” kitabında semantik inkişafın üç yolundan *məna dəyişməsi, məna daralması və məna genişlənməsi* [39, c. 4, s. 122], “Türk qramer-”ində isə *məna genişlənməsi, məna daralması və məna intiqalı* [40, c. 5, s. 187] adları ilə bəhs edir. “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl”də müəllif *məna intiqalını* məna dəyişməsi, “Türk

qrameri”ndə isə məna köçürülməsi anlamında, yəni polise-mantik hadisə kimi izah edir. Beləliklə, B.Çobanzadənin hər üç əsərinə istinadən məna dəyişməsinin üç üsulundan – mənanın intiqalı (dəyişməsi), mənanın daralması və mənanın genişlənməsi hadisələrindən danışmaq olar.

Mənanın dəyişməsi. Sözün ilkin mənasından sonra tarixən baş vermiş dəyişikliklər, hər şeydən əvvəl, insanların dünyagörüşü, cəmiyyətin ictimai-siyasi quruluşu və s. ilə bağlı olan bir prosesdir. “Sözün mənasında baş verən dəyişiklik iki şəkildə özünü göstərir: birincisi, söz əvvəlki mənasından tamamilə ayrılıb, yeni məna ifadə edir; ikincisi, söz öz mənasından qismən ayrılır” [101, s. 311]. Məna dəyişməsinə birinci aspektdən yanaşan B.Çobanzadə bu hadisəyə *tanrı* və *otaq* // *oda* sözlərini nümunə göstərərək qeyd edir ki, qədim dövrlərdə birinci leksem *göy*, *səma*, ikincisi isə *od*, *atəş* anlamlarını vermişdir [39, c. 4, s. 122; 40, c. 5, s. 189].

Müəllif dil tarixi baxımdan köhnəlmiş sözlərin öz əvvəlki mənalardan uzaqlaşaraq semantikasını dəyişməsinə leksimin ifadə etdiyi ilkin məzmunun aradan çıxıb, yeni məfhum bildirməsi ilə əlaqələndirir. Yəni burada leksik vahid öz fonetik cildində qalır, ancaq onun ilkin mənası köhnəlir. Bu baxımdan B.Çobanzadə vurğulayır ki, əvvəllər *bayat* - əski, *ok* - ağıl, *til* - parça, *yazuğ* // *yazıq* - günah, *səhv*, *qız* - nadir, bahalı mənalарını bildirdiyi halda, indi *bayat* - çörəyin təzə olmayanı, *ok* - oxumaq, *til* - dil, lisan, *qız* - qız, *yazıq* - təəssüf anlamlarını ifadə etməkdədir. Vaxtilə Orxon kitabələrinin dilində işlənmiş *apa* - ata/baba, *bükünmək* - baş əymək, meyil etdirmək, *törü* - qanun, *budun* - xalq, millət və s. kimi sözlər də məna dəyişilməsi yolu ilə bu gün türk dillərində fərqli an-

lamların ifadəçisinə çevrilib: *apa* - abla, böyük bacı, *bükün-mək* – “çökünmaq” – xristianların xaç çıxarması, *törü* – tuğra (yaranın məlum tərəfi), *öd // öt* – macarcada “mama” (“öt-mək” feilində), *öt* və *ötəki* təbirlərində “keçmiş” və “keçənkı” və s. [156, s. 120; 36, c. 1, s. 97].

Mənanın dəyişməsinin tək cə leksik vahidlərə deyil, həm də söz birləşmələrinə aid olduğunu qeyd edən B.Çobanzadə *gün batdı, ay doğdu, qan tutdu, zaman gəldi...* kimi ifadələrin ilkin anlamlarının animizm və dini amillərlə əlaqəli olduğunu vurğulayır [40, c. 5, s. 189].

Mənanın genişlənməsi – tarixi proses olub, dildəki sözlərin əlavə məna çalarları bildirməsi nəticəsində baş verən semantik dəyişiklikdir. “*Əgər hər bir dilin tarixi dərinədən tədqiq olunarsa, hətta bəzi sözlərin ilkin mənasının tarixən əlavə mənalarından törədəyi üzə çıxar*” görüşü ilə çıxış edən tədqiqatçı “Mədxəl”də mənanın genişlənməsini iki yerə ayırır [36, c. 1, s. 96]: a) bənzərlik (*müşabihət*) əsasında mənanın genişlənməsi. Müəllif burada mənanın məcaziləşməsinə nəzərdə tutur (*kəsmək – baş kəsmək, söz kəsmək; ağır – ağır söz, ağır qoxu*) ki, çağdaş dilçilikdə bu, izomorfizim – bənzərliyin konkret situasiyada meydana çıxması kimi izah olunur [120, s. 235]; b) sözün əhatə dairəsinin dəyişməsi (*sınırdaşlıq*) nəticəsində mənanın genişlənməsi (*ocaq – ailə, məktəb; kağız – məktub, vəsiqə; dövlət – var, dövlət sahibi*). Alim birinci yanaşmanı “Türk qrameri”ndə elə məna intiqalı – polisemantizm kimi təqdim etmişdir.

Mənanın genişlənməsi polisemantik hadisə olsa da, burada diqqət çəkən bir məqam var ki, bu da sözün çoxmənalılığının onun məcaziləşməsi ilə qarışdırılmasıdır. Məsələn, *maşın* çoxmənalı söz kimi “paltaryuyan maşın” ifadəsində məcazilik daşımır. Ancaq *ağır* leksemi “ağır söz” ifadəsində

məcəzilik qazanmışdır. Bizcə, B.Çobanzadənin yanaşması da elə bu yöndədir: çoxmənəliliklə məcəziliyi qarışdırmamaq: *yol* – yoldaş, sosializm yolu, doğru yol; *çörək* – undan hazırlanmış məhsul, çörək yemək (yemək) [39, c. 4, s. 122].

Aslan, tülkü, eşşək, odun kimi sözlərin anlamlarının məna intiqalı yolu ilə genişləndiyini bildirən tədqiqatçı xüsusi isimlərin ümumi isimlərə çevrilməsi prosesini də bu hadisə kontekstində təqdim edərək, xüsusi adların, əsasən, bəzi tarixi şəxsiyyət adlarının sonradan öz kommunikativ təyinatlarını dəyişməklə canlı danışığda həmçinin ümumişlək söz kimi işlənməsinə münasibət bildirir. “*Sözlərin məna dəyişmələrində psixoloji, ruhi, zehni mələkə və xasiyyətləri göz önündə tutmaq lazım gəlir*” [40, c. 5, s. 186] fikrini irəli sürən dilçi alim bunu xalq təfəkkürünün semantik yolla söz yaradıcılığına təsiri ilə əlaqələndirir. Bu barədə E.Əzizov yazır: “*Qədim sözlər və sözlərin qədim mənaları konservləşmiş şəkildə xalqın məişəti ilə əlaqədar olan leksikada, folklor nümunələrinin dilində daha yaxşı saxlanılır*” [62, s. 204]. Məsələn, *Firon, Yəzid* sözləri şəxs adları olduğu halda, sonradan canlı danışığ dilində ümumişlək leksik vahid kimi *xain, münafiq, özündən razı* mənalarında işlənmişdir. Yaxud türkoloq alim bu gün dilimizdə “*ədəbaz, ədalı*” mənasında işlənən *farmazon* sözünü qeyd edir [36, c. 1, s. 98]. Ş.Sami yazır ki, bu söz orta əsrlərdə Fransada türki-dünyalığı, məsləksizliyi ilə məşhur olan Frank Maçon adlı şəxsin adından götürülüb [184, s. 336].

Mənanın daralması – fikrin ifadəsindən, kontekstdən asılı olaraq sözün ilkin mənasına nisbətən dar məzmununda işlənməsi deməkdir. Bəzən “məna xüsusiləşməsi” istilahi ilə ifadə edilən və semantik genişlənmənin əksi olan daralma

prosesi insan təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədar əşya və hadisələrin adlandırılması zamanı konkretləşmə və dəqiqləşdirmə tendensiyasının nəticəsi kimi ortaya çıxır [120, s. 36; 38; 111, s. 64].

H.Həsənov semantik daralmanın üç əsas səbəbini göstərmişdir: a) sözün ikinci nominativ-törəmə mənasının inkişafı və ya fəallaşması; b) çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin təkmənalı sinonim sözlərlə sıxışdırılması; c) sözün əsas məna sistemindən inkişaf edən nominativ-törəmə mənənin ikinci və ya məcazi mənaya keçməsi [74, s. 18]. B.Çobanzadə isə mənə daralmasını iki aspektdə izah edir: birincisi, kontekstdən asılı olan mənə daralması; ikincisi, tarixi inkişafın nəticəsi olan mənə daralması. Müəllif kontekstdən asılı olan mənə daralmasına aid təqdim etdiyi *şəhər* və *kənd* sözləri haqqında yazır: "*Şəhərdə yaşayan bir insanın şəhərin mərkəzini nəzərdə tutaraq "Şəhərə gedirəm" deməsi və ya "Kənddə nə var, nə yox?" söyləməsi*" [39, c. 4, s. 122]. Deməli, burada *şəhər* və *kənd* leksemləri ərazinin kiçik bir hissəsini ifadə edir. Və ya "*əcza sözü, ümumiyyətlə, "parçalar, qisimlər" mənasında olduğu halda, əc-zaxana təbirində "alac dairəsi" mənasını ifadə etməklə burada mənası darlaşır*" [36, c. 1, s. 97].

B.Çobanzadənin tarixi inkişafın nəticəsi olan mənə daralmasına dair verdiyi nümunələr də maraqlıdır. Məsələn, dilçi alim qeyd edir ki, *paypuş* // *papuş* sözü vaxtilə *ayaqqabı* demək olduğu halda, indi türk dillərində yalnız *ayaqqabının* bir növünün adını ifadə edir. Ş.Samiyə görə, türk mənşəli olmayan bu leksem farsca *pa* – *ayaq*, *puşidən* – *geymək* sözlərinin birləşməsindən meydana gəlib, *ayaqqabı* növünü

bildirir [184, s. 967]. Yaxud B.Çobanzadə *biv* və *bivləmək*, yəni “tilsim” və “tilsimləmək” sözlərinin semantikasını üzərində dayanır. Leksimin Qazan tatarcasında *rəqs etmək* mənasında işləndiyini vurğulayan tədqiqatçının qənaətinə, vaxtilə *biv* sözünün semantikasında hər iki məna (*tilsimləmək* və *rəqs etmək*) kompleks şəkildə təzahür etmişdir. Çünki şamanların keçirdikləri tilsim və cadu mərasimi oyun və rəqsin sintezindən ibarət olduğundan, “*oyun-rəqsdən dolayı onların artistləri, rəqqasları olurdu*” [156, s. 123]. Hazırda həmin söz müasir türk dilində *büyük* (*cadu, əfsun* mənasında) şəklində işlənir [184, s. 162; 191].

Türkcə leksikanın inkişaf tarixini izləyən B.Çobanzadə kommunikativ funksiyanın zəifləməsi və ya itirilməsi nəticəsində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən çıxmış bəzi leksemlərin sonrakı taleyinə də aydınlıq gətirmişdir. Müəllif bildirir ki, ictimai-siyasi quruluşların dəyişməsi və süqutu ilə həmin leksik vahidlərin bəziləri yeni anlayışların ifadəçisinə çevrilmiş, digər qismi isə birdəfəlik işlənmə dairəsindən kənar qalmışdır: *tarxan*, *kağan*, *suyurğal* (imtiyaz), *tümən*, *bukavul* (səhiyyə məmuru), *tutqavul* (polis), *tartanaqçı* (mizançı), *qarovul* (qaraqul), *yasavul* (yasaqçı), *axtaçı* (xəzinədar) və s. [36, c. 1, s. 99]. Nümunələrdən də bəlli olur ki, B.Çobanzadə ayrıca termin və ya bölgü ilə təqdim etməsə də, arxaizmlərlə tarixizmlərin sərhədini doğru müəyyənləşdirmişdir.

Türkoqolq alim sözün mənasındakı dəyişikliklə onun zahiri formasında - fonetik qabığına baş verən dəyişiklik arasındakı münasibəti də aydınlaşdırmış və bu qənaətə gəlmişdir ki, sözün zahiri və daxili cəhətdən dəyişməsi bir-biri ilə

əlaqəli deyil: “Sözün xarici cəhətdən dəyişməsilə daxili cəhətdən dəyişməsi arasında münasibət yoxdur. **Tanrı** sözünün mənası tamamilə dəyişdiyi halda, səsləri, şəkli heç dəyişməmişdir. Halbuki **dəmir** sözünü alınız: **Timur, Teymur, Təmir** kibi bir neçə şəkilləri işləndiyi halda, mənası bildiyimiz **mədəndir**” [39, c. 4, s. 123]. Göründüyü kimi, müəllif dil işarəsinin zahiri və daxili qatlarının paralel deyil, nisbi müstəqil inkişaf etdiyini əsaslandırmış və bununla da türkoloji dilçilikdə struktur-semantik yanaşmanın ilkin nəzəri konturlarını formalaşdırmışdır. Bu fikir müasir dilçilik görüşlərində də aktual olaraq qalır və leksik dəyişmələrin kompleks təhlili üçün mühüm nəzəri baza yaradır.

Ancaq B.Çobanzadə bəzi alınmaların xalq dilində müəyyən dərəcədə fonetik cildini dəyişərək ünsiyyətə daxil olduğunu və mənaca da ilkin şəklindən fərqləndiyini diqqətə çatdırır. Məsələn, tədqiqatçı hazırda müasir türk dilində işlənən *muska* sözünün (“içində dini və ya sehirli gücün olduğu hesab edilən, zərərli vərdişlərdən qoruyub xeyir gətirən kağız parçası” – [221]) tarixən *nüsxə* leksemindən canlı danışıq dilində fonetik dəyişmə nəticəsində (xalq analogiyası metodu ilə) yaranmasını və bu prosesin sözün semantikasına da təsirsiz ötürmədiyini qeyd edir [36, c.1, s. 98; həmçinin bax: 218].

Beləliklə, dilin inkişafının onun daşıyıcısı olan xalqın elmi-mədəni, siyasi-iqtisadi inkişafı ilə düz mütənasib olduğunu göstərən B.Çobanzadə sözün mənasının dəyişməsi ilə bağlı qənaətlərini də bu məzmununda ümumiləşdirir: “*Təsərrüfat şəkillərinin dəyişməsi ilə sözlərin mənaları da dəyişir. Bunun üçün hər sinfin eyni sözü anlaması və ya bir sözün hər sinifdəki mənası eyni deyil. Ümumiyyətlə, ibtidai mədəniyyətə*

malik olan xalqlarda konkret mənalı sözlər daha çox, mücərrəd mənalı sözlər daha azdır. Çünki mücərrəd sözlərin doğması üçün insanın təhlil – analiz və təcrid – abstraksiya yapacaq qədər irəliləməsi lazımdır. Yəni onun başında mücərrəd, məntiqi fikirlər doğmalıdır” [40, c. 5, s. 123]. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin hazırki inkişaf səviyyəsi Azərbaycan xalqının yüzilliklər boyu əldə etdiyi yüksək nailiyyətlərdən – böyük dövlətçilik tarixindən, zəngin ədəbi-mədəni və elmi irsədən qaynaqlanır.

2.2. Söz yaradıcılığına diaxron və sinxron yanaşma: arxaik leksik şəkilçilər

B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin leksik quruluşu ilə bağlı araşdırmalarında söz yaradıcılığına, xüsusilə dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində leksik şəkilçilərin roluna daha geniş yer ayrılmışdır. Krım-tatar dilçisi N.Seyidameto-va B.Çobanzadənin söz yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqlərində aşağıdakı tendensiyaların müşahidə edildiyini yazır:

“1. Sözlərin quruluşunda baş verən tarixi dəyişikliklərin təsvirində özünü göstərən sinxronlaşdırma və diaxroniya arasında fərq qoyma tendensiyası. Göründüyü kimi, B.Kurtene və onun məktəbinin konsepsiyası B.Çobanzadənin söz yaradıcılığında sinxronlaşdırma və diaxroniya ilə bağlı fikirlərinə müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir ki, burada sinxron və tarixi yanaşmalar arasında fərq qoymaq, müasir dil proseslərini nəzərə almaq lazımdır.

2. Söz yaratmada məna uyğunluğunun nəzərə alınması tendensiyası.

3. *Ad və feil düzəldən leksik şəkilçilərin derivatoloji imkanlarının inkişafında ortaya çıxan "törəmə mənə" konsepsiyasını yaratma tendensiyası* [201, s. 74-75].

Söz yaradıcılığı üsullarının (morfoloji, sintaktik və kalka) geniş təsvirindən öncə, ilk növbədə, kök və şəkilçi anlayışlarına aydınlıq gətirən [39, c. 4, s. 123] türkoloq alim qeyd edir ki, əslində, şəkilçilər tarixən müstəqil mənaya malik sözlər olmuş, lakin sonradan tədricən öz leksik-semantik funksiyalarını itirib şəkilçi halına gəlmişdir. Bu gün də Azərbaycan dilində leksik vahidlərin lüğəvi mənalı söz → köməkçi söz → şəkilçi istiqamətində desemantikləşməsini müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, bu faktla əlaqədar tədqiqatçı *aparmaq* feilinin quruluşu ilə bağlı maraqlı mülahizə səsləndirir: "*Bu söz alıp+varmaq sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır*" [39, c. 4, s. 99]. Müəllifin fikrincə, burada *alıb* leksemi öz funksiyasını itirərək, əslində türk dilləri üçün xarakterik olmayan ön şəkilçiyə (-a) çevrilmişdir. Krım-tatar dilində də *alıp gəlmək* və *alıp getmək* ifadələrinin *aketmək* və *akəlmək* şəkillərində işlənməsi bunu bir daha sübut edir [36, c. 1, s. 47]. Avstriyalı türkoloq Andreas Tietze *aparmaq* feilinin apar=alıb (almaq)+bar (getmək) sözlərindən yarandığını [187, c. 1, s. 186], türkiyəli alim Tuncər Gülənsoy isə *alıp* leksemının qısalmış *ap* hissəsi ilə *var* feilinin *ar* hissəsinin birləşməsindən əmələ gəldiyini qeyd edir [172, c. 1, s. 73]. Ancaq İsmət Zəki Əyyuboglu bu fikirlərin əksinə olaraq, *aparmaq* feilinin *ap* təqlidi sözü ilə -*ar* şəkilçisindən yarandığını iddia edir [164, s. 34]. İzahlarda leksem "almaq" kökünə dayanması (B.Əhmədovun da qənaəti bu yöndədir [57, s. 21]) fikrinin daha çox müdafiə olunması B.Çobanzadənin mülahizəsini doğru hesab etmək üçün əsas yara-

dir. Həmçinin müəllif bəzi sözlərin şəkilçiləşməsinə tarixi aspektdə yanaşaraq, bu hadisədən mənanın itirilməsi – “qaib edilməsi” adı ilə bəhs edir. Bildirir ki, şəxs əvəzliliklərindən şəxs sonluqlarının yaranması, *eş-qoşaq* sözünün şəkilçiləşməsi (yoldaş, qərindaş), *kiçik, kiçi* lekseminin *-cuq, -cük* morfemlərinə çevrilməsi prosesləri bu faktı bir daha təsdiqləyir [36, c. 1, s. 98].

B.Çobanzadə leksik şəkilçiləri tarixi baxımdan iki qrupa ayırmışdır: birincisi, “canlı” leksik şəkilçilər, yəni bu gün də dildə mövcud olan sözdüzəldici şəkilçilər; ikincisi, “cansızlaşmış”, yəni söz tərkibində daşlaşmış - arxaik sözdüzəldici şəkilçilər. Müəllif leksik şəkilçilərdən bəhs edərkən onlardan bəzilərinin mənşəyinə, bəzilərinin isə (*-in⁴, -ca², -aq², -laq²* və s.) bir sıra sözlərdə daşlaşaraq kökün tərkib hissəsinə çevrilməsinə toxunmuş, bu morfemlərin digər türk dillərində işlənmə tezliyində diqqət yetirmişdir. Ümumiyyətlə, şəkilçilərin tarixi izləri haqqında danışmaq, S.Cəfərovun da qeyd etdiyi kimi, dilçilikdə bir sıra məsələlərin düzgün həllinə yol açır: *“Söz yaradıcılığına aid şəkilçilərin mənşəyi etibarilə qruplaşdırılması bir sıra məsələlərin düzgün həllini asanlaşdırır. Beləliklə, hər hansı bir şəkilçinin ayrılıqda mənşəyindən bəhs etmək üçün zəmin hazırlayır, bir sıra omonim şəkilçilərin fərqlənməsinə kömək edir, dilin tarixi inkişaf məsələlərini işıqlandırır”* [32, s. 35]. Ona görə də B.Çobanzadə leksik şəkilçilərdən söz açarkən bir sıra məsələləri praktik cəhətdən aydınlaşdırmaq üçün dilimizin tarixinə müraciət etmişdir.

Arxaik leksik şəkilçilər və onların müasir dildə izləri haqqında. B.Çobanzadənin söz yaradıcılığında aktiv iştirak edən leksik şəkilçilər (*-lıq⁴, -lı⁴, -aq², -ı⁴, -ılı⁴, -daş, -taş, -laq², -ıncı⁴//-ımcı⁴, -ar², -şar², -ıq⁴* və s.) haqqındakı fikirləri

barədə “B.Çobanzadənin dil tədqiqatlarında leksik şəkilçilər” adlı məqaləmizdə bəhs olunduğundan [51, s. 46-53], həmçinin bu morfemlər haqqındakı görüşlər dilçiliyimizdə sabitləşdiyindən tədqiqatımızın mövzusunə uyğun olaraq biz, ilk növbədə, alimin arxaik və ya çağdaş dil baxımından söz tərkibində daşlaşmış sözdüzəldici şəkilçilər barəsindəki mülahizələri üzərində dayanırıq. Qeyd edək ki, görkəmli türkoloq arxaik leksik şəkilçilərdən (-*saq*, -*sək*; -*çin*, -*çin*; -*ca*², -*ça*²; -*ğaul*, -*qaul*, -*ul*, -*ül*, -*vul*, -*vül*; -*an*²; -*ın*⁴; -*aq*²; -*laq*²; -*li*; -*taq*, -*tuq*, -*tıq* və s.) bəhs edərkən sözlərin morfeim tərkibinin etimoloji cəhətdən izahını verməmiş, sadəcə şəkilçiləri göstərməklə onlara aid nümunələr təqdim etmişdir. B.Məhərrəmlinin “*Çağdaş türk dillərinin lüğət fondunda daşlaşmış çoxlu miqdarda elə leksemlər var ki, onlarda kök+şəkilçi sər-hədini araşdırmaq üçün həmin sözlərdə tarixən baş verən fonomorfoloji, morfosemantik inkişaf proseslərini izləmək lazımdır*” [106, s. 76] fikrini əsas götürərək, B.Çobanzadənin mövqeyini əks etdirən və şərhətsiz olaraq verdiyi bu faktlar (Bu məsələdən “*Prof. Dr. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında söz yaradıcılığı məsələləri*” adlı məqaləmizdə də [54, s. 144-159] bəhs olunmuşdur – P.E.) haqqında ətraflı söz açmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

-**saq**, -**sək** şəkilçisi: *bağırmaq*, *sarımsaq*, *yüksək*, *dutsaq*. Tədqiqatçı qeyd edir ki, bu şəkilçi Sibir və Altay türkcələrinə hələ də öz varlığını qoruyub saxlayır [40, c. 5, s. 130]. R.Əskər yazır ki, “*insan və heyvan orqanlarının adlarında görünən bu şəkilçi əsərdə (DLT-də) cəmi bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məsələn: kuruğ-sak “mədə, qursaq”, bağır+suk “bağırmaq” [83, c. 1, s. 479], tolar-suk “ayaq dabanı”. Bu söz ən*

çox heyvanların dabanı üçün işlənir" [60, s. 157]. "Qutadqu bilik"də bu şəkilçinin *-sak* formasına iki sözdə: *bağırsak* (mərhəmətli, sədaqətli), *tulsak* (dul qadın) leksemlərində, *-suk* şəklinə isə *tañsuk* (təəccüblü) sözündə təsadüf edilir [185, s. 70-72]. M.Kazımbəyə görə, "ساق *şəkilçisinə monqol dilində düzəltmə sözlərin tərkibində daha çox rast gəlinir*" [84, s. 289]. B.Çobanzadənin təqdim etdiyi sözlərin quruluşu ilə bağlı müasir dilçilərin görüşləri, demək olar ki, səsləşir, ancaq aydınlıq gətirmək üçün bunlardan bir neçəsi üzərində dayanmaq istərdik.

Bağırmaq sözünü T.Gülənsoy tərkibcə *bağır+suk (/suh)* şəklində ayıraraq, kökünün *bağır* leksemi olduğunu göstərir [172, c. 1, s. 102]. A.Tietze sözün tarixən *bağarsuk // bağarsık // bağırsuk // bağırsak* formalarında təkamül etdiyini və kökünün *bağır* (ciyər, köks və bağırmaq orqanlarında boşluğa verilən ümumi ad) lekseminə dayandığını bildirir [187, c. 1, s. 260]. İ.Z.Əyyuboglu da *bağır* sözünün tarixən *qarın boşluğu* (əsas mənası: qarın boşluğunda olan) mənasında işləndiyini göstərir [164, s. 65]. "İbn Mühənnə lüğəti"ndə və "Türk etimoloji sözlüyü"ndə "qaraciyər" [80, s. 15; 218], "Kodex Kumanikus"da və klassik ədəbi əsərlərin dilində isə "ciyər, köks, ürək" [98, s. 151; 144, s. 122] mənalarında rast gəlinən bu leksemin anlamı, B.Əhmədovun qənaətinə, "...*orqanizmdə bağır ilə əlaqədar olduğu üçün də bu cür adlandırılması mümkündür*" [57, s. 36].

Sarımsaq sözü DLT-də *sarmusak//samursak* [83, c. 1, s. 98], "İbn Mühənnə lüğəti"ndə isə "sarımsaq" [80, s. 59] formalarında işlənmişdir. Həmin şəkillərə diqqət yetirən

T.Gülənsoy sözü *sar(maq)+ım+sak* formasında kök və şəkilçiyə ayıraraq, metateza nəticəsində bu qəlibə düşdüyünü qeyd edir [173, c. 2, s. 736-737]. İ.Z.Əyyuboğlu isə leksemi *sarı+m+sak* sxemi üzrə təhlil edərək *sarı* kökünü iki mənə ilə əlaqələndirir: 1) yetişdikdən sonra üzərini bürüdüüyü təbii rəngi, yəni sarımtıl rəng (Müəllif əsas buna önəm verir – P.E.); 2) *bir-birinə sarılmaq* mənasında [164, s. 584]. B.Əhmədova görə, “**sarmaşmaq, sarmaşiq** sözləri ilə kökdəş olan bu leksem “sarmaq” feilindən “dolma” qəlibi üzrə “sarma” ismi kimi yaranıb, **-sa** şəkilçisi meyil bildirən feil düzəldir (**su-sa**), **sarmasa** “bir-birinə sarınmağa meyilli olma” deməkdir. **-q** şəkilçisi isə feildən isim düzəldir” [57, s. 220]. Fikrimizcə, *sarımsaq* leksemının kökündəki *sar*, *sarım* morfemləri bitkinin təbii quruluşu ilə bağlı olub, T.Gülənsoyun da vurğuladığı kimi, sözün *bir-birinə sarılmış dişlər* mənasında təqdimi daha ağlabatandır.

Yüksək sözü DLT-də kök olaraq *yüksə* (yüksəlmək, uzanmaq) şəklində verilmişdir [83, c. 4, s. 712]. İ.Z.Əyyuboğlu leksemnin *yük* (şişmək, qabarmaq, yuvarlanmaq, yığılmaq və s.) feil kökündən yarandığını göstərir, şəkilçi haqqında isə yazır ki, *-sək* şəkilçisi *-sak//sük* şəklində də tələffüz olunur. Bu şəkilçinin digər bir özəlliyi odur ki, artırıldığı kökə “qabartma, böyümə” mənalarını qazandırır [164, s. 772]. T.Gülənsoy da kökün *yüg//yük* olması ilə bağlı qənaətini belə ifadə edir ki, “yuxarı” (*yüg+aru*) sözü də eyni kök və mənadan törəmişdir [173, c. 2, s. 1189]. Bu gün türkcədəki *yüksək*, *yüksəl* sözlərinin morfem tərkibinə diqqət yetirəndə həmin leksik vahidin *yük//yüg* kökünə dayandığını düşünmək olar.

-çin, -çin şəkilçisi: *göyərçin, bildirçin, sığırçin, darçin*. -*çin*, -*çin* morfemi DLT-də nadir hallarda işlənmişdir: *balıqçin* [60, s. 212]. "Qutadqu bilik" də bu şəkilçi -*çin* formasında *kök-çin* leksemində azaltma dərəcəli sifət əmələ gətirmişdir: *kök-çin* "mavimsov, mavimtraq". Ancaq bu morfemin -*çuk* variantı kiçiltmə məzmunlu söz yaratmışdır: *sığırçuk* "sığırcık kuşu" < sığır "sığır" [185, s. 31]. B.Çobanzadənin təqdim etdiyi sözlərin hər birinin fərqli etimoloji izahı olsa da, onların (*darçin* sözü istisna olmaqla) -*çin*, -*çin* şəkilçisindən törəməsi çağdaş türkoqların görüşlərində də öz təsdiqini tapmışdır [bax: 57; 83; 164; 172; 187; 188].

Göyərçin. Bu söz DLT-də *kökürçün* şəklində işlənmişdir [83, c. 3, s. 363]. A.Tietze sözün arxaik formasını *gögərçin* şəklində qeyd edərək kökün *gögər//gövər* olduğunu, -*çin* şəkilçisinin isə heyvan və xüsusilə quş adlarına artırılan morfem kimi işləndiyini göstərir [188, c. 2, s. 168]. T.Gülənsoy leksemi *kög(kök)+ür+çün* şəklində hissələrə ayırır [172, c.1, s. 399]. İ.Z.Əyyuboğlu "mavi rəng" mənasını verən *göy* sözünə -*ər* şəkilçisi artırılmaqla yaranan *göyər* sözündən *göyərçin* (yəni boynu, qanadları mavi, yaşıl kimi dəyişik rəngə malik olduğundan) isminin meydana çıxdığını bildirir [164, s. 306-307].

Bildirçin sözünün kökü, dilçilərin ümumi fikrinə görə, *bildir/bıldır* lekseminə dayanır. T.Gülənsoy sözün arxaik formasının *buldursın* şəklində olduğunu göstərərək kökün türkcədə omonimik məna daşdığını qeyd edir: 1) *bildir* – ildə bir dəfə, əvvəlki il; 2) *bıldır-bıldır* – yağlı ət, ətləri sallanan. Ancaq müəllifin qənaəti budur ki, *bildirçin*lər köçəri quş olub, ildə bir dəfə gəldikləri üçün sözün kökü *bildir* (bir ildir)

mənası ilə bağlıdır [172, c. 1, s. 141]. A.Tietze isə əti yağlı, kök quş olduğu üçün “bildirçin”in *bıldır-bıldır* sözündən əmələ gəldiyini qeyd edir [187, c. 1, s. 332]. İ.Z.Əyyuboglu yazır: “Yalnız payız aylarında görülüb ovlandığından, ildə bir dəfə, ya da bir il əvvəl görülən mənasında “bildir” sözündən meydana gəlmişdir. -çin şəkilçisi isə türkcələrdə aktiv işlənilir” [164, s. 89]. Göründüyü kimi, izahlarda leksemin tərkibcə “bildir+çin” modelində təhlili B.Çobanzadənin mövqeyi ilə səsləşir.

Sığırcın sözü DLT-də *sığırcık//sığırcuk* şəkillərində qeydə alınmışdır [83, c. 1, s. 482]. T.Gülənsoy sözün *camış* mənasını verən “sığır”dan yarandığını qeyd edir [172, c. 1, s. 766]. Ə.Dəmirçizadə də bu sözün *sığır* kökünə -çin şəkilçisinin (sığır içində olan quş mənasında) əlavə olunması ilə əmələ gəldiyini bildirir [88, c. 7, s. 74]. İ.Z.Əyyuboglu isə sözügedən leksik vahidin etimologiyasının *sığ//sıq* (*qalın, yoğun, sıx, böyük*) kökünə dayandığını, -ır şəkilçisi artırılmaqla da *sığır* ismi düzəltdiyini qeyd edir [164, s. 596].

Yuxarıdakı leksemlərdən fərqli olaraq, *darçın* sözünün tərkibinə görə təhlili ilə bağlı mülahizələr bir qədər fərqlidir. *Darçın* leksemini Ə.Dəmirçizadə və B.Əhmədov belə təhlil edirlər: dar – farsca *daru* (dərman); çin –Çin deməkdir, yəni Çin dərmanı [88, c. 7, s. 74; 57, s. 76]. A.Tietze də eyni mövqedən yanaşaraq sözü nisbətən ayır: *dar* – ağac, *çin* – Çinə aid formasında təhlil edir. Müəllifin qənaətinə, cənubi Asiya mənşəli bir ağacın qabığından əldə edilən ədviyyat növü olduğu üçün *darçın* sözünün mənası *Çin ağacı* deməkdir [187, c. 1, s. 563]. H.Ərən də oxşar fikri səsəndirərək yazır ki, bu söz ərəbcədə *darşını*, tibetçədə isə *dal çini* şəklində işlənilir

[163, s. 395]. Sözü etimologiyası ilə bağlı mülahizələrdəki bənzər görüşləri nəzərə alsaq, *darçın* sözünün türk dillərinə fars dilindən keçdiyini və leksemin mənşəcə düzəltmə deyil, mürəkkəb olduğunu düşünmək olar. Çünki quruluş baxımdan bu model daha əsaslı görünür; belə ki, söz birləşməsi formasında bu tip coğrafi komponentli bitki adları türk dillərində geniş yayılmışdır: *yapon əzgili, hind qozu, ərəb saqqızı* və s.

-ca², -ça² şəkilçisi: *qarınca, qoca, incə*. Məlum olduğu kimi, bu şəkilçi DLT-də, əsasən, əzizləmə-kıçiltmə mənalı isimlər yaratmışdır: *karın+ça* – qarşıqa, *ka+ça* – qab. Həmin şəkilçi ilə *neçə* və *barça* (bütün, hamısı) sözləri də düzəlmişdir [60, s. 157]. S.Cəfərov qeyd edir ki, bu şəkilçi müasir dilimizdə işlənən *-cıq⁴* morfeminin əski variantı olan *-caq, -cek, -coq, -çök* şəkilçisindən törəmişdir. Deməli, *-caq, -cek, -coq, -çök* şəkilçisindən müstəqil qrammatik məna xüsusiyyətlərinə malik iki cür: *-cıq⁴* və *-ca²* şəkilçiləri ortaya çıxmışdır [32, s. 74]. *Qarınca* (qarşıqa) sözünün də DLT-də *karınçak* [83, c. 1, s. 479] şəklində işlənməsi bunu sübut etmiş olur. Əzizləmə-kıçiltmə mənalı adlar əmələ gətirən bu şəkilçi “Qutadqu bilik”də də *-çak* formasında işlənmişdir: ***alçak, urunçak*** (*əmanət*)” [185, s. 25].

Qarınca morfemini (“İbn Mühənnə lüğəti”ndə də “qarınca” şəklində verilib – [80, s. 110]) tərkibinə görə T.Gülənsoy belə ayırır: *kar<kur* (kəmər, qurşaq)+*m+ça* (kıçiltmə məzmunlu şəkilçi) [172, c. 1, s. 469]. İ.Z.Əyyuboglu *qarınca* lekseminin *qazmaq, eşmək, açmaq, oymaq, toplaşmaq* mənalarını verən *kar* kökündən yarandığını qeyd edir (Bu baxımdan, türk dillərində *z>r* səs əvəzlənməsini xatırlamaq olar: göz –

gör, kaz – kar). Müəllif yazır ki, bu gün türk dilində “başım karıncalandı”, “ayaklarım karıncalandı” kimi xalq deyimlərinin işlənməsi məna etibarilə sözün həmin kökdən törədiyini göstərir [164, s. 380]. İ.Z.Əyyuboğlunun kökün mənası ilə bağlı verdiyi izahlarda *qarıncaya* (qarışqaya) aid əlamətlər (oymaq, qazmaq, toplamaq) müəyyən dərəcə öz əksini tapır. Ancaq “qarınca”nı “qarınoy (qarınsız)” kimi açıqlayan B.Əhmədov dilimizdəki “qarışqa” formasına uyğun olaraq sözün mənasını “qarışqı yaşayan, çox olan dəstə” kimi verir və yazır ki, “*bu baxımdan qar (чрез) sözü ilə qohumdur: qar – “qarışqı yağan”dır, qarşıqa isə “qarışqı yaşayan”dır*” [57, s. 155].

İncə sözü DLT-də *yinçkə* şəklində işlənmişdir [83, c. 3, s. 330]. Bəzi qaynaqlarda bu sözün *yinç* – gücünü itirmək, zəifləmək sözü ilə *-ga* şəkilçisinin birləşməsindən törədiyi qeyd olunur [218]. (İ.Z.Əyyuboğlu isə bu sözün qədim türkcədə *tük, qıl* mənasını verən *in* (DLT-də *yin* şəklində verilib) sözündən meydana gəldiyini göstərir: yəni *incə - түk kimi nazik* [164, s. 348].

Qoca sözü *yaşlı* mənasında istinad etdiyimiz mənbələrdə sadə söz kimi verilmişdir. T.Gülənsoy göstərir ki, türkcədə *qoca // koca* sözünün üç mənası var: 1) ər, 2) iri, geniş 3) yaşlı [172, c. 1, s. 529]. B.Çobanzadə sözün anlamını konkret olaraq açıqlamadığından, fikrimizcə, onun verdiyi *qoca* sözü *ər, həyat yoldaşı* mənasında da anlaşıla bilər. Çünki o dövrdə bu leksem Azərbaycan dilində *ər* sözü ilə paralel işlənmişdir: *Onun cadusunda mən bir hikmət görmüşəm ki, əgər istəsə, bu saatda məni qocamdan boşadar* [13, c. 1, s. 55]. T.Gülənsoy bu leksemənin əski türkcədə *qoç* sözündən (koç+a=koç – erkək qoyun) yarandığını göstərir [172, c. 1, s. 529]. Mənbələrdə

qoca sözünün fars mənşəli *hoca*//*xoca* leksemindən törəməsi ilə bağlı fikirlər də vardır [57, s. 166] və hətta qeyd olunur ki, *xoca* // *hoca* sözlərinə qarşılıq qərb qrupu türk dillərində *koca* // *koda* və *kocaman* // *kodaman* leksik vahidləri işlənir. Deməli, hər bir halda B.Çobanzadənin *qoca* sözündə *-ca* morfemini şəkilçi kimi götürməsi verilən mənbələr əsasında öz təsdiqini tapmır.

-ğaul, -qaul,-ul, -ül, -vul, -vül şəkilçisi. B.Çobanzadə vaxtilə bu şəkilçinin dövlət vəzifələrinin adlarını ifadə edən leksik vahidlərin yaranmasında fəal iştirak etdiyini bildirir: “*Daha XIV-XV əsrlərdə (bu, monqolların hakimiyyəti dönəminə təsadüf edir – P.E.) bir çox dövlət məmurlarının ünvan və adlarında bu şəkilçinin rol oynadığını görürüz: yasaul//yasavul, tutqaul//tutqavul, qaraul//qaravul, bukaul//bukavul, çəndavul*” [40, c. 5, s. 131].

R.Abducəmilov da yazır ki, “**-vul və -avul** şəkilçiləri feillərin sonuna artırılaraq peşə-məşğulluq məzmunlu isimlər əmələ gətirir: **qaravul** (“qaramaq”dan – baxmaq, müşahidə etmək) – gözətçi, **bukavul** – saray xadimi, **tutqavul** (“tutmaq”dan – saxlamaq, buraxmamaq) – mühafizə, polis” [194, s. 215]. İ.Kazımov qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi bu morfemin hazırda türkməncədə hərəkətə dayanıqlı isimlər yaratdığını bildirir: *çapavul* (ulaq), *garavul* (növbətçi) [86, s. 72]. *Qaravul, tutqavul* və *yasavul* sözlərinin tərkibi ilə bağlı elmi görüşlər mübahisə doğurmadığından biz **bukavul** və **çəndavul** leksemlərinin təhlili üzərində dayanmaq istərdik.

B.Çobanzadə *bukavul* sözünün “səhiyyə məmuru” anlamında işləndiyini qeyd edir [36, c. 1, s. 99]. Müraciət etdiyimiz etimoloji sözlüklərdə qarşılaşmadığımız bu tarixizm

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin 2004 və 2013-cü il nəşrlərində yer almışdır [bax: s. 104; s. 106]. “Tarix terminləri lüğəti”ndə bu söz hərbi istilah kimi izah olunmuşdur: “Orta əsrlərdə bəzi Yaxın Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda hərbi vəzifə” [25, s. 244]. M.Nağısoylu və orta əsr yazılı abidələrinə söykənən X.Heydəröva da “bukavul” leksemi *əsgəri birləşmə, əsgər bölüyü, şahı müşayiət edən əsgəri dəstə* mənalarında izah edirlər [121, s. 54; 144, s. 222]. Q.Günər bu sözün monqolcadan alındığını, İ.Quliyev “Kodeks Kumanikus”da *boqavul* şəklində *mübaşir* (əmrri yerinə yetirən və ya elan edən hakim, məmur) mənasında işləndiyini yazırlar [174, s. 1439; 98, s. 107]. H.Təhməzli Cəbrayıldakı Bekəvil toponimindən danışarkən B.Çobanzadəyə istinadən yazır ki, türkmən mənbələrində *bekevül* sözü xan üçün hazırlanan naharı əvvəlcədən dadmaq üçün yeməyə zəhər qatılıb-qatılmadığını müəyyənləşdirən şəxsə (dequstator) aid olunur [143, s. 29]. Beləliklə, müəlliflərin izahlarına, eləcə də B.Çobanzadənin bu qrupa aid etdiyi sözlər silsiləsinin ümumi mənzərəsinə nəzərən belə qənaətə gəlmək olar ki, *bukavul* leksemi monqol dilindən türkcəyə daxil olmuş və hərbi termin kimi işlənmişdir.

B.Çobanzadə *çəndavul* sözünün izahını verməsə də, ehtimal etmək olar ki, bu da hərbi termdir və monqollar dövründə Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər sırasına daxildir. “Bukavul”dan fərqli olaraq bu sözə lüğətlərdə rast gəlməsək də, H.Mirələmovun “Sonuncu fateh” əsərində bu tarixizmlə qarşılaşdıq: *İçəridə çəndavul adlanan əsgərlər papaqlarına bir, nəşəçilərin başçısı üç xoruz lələyi taxmışdılar* [114, s. 465]. Leksemin “cıqdavul” şəklini “oğuzun VI ordu hissəsi,

əsas qüvvə, əsas qol” mənasında şərh edən Y.Məmmədli həmin fonoformanın fars dilinə *cəndavol//cəğdavol* şəkillərində keçdiyini və bir qədər semantikasını dəyişməklə “qoşunun arxasınca gedərək onu döyüşə aparan qüvvə” anlamına gəldiyini vurğulayır [109, s. 126].

O.N.Tuna *çəndavul* sözünün monqolca mənasının *casus əsgər, dinləyici, qulaq verən* olduğunu göstərir. Bildirir ki, *çaqdavul//çaqdaul* və *çinqnaqul/çanquul* variantları olan bu sözün kökü monqolca *çaqda//çinqla* (*gizlicə bilgi verən*) feilidir [189, s. 211]. “Moğolca-türkcə sözlük”də “çəgdəgul” ləksemi “*bekçi, mühafiz, gözcü, jurnalçı, casus*” mənalarında verilmişdir [180, s. 256]. Əkrəm Gül “Baburnamə”də işlənmiş hərbi terminlərdən bəhs edərəkən “çəndavul”un “ordunun arxasında gedən bölük, süvari” mənasında işləndiyini və *çağdawul, çandawul, çağdavul, çağdavul, çangdavul* kimi şəkillərini qeyd etmişdir. “*Baburun verdiyi məlumata görə, qrupun əsas vəzifəsi bu idi: yuxu zamanı ordunun mühafizəsini həyata keçirmək*” [160, s. 57].

Bütün bunlar həm də belə bir qənaət yaradır ki, tarixi-linqvistik baxımdan bu tip terminlər çox zaman dövlət idarəçiliyi və hərbi sistemlə birlikdə başqa dillərdən alınmış və morfoloji parçalanmaya uğramadan bütöv şəkildə işlənmişdir.

-an² şəkilçisi: *arслан // aslan, dovşan, ilan, qaplan*. Bu şəkilçinin Azərbaycan dilində *yazan, qalan bilən* və s. kimi sözlərdə aktiv işləndiyini qeyd edən B.Çobanzadə onun əski variantının *-ağan, -əyən* olduğunu yazır [39, c. 4, s.149]. Dilimizin tarixi inkişaf yolu da bunu göstərir: “*Şübhəsiz ki, bu şəkilçi -ğan, -gən şəkilçisinin birinci samitinin düşməsi nəticəsində törəmişdir. İndi də müasir oğuz qrupu türk dillərində -an² fo-*

netik tərkibində çıxış edən sözdüzəldici şəkilçi digər türk dillərində **-ğan, -gən** fonetik tərkibinə malikdir^{*}. Əslində daha çox feili sifət yaradan bu şəkilçi DLT-də həm də bəzi əşya və heyvan adlarının, yəni substantivləşmiş isimlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *sıç+ğan – sıçan, taviş+ğan – dovşan, kösür+gən – köstəbəyin bir növü, sakır+kan – siçovul, yoğur-kan – yorğan* və s. [60, s. 163].

Arslan//aslan. Bu sözün etimologiyası haqqında bu gündə fikir müxtəlifliyi vardır: a) L.Patrubani: ar=sıl “sarı”+an (canavar) – arsil – vəhşi, azgın; mənasında; b) V.Banq: arsil ilan ~ arıs ilan; c) A.Vamberi: arıs (güclü) +lan (vəhşi heyvan); ç) Q.Ramsted: ars (kükrəmək) +lan (şəkilçi); d) A.Şerbak: ar (şabalıdı)+sıl+an; e) N.Basakov: arsil+an şəkillərində təhlil edirlər [172, c. 1, s. 82]. T.Gülənsoy bu leksemi Altaycadakı “arsıl aba” (ay) sözü ilə əlaqələndirmişdir [172, c. 1, s. 83]. Leksemi “ars (boz, qəhvəyi)+lan (vəhşi heyvan)” şəklində təhlil edən A.Tietze yazır ki, türk dillərində *-lan* şəkilçisi ilə düzələn *ceyran, donuzlan* kimi heyvan adları da vardır. **R** səsinin zəif tələffüz olunması nəticəsində sonradan bu söz *aslan* şəklində də işlənməyə başlamışdır [187, c. 1, s.201].

İ.Z.Əyyuboglu isə *arslan* sözünü nisbətən fərqli izah edir. O, *ars* – türkcə *gəlinçik* (heyvan adı) və *lunq* – çincə *ilan* sözlərinin birləşməsindən yarandığını qeyd edir. Tədqiqatçı fikrini belə əsaslandırır ki, gəlinçiklə aslan tüklərinin rəngi baxımından bir-birinə bənzəyirlər. Və *as//ars* sözünün kökünə *əjdaha, canavar, qorxunc, yırtıcı* mənalarını verən *ilan* sözü artırılmaqla *arslan//aslan* sözü meydana gəlmişdir [164, s.

* Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2006, s. 266

40]. Fikrimizcə, burada B.Çobanzadə N.Baskakovun yanaşmasına (arsıl+an) uyğun şəkildə *-an* morfemini leksik şəkilçi hesab etmişdir.

İlan sözünün mənşəyi və quruluşu ilə bağlı yanaşmalar fərqli olsa da, mahiyyətcə eynidir. Qarşımıza çıxan qaynaqlardan yalnız birində İ.Z.Əyyuboğlu *ilan* sözünün türk dillərinə Çin dilindən *lunq/loon/yılan* şəklində keçdiyini və sonradan canlı xalq dilində *yılan//ilan* şəklinə düşdüyünü göstərir [164, s. 756].

V.Banq və Q.Ramsted sözün kökünün *yl(maq)* feilinə dayandığını qeyd edirlər. T.Gülənsoy, U.Ö.Dəmirçi və H.Aydəmir də sözün *yılmaq (sürünmək)* feilindən yaranmasını təsdiq etmişlər. Ancaq şəkilçi məsələsində alimlərin fikirlərində nisbi fərqlər vardır. T.Gülənsoy şəkilçinin *-an*, U.Ö.Dəmirçi isə *-lan* (yılan) olduğu qənaətinə diirlər. Ancaq H.Aydəmir isə hər iki müəlliflə razılaşmayaraq, şəkilçinin *-qan* olmasını göstərir: “Burada şəkilçinin **-an** feildən isim yaranan şəkilçi olduğunu düşünən tədqiqatçı (T.Gülənsoy), güman ki, bunu DLT-də və türkməncədə sözün ikinci hecasında **a** saitinin uzun olması ilə bağlayır”*. Ə.Rəcəbli yazır: “Göytürk dilində *-an²* şəkilçisi feillərə artırılaraq onlardan həmin feilin leksik-semantik mənası ilə əlaqədar olan, feilin semantikasında ifadə edilən, hərəkəti icra edən, peşəsi həmin hərəkətlə bağlı olan mənasında isimlər əmələ gətirir: *yl (sürünmək)+an=yılan, çık (yonmaq)+an=çıkan (daş yonan, nəqqaş)*”†.

* Aydemir H. “Yılan” Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Not // Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya. Konya: Kömen Yayınları, 2015, 1.Baskı, 2015, s. 43-53, s. 48.

† Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2006, s. 266.

-ın⁴ şəkilçisi: *yoğun, burun, boyun, uzun*. Göytürk dilində feillərdən isim və sifətlərin yaranmasında (*əkin, akun, kəlin, kalın, uzun, yoğun* və s.) məhsuldar olan bu şəkilçi “*qaraxanlı türkcəsində də fəal işlənmiş, onun vasitəsilə, əsasən, bir-hecalı feil kökündən isimlər meydana gəlmişdir: axın, gəlin, bulun* (əsir) və s.” [60, s. 161]. Həmçinin morfem DLT-də ələmət, ölçü bildirən sözlər yaratması ilə də diqqət çəkir. Məsələn: kal+ın (çox izdihamlı), uz+un, yak+ın, tol+un (dolmuş, bədirlənmiş), tüz+ün (abırlı), ut+un (alçaq) və s. [60, s. 213]. İ.Taş bu şəkilçinin “Qutadqu bilik”də bədən üzvlərinin və feillərdən adların yaranmasında fəal iştirak etdiyini göstərir: *alın, boyun, yarın (kürək), uzun, yaxın, yoğun, qalın...* [185, s. 65; s. 158].

Yoğun leksemi ilə bağlı fikirlər kökün *yoğ* (*koyulaşmaq, kalınlaşmaq*) sözünə dayandığını göstərsə də [2, s. 204; 164, s. 759; 181, s. 953], *burun* və *boyun* sözlərinin etimoloji təhlili ilə bağlı görüşlər sabit deyildir. A.Tietze və T.Gülənsoy hər iki sözün türk mənşəli sadə leksik vahid olduğunu qəbul edirlər [187, c. 1, s. 376, s. 400; 172, c. 1, s. 164]. B.Əhmədova görə, “*görünür, burun “qabağa doğru çıxıntı” deməkdir, ancaq daha inandırıcı varianta görə, bur* sözü “*iyləmək*” anlamını verən feil *olub*” [57, s. 55]. İ.Z.Əyyuboglu *boy* sözünü düzəltmə (*boy+un*) hesab etsə də, *burun* sözünün türk dillərinə latıncadan (*pronus-önə çıxan, çıxıntı*) keçdiyini idda edir. Farsçada bu sözün *birun* formasında işlənməsi müəllifdə onun hind-Avropa mənşəli alınma leksem olması qənaətini yaratmışdır [164, s. 98]. G.Dörfer də *boyun* sözünün tarixən düzəltmə olması fikrindədir [172, c. 1, s. 164]. H.Ərən və E.Sevortyanın məlum etimoloji lüğətlərində isə “*burun*” sözünün düzəltmə leksem

olması və tarixən *bur* (qoxu vermək) feilindən yaranması qeyd olunmuşdur [163, s. 64; 200, s. 270]. Beləliklə, aparılan təhlillər həmin sözlərin tarixən düzəltmə olması ilə bağlı B.Çobanzadənin qənaətlərini təsdiqləyir.

-**aq²** şəkilçisi: *ayaq, bilək, qulaq, kürək, sürək(li), yedək, ipək, bıçaq, oraq, otaq*. S.Cəfərov N.Dmitriyev və N.Baskakova əsaslanaraq, göytürk dilində qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçinin qədim türkcədəki *-qaq, -kək* morfemindən törədiyini yazır. Müəllifə görə, dilimizdə *udlaq* sözündəki *-laq* şəkilçisinin *ğ<l* səs əvəzlənməsi nəticəsində törədiyini söyləmək olar [32, s.87]. Z.Tağızadə bu şəkilçidən bəhs edərkən yazır ki, *dodaq* sözündə *a>o* səs əvəzlənməsini də nəzərə alsaq, ləksemin *dad(maq)* feilindən yarandığını görmək olar [141, s.122]. DLT-də bu şəkilçi ilə müxtəlif sözlərin yarandığı müşahidə olunur: *bıç+aq, quc+aq* və s. İ.Taşa görə, bu morfem “Qutadqu bilik”də *erkək, oğlaq, qulaq, könlək* kimi sözlərin yaranmasında iştirak edib [185, s. 23]. B.Çobanzadənin nümunə gətirdiyi bəzi sözlərdə bu tarixiliyi izləmək mümkündür.

Bilək ləksemini A.Tietze və T.Gülənsoy sadə söz kimi qəbul edirlər [187, c. 1, s. 343; 172, c. 1, s. 145]. E.Sevortyan və S.Nişanyan bu sözün kökünün *bilə(mək)* (əlavə etmək, qoşmaq) ləksemi ilə əlaqəsindən bəhs etsələr də [200, s. 145], T.Gülənsoy bu fikri qəbul etməyərək, əski türkcədə belə bir feil olmadığını yazır [172, c. 1, s. 145]. Qeyd edək ki, DLT-də *bilə* sözü bülövləmək və birgəlik mənalarında işlənmişdir [83, c. 4, s. 91]. B.Əhmədov da bu mövqedən çıxış edərək ləksemin “barmaqların ələ birləşdiyi yer” mənasında *bağlaq* sözündən yarandığı qənaətində olub, çuvaş dilində də eyni mənada *pilek* şəklində işləndiyini qeyd edir [57, s. 47]. Birgəlik

semantikasını nəzərə alsaq, fikrimizcə, buradakı *bil* kökü *birləşmək* mənasında (yəni əlin qola birləşən hissəsi) olub, *bilək* sözü də insan bədənində həmin mövqeyi ifadə edir.

Qulaq sözünün etimologiyası ilə bağlı görüşlərdə kökün *qul/kul* ləkseminə dayanması qeyd olunur. DLT-də *kul-kak//kulxak* şəkillərində işlənən bu leksemi İ.Z.Əyyuboglu *qol* (qollamaq, qorumaq mənasında) kökü ilə əlaqələndirir. Bildirir ki, söz Asiya türkcəsində də *kolğak, kolqak* şəklindədir [164, s. 445]. İ.Taş “Qutadqu bilik”də işlənən bu sözün kökünü “*kul* – “qul, kölə” + *aq*” sxemi əsasında təhlil edir [185, s. 23]. B.Çobanzadə, T.Gülənsoy və H.Ərən ləksemin *eşitmək* mənasında olan *qul* sözü ilə *-qak* şəkilçisinin birləşməsindən yarandığını qeyd edirlər [40, c. 5, s. 128; 172, c. 1, s. 477; 163, s. 262]. Q.Abdullayeva isə sözün quruluşca *qu* – “xəbər” + *laq* şəklinə dayandığını göstərir [2, s. 204].

B.Çobanzadənin *kürək* sözünü hansı mənada təqdim etdiyi məlum deyildir. Çünki *kürək* sözü dilimizdə, əsasən, üç mənada: *bədən üzvü, avar* və *təsərrüfat aləti* mənalarında işlənir. B.Əhmədov yazır ki, “*kürək* ismi ilə *kürəmək* feili eyni kökə malikdir. “*Sümük*” və “*bel*” mənasında işlədilən *kürək* sözü tarixən eyni olub və *bel* (*lopatka*) sümüyünə oxşadığı üçün “*kürək*” adlandırılıb. *Kürək* və *kürümək* düzəltmə sözlərdir. *Kür* sözünün qədim mənası “*yastı*” deməkdir, həmin sözdən “*yaşamaq, qanamaq*” kəlmələrinin qəlibi üzrə *kürəmək* feili düzəlib, *-k* şəkilçisi “*döşək*” qəlibi üzrə onu ismə çevirib” [57, s. 146]. T.Gülənsoy sözü *küri-ek* şəklində tərkib hissələrinə ayırır [172, c. 1, s. 591]. İ.Z.Əyyuboglu onun *kürəmək* feilindən (uzaqlaşdırmaq, atmaq) yəni, *torpağı, palçığı kürəmək* mənasından yarandığını göstərir [164, s. 458]. Azərbaycan

dilində bu feil *kürümək* şəklində işlənir. Bu qənaətlərə əsasən, B.Çobanzadənin *kürək* sözünün tarixən düzəltmə olması haqqındakı görüşü öz təsdiqini tapmış olur.

Yedək sözü türk dilində “lazım olanda istifadə edilmək üçün daha çox ayrılmış hissə, parça, əlavə hissə” mənasında işlənir. İ.Z.Əyyuboğlu və T.Gülənsoy bu sözün *yet* (yetişmək, bəs etmək) feilindən yarandığını düzgün olaraq qeyd edirlər [164, s. 744; 173, c. 2, s. 1106].

Sürək(li) sözü müasir türk dilində *ardı-arası kəsilmədən, uzun sürən, qalıcı*, mənasında işlənir. İ.Z.Əyyuboğlu bu leksemin *sür* feilindən yarandığını göstərir. *Sür* feilindən *sürə* (*zaman, vaxt*) sözü, *sürə* leksemindən də *sürək* və *sürəc* sözləri meydana gəlmişdir ki, *sürəkli* sözü həmin prosesin nəticəsində yaranmışdır [164, s. 615]. B.Əhmədov da leksemin kökünü *sürmək* (davam etmək) feili ilə əlaqələndirir [57, s. 234].

İpək sözünü Çin mənşəli hesab edən B.Əhmədovdan fərqli olaraq [57, s. 132], türk dili tədqiqatçıları: A.Tietze, T.Gülənsoy və İ.Z.Əyyuboğlu leksemi *ip* və *-ək* morfemlərinə ayıraraq təhlil edirlər [187, c. 2, s. 403; 172, c. 1, s. 437; 164, s. 354]. A.Tietzenin fikrincə, *ip* sözünə kiçiltmə məzmunu yarıdan *-ək* şəkilçisinin artırılması ilə *ipək* (yəni incə ip) sözü yaranmışdır [188, c. 2, s. 403].

-laq² şəkilçisi: *göbələk, çömlək, gömlək*. Müəllif göstərir ki, dilimizdə bu şəkilçinin işlənmə tezliyi yüksək olmasa da, həmin sözlərdə artıq arxaıqlaşmışdır [39, c. 4, s. 115]. S.Cəfərov qeyd edir ki, bu morfemin tərkibində olan **-la²** şəkilçisi *qışlaq, duzlaq, işlək* kimi sözlərdə öz mənə çalarını mühafizə etsə də, *daylaq, çaylaq* kimi sözlərdə tamamilə itirmişdir [32,

s. 67]. F.Zeynalov da *çıplaq, şapalaq, yapalaq* sözlərinin tərkibində bu şəkilçinin arxaıkləşdiyini qeyd edir [147, s. 82]. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində cingilitili *-lağ, -ləg* variantları ilə də müşahidə olunan bu şəkilçi morfem B.Çobanzadənin təqdim etdiyi sözlərdə də daşlaşmışdır.

Göbələk sözünü İ.Z.Əyyuboğlu türk mənşəli leksem hesab etmir. O bildirir ki, *göbələk* rumınca *khopili* (balaca uşaq) sözündən olub, türk dillərində *kopele~göbələk* şəklində işlənmişdir [164, s. 285]. H.Ərən bu sözü tərkibcə *göbək+lək* şəklində ayıraraq yazır: “*Türkcədə göbək bir çox yerlərdə mantar* (yəni göbələk – P.E.) *anlamına gəlir. “Göbək”in mantar mənasını verməsi onun göbəyə bənzəməsi ilə bağlıdır. Bataqlıq çayırlarında bitən mantar növünə “quzu göbəyi” adının verilməsi də bu baxımdan düşündürücüdür*” [163, s. 157]. B.Əhmədov da leksemin *göbək* sözü ilə yaxınlığına (quzu göbəyi) işarə edir [57, s. 113]. T.Gülənsoy sözün arxaik formasının gövələk//kökələk olduğunu qeyd edərək leksemi tərkibcə belə ayırır: *göv//kök+əl+ək* [172, c. 1, s. 373]. Ancaq müəllif öz yanaşmasını açıq şəkildə şərh etmir. Bizcə, B.Çobanzadə də *göbələk* sözünün “göbək”dən yaranması qənaətində olub, buradakı *-lək* şəkilçisini arxaik saymışdır.

Çömlək gildən hazırlanmış qab deməkdir, dulusçuluq məmulatıdır. “İbn Mühənnə lüğəti”ndə *çümlək* şəklində verilmiş [80, s. 83] bu leksem *çölmə* fonetik variantında “gildən qayrılmış qazan, qab; dopu” mənasında Azərbaycan ədəbi dilində [17, s. 497; 215] işlənir. T.Gülənsoy bu sözün əski şəklinin *çöhək* (dolça) olduğunu qeyd edərək yazır ki, *çon* (budaqsız ağac gövdəsi) sözü ilə *-lak* (isimdən isim düzəldən) şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Dildə buna

uyğun *çoplak* (çop – ağacdan hazırlanmış su qabı) leksemi də vardır [172, c. 1, s. 254].

A.Tietze sözün *çölmək* // *çömlək* şəkillərini verərək, *torpaqdan hazırlanmış qab* mənasında işləndiyini göstərir [187, c. 1, s. 534]. H.Ərən bu sözün quruluşca *gömlək* leksemi ilə bənzərliyini yazsa da, kökünün məlum olmadığını göstərir [163, s. 97]. İ.Z.Əyyuboğlu da sözün kökünün *çöl* olduğunu, ancaq mənasını dəqiqləşdirməyin mümkün olmadığını yazır: “*Çömlək*”in yazılı qaynaqlarda XIV əsrdən bu tərəfə işlənməsi onun qədim söz olduğunu göstərir. Bu sözün **çökmək** feilindən yarandığını söyləyən bir sıra fikirlər vardır. Digər tərəfdən, bu söz “*Bürhani-Qatı*”da *çölmək* şəklində verilib. “*Qamusı-türk*”ün müəllifi də eyni fikri səsləndirir. Onda ortaya belə nəticə çıxır: **çömlək** sözü “*çölmək*”dən yarandığına görə, **çölmək** feili ilə əlaqəli olduğuna görə *k>l* səs yerdəyişməsi baş vermiş, **çölmək** // **çömlək** ortaya çıxmışdır. Ancaq **çöl** sözünün mənası məlum deyildir” [164, s. 154]. Maraqlıdır ki, bu söz “*saxsı qab*” mənasında Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərində: *çölmə* şəklində Culfa, *çölməx* şəklində Gədəbəy, Şərur, Ordubad, və *çölməg* şəklində (həm də dibçək mənasında) Salyan, Cəlilabad şivələrində işlənir [16, s. 106].

Gömlək // *köynək* sözünün *dəri* mənasında olan *gön* leksemindən yarandığını aydın şəkildə görmək mümkündür. İ.Z.Əyyuboğlu, A.Tietze və T.Gülənsoy bu sözü *köñ*//*köm+lək* şəklində təhlil edirlər [164, s. 288; 188, c. 2, s. 173; 172, c. 1, s. 380]. Ancaq H.Ərən bu sözün kökünü *könül* sözü ilə bağlayır: “*Türkcə köñül* // *göñül* sözündən yarandığı məlumdur. Sonra velyar **n** samiti **m** səsinə keçmişdir”

[163, s. 159]. Dilimizdəki *köynək* sözü də “gömlək” dəki səs dəyişməsinin nəticəsidir.

-ıq⁴, -q, -k şəkilçisi: *üzük, əksik, yazıq*. Bu şəkilçi vasitəsilə, əsasən, feillərdən adlar əmələ gəlir. DLT-də *təp+ik, kon+uk* (qonaq), *bıç+uk* (bir şeyin yarısı), *yit+ük* (itən əşya) və s. sözlər yarandığını görmək olar. Ə.Rəcəbli yazır ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də bu şəkilçi vasitəsilə yaranmış bir çox leksik vahidlər vardır: *ayıq* (fərman), *yazıq* (günah), *keyik* (tullana-tullana qaçan), *arıq, ırak, artuk* və s.* E.Sevortyana görə, “**-ik** forması arxaikdir. O, prosesin adı yaxud prosesin nəticə əlaməti mənalı əsaslardan hərəkətin nəticəsi, aləti, əşyası və məkanını mənalı sözlər əmələ gətirir” [199, s.182].

Üzük sözünü H.Ərən *halqa* mənasını verən *yüz* ismi ilə əlaqələndirir, *-ük* morfemini isə kiçiltmə məzmunu yaradan şəkilçi hesab edir. Müəllif yazır ki, *yüz* kökü tuva, xakas və karaqas dillərində *çūs* şəklində orqan (yəni insanda və onurğlularda gövdə sümüklərini uc-uca birləşdirən yer) mənasında işlənir [163, s. 462]. T.Gülənsoy isə *yüz* kökünün bədən üzvü mənasında olduğunu yazır [173, c. 2, s. 1200]. B.Əhmədov isə leksemin kökünü “üzmək” (*ailədən ayrılmaq, üzül-mək*) feili ilə əlaqələndirir [57, s. 263].

Əskik sözü ilə bərabər dilimizdə *əskil*(mək) feili işlənsə də, hər iki sözdəki *-k* və *-l* şəkilçiləri dilimiz üçün arxaikləşmişdir. *Əksü*(mək) və *əksük* leksemləri DLT-də də işlənmişdir. A.Tietze və T.Gülənsoy bu sözün *əksü* // *əqsü* feilindən yarandığını qeyd edirlər [187, c. 1, s. 703; 172, c.1. s. 326]. İ.Z.Əyyuboğlu isə sözün tarixən *ək* kökündən əmələ gəldiyi-

* Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2006, s. 248.

ni, *-si//sü* yönəlmə şəkilçisi ilə yaranmış *əksi* sözüə *-k* şəkilçisi artırmaq yolu ilə düzəldiyini qeyd edir [164, s. 225]. B.Əhmədov yazır ki, “*dilimizdə əs feili olub, “azaltmaq” mənasında işlədilib. Onun da əsasında əvvəlcə əski törəmə kökü, sonra isə əskik sifəti, əskilmək feili yaranıb*” [57, s. 105].

-li şəkilçisi: *gizli, bəlli*. B.Çobanzadə yazır ki, bu şəkilçi “*şimal türk ləhcələrinin çoxunda -lıq, -lık şəklində bulunur. Cənub və şimal şivələrinin bəzilərində -lıq, -lık-in sonundakı “q” və “k” düşərək, yeni leksik şəkilçi meydana gəlmişdir*” [40, c. 5, s.114].

Gizli sözü ilə bərabər dilimizdə *gizlən, gizlət* sözlərinin də işlənməsi kökün *giz* olmasını aydın şəkildə göstərir. İ.Z.Əyyuboğlu *giz* kökünün əski türkcədə *qutu, torba, sandıq* mənalarında işləndiyini qeyd edir [164, s. 284]. A.Tietze və T.Gülənsoy da kökün *kiz* formasında *sandıq, boğça, qutu* anlamında olduğunu bildirirlər [188, c. 2, s. 161; 173, c. 2, s. 372]. Z.Tağızadə yazır ki, tarixən bu söz müstəqil mənaya malik olmuşdur və bəzi hallarda dialektlərdə də işlənir [141, s. 121]. Beləliklə, yekun elmi qənaət bundan ibarətdir ki, *leksem giz* kök morfeminə *-li* isimdən sifət düzəldən leksik şəkilçi artırmaqla yaranmışdır.

Bəlli sözü “*gizli*”nin antonimi olaraq işlənməkdədir. Tədqiqatçılar bu sözün “*bəl*” (işarə, nişan, iz, damğa) kökündən *-li* leksik şəkilçisi vasitəsilə yarandığını qeyd edirlər [164, s. 84; 187, c. 1, s. 311; 172, c. 1, s. 131]. Göründüyü kimi, B.Çobanzadənin hər iki leksemin tərkibinə dair qeydləri çağdaş elmi fikirlərlə səsləşir.

-gə, -kə şəkilçisi: *ölkə, kölgə*. S.Cəfərov bu morfemin *-gək, -kək* şəkilçisinin törməsi olduğunu qeyd edərək yazır: “...

getdikcə öz məhsuldarlığını itirir, bəzən sözün tərkibinə qarışaraq yox olması hadisəsi müşahidə edilir; məsələn, qabırğa sözü qapır-ğa ünsürlərindən əmələ gəlmişdir [32, s. 87]. Bu şəkilçi vasitəsilə DLT-də də bir çox sözlərin yarandığını görmək olar: *kapğa* – darvaza, *bilgə* – alim, *ögə* – müşavir, *karğa* – qarğa, *yumurtğa* – yumurta və s.

Ölkə sözünün mənşəyi ilə bağlı fikir sabitliyi yoxdur. T.Gülənsoy onu sadə leksem kimi qəbul edir [173, c. 2, s. 990]. S.Nişanyan bu sözün monqolcadan *üligə* // *öligə* şəklində gəldiyini və *üli* (pay, hissə) kökündən törədiyini qeyd edir [181, s. 903]. İ.Z.Əyyuboğlu da əski türkcədə *ül* (bölmə, hissə pay) kökündən yarandığını bildirir [164, s. 698]. E.Sevortyan və G.Dörferə görə isə monqolcadan alınmışdır. H.Ərən yazır ki, bu söz qədim türkcədə qeydə alınmayıb [163, s. 427]. B.Əhmədova görə, "**el, ulus** sözləri ilə eyni kökə malikdir. Kök "ilişmək" kəlməsindəki "il" feilindən ibarətdir: "birlik" ifadə edir: "el" adamlar birliyidir, çoxluğudur, "ulus" evlər birliyidir. "Ölkə" (əsl: *ölgə*) cəmiyyət deməkdir. "Ölkə" sözü ilə "bilgə" sözü eyni qəlib üzrə yaranıb: "bilgə" **bilən**, "ölkə" isə **birləşən** mənasını verir" [57, s. 203].

Kölgə sözünün əski variantının *köligə* şəklində olduğunu qeyd edən A.Tietze onun *işıq görünməyən yer* mənasını verdiyini göstərir [188, c. 2, s. 170]. T.Gülənsoy tarixən *köligə* şəklində olan bu sözün kökünün *köl* (toplanmaq) feilindən -*ig+ə* şəkilçiləri vasitəsilə yarandığını qeyd edir [172, c. 1, s. 378]. S.Nişanyan sözün *qaralmaq, kölgələnmək* mənasını verən *köli*(mək) feilindən törədiyini göstərir [181, s. 297]. İ.Z.Əyyuboğlu yazır ki, onun əski qaynaqlarda *kül* // *köl* (xəyal, kölgə mənasında) kökündən yaranması ilə bağlı fikirlər

vardır, ancaq əslində bu söz *göl* (su hövzəsi) kökü ilə bağlıdır: “Bizcə, **gölgə** ilə **göl** sözləri eyniköklüdür. Bu eyniköklülü-yün qaynağı da gölün, suyun sərinlədici, istiliyin ağır təsirini, yorucu təziqini aradan qaldırmaq xüsusiyyətindədir. Göl yanında, su kənarında sərinlədici xüsusiyyətin varlığı səbəbi ilə **göl** ilə **kölgə** əlaqəlidir. O cümlədən türklərdə “axar su kədəri aparar” deyimi də vardır. Bu səbəbdən gölün kölgəyə yaxınlığı təbiidir” [164, s. 287]. Göründüyü kimi, *göl* və *kölgənin* sərinlədici xüsusiyyəti müəllifdə müəyyən semantik paralellik bə-rədə qənaət formalaşdırmışdır. Bununla yanaşı, qeyd olunan yanaşmanı tamamlayan alternativ bir fərziyyə də irəli sür-mək mümkündür. Belə ki, “kölgə” anlayışı yalnız fiziki sərinlik effekti ilə məhdudlaşmır, həm də hər hansı obyektin əksi, yəni vizual proyeksiyası mənasını ifadə edir; məsələn, ağa-cın kölgəsi onun işıq mühitində yaranan əksidir. Ehtimal et-mək olar ki, qədim dövrlərdə su hövzələrinə baxan insanla-rın öz əkslərini suda müşahidə etmələri nəticəsində bu vizu-al bənzərlik əsasında müvafiq leksik vahidin formalaşması və ya semantik genişlənməsi baş vermişdir. Bu baxımdan, sözün etimoloji izahında həm fiziki xüsusiyyət, həm də ref-lektiv-obrazlı qavrayış amili nəzərə alın bilər.

-taq, -tuq, -tıq şəkilçisi: *yaltaq, qoltuq, yastıq*. B.Çoban-zadə yazır ki, bu şəkilçi Azərbaycan dilində öz işləkliyini itir-mişdir [40, c. 5, s. 121]. Morfem DLT-də də qeyri-məhsuldar-lığı ilə diqqət çəkir: “İsimdən isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. “Divan”da çox az təsadüf edilir: *kıl+tık* (saçda olan kəpək), *kol+tuk* (qoltuq)” [60, s.156].

Yaltaq sözünün *yal* kökündən yaranması haqqında tə-səvvürlər daha genişdir. T.Gülənsoy leksemin kökünü əski

türkcədə *yalğa* – *yalamaq* feilinə bağlayır [173, c. 2, s. 1048]. Qeyd edək ki, DLT-də *yalğa* (*yalamaq*), *yalğat* (*yalatmaq*, *uddurmaq*) feilləri işlənmişdir [83, c. 4, s. 642]. İ.Z.Əyyuboglu sözün *yal* (itin yalını yediyi yalaq) ismindən yarandığını yazır [164, s. 722]. *Yal* sözünü T.Gülənsoy “heyvanlar üçün un və kəpəkdən hazırlanmış yemək”, ancaq əski türkcədə *maaş*, *məvacib* mənalarında da işləndiyini bildirir [173, c. 2, s. 1041]. Təqdim olunan izahlardan aydın şəkildə görünür ki, bütün hallarda *yaltaq* leksemının *yal* kökü ilə əlaqələndirilməsi üçün müəyyən etimoloji əsaslar mövcuddur. Bu baxımdan, sözün daxili quruluşunun və semantik inkişaf xəttinin təhlili onun *yal* komponenti ilə etimoloji bağlılığını ehtimal etməyə imkan verir.

Yastıq sözü orta türkcə və əski qırçaqçada *yastuq* şəklində işlənmişdir. H.Ərən sözün *yasta* (*dayamaq*) feili və *-k* şəkilçisi ilə düzəldiyini göstərir, hətta sözün kökünü *yat* feilinə bağlayanlarla qəti razılaşmır: “*M.Rəsənen və G.Dörfer kimi dilçilərin sözün yat kökündən –sıq şəkilçisi vasitəsilə yaranması ilə bağlı iddiaları yanlışdır. Bu iddiaya görə, yastsıq forması metateza yolu ilə yastıq olmuşdur. Ancaq əski türkcədə yastsıq şəklinə rast gəlinməmişdir*” [163, s. 443]. T.Gülənsoy sözün kökünü *yasta* (*yastıq dayamaq*, *yaslanmaq*) feili ilə əlaqələndirir [173, c. 2, s. 1082]. İ.Z.Əyyuboglu da sözün *yas*(*maq*) feilindən (*dirəmək*, *dayamaq*) yarandığını qeyd edərək yazır ki, bu kökdən *yaslanmaq* feili də törəmişdir və “*yastıq*” da *yaslanılan*, *dayanılan* əşya anlamını verir [164, s. 735]. DLT-də *yasta* (*yastı qoymaq*), *yastal* (*söykənmiş*), *yasul* (*yastı və yastı nəsnə*), *yastık* sözlərinin işlənməsi kökün *yas* olması haqqında dəqiq təsəvvür yaradır.

-çiq, -çək şəkilçiləri: *palçıq, göyçək, çiçək*. S.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, dilimizdə $-caq^2$ şəkilçisi $-ciq^4$ şəkilçisindən daha qədim olub, mənşəyi etibarilə onun ilkin variantını təşkil edir. Başqa türk dillərində $-çaq^2$ (şor və oyrot), $-saq^2$ (başqırd), $-şaq^2$ (qaraqalpaq) kimi fonetik variantlarda özünü göstərən bu morphem semantik cəhətdən dilimizdə özünəxas məna xüsusiyyəti kəsb etmişdir [32, s. 74-75]. DLT-də də bu şəkilçi vasitəsilə *orunçak* (əmanət), *kabırçak* (tabut), *sığırçık* (sığırçın), *pürçək* (birçək), *karınçak* (qarışqa) və s. kimi sözlər yaranmışdır.

Palçıq sözünün də etimologiyası ilə bağlı fikirlər sabit deyildir. DLT-də *balçık* (oğuzca) şəklində işlənmişdir [83, c. 4, s. 68]. İ.Z.Əyyubovlu sözün ilk variantının *balçıq* şəklində olduğunu və monqolca *bal* (arı yağı) sözündən tördəyini iddia edir. Buradakı *-çık* şəkilçisinin isə kiçiltmə məzmunu yaratması (*balçık* – bal kimi yapışqan torpaq, çamır) fikrini irəli sürür [164, s. 68-69]. N.Poppe və K.Mençes də *bal* morfeminin monqolcadan gəldiyini bildirirlər [163, s. 35]. A.Tietze “*palçıq*”ı *yapışqan çamır* mənasında izah edir (kökünü göstərməsə də, mənanın izahı onun *bal* kökü ilə yaxınlığı fikrini önə çəkir) [187, c. 1, s. 270]. T.Gülənsoy isə DLT-yə istinad edərək leksemin tarixən $bal(1)k+aç > balçak$ şəklində təkamül etdiyini bildirir [172, c.1., s. 108]. H.Ərən yazır ki, leksem oğuzca *balık* (çamır) sözündən *-aç* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. *Balkaç* şəklində olan leksem sonradan metateza nəticəsində *balçak* formasına düşmüşdür. Monqolcadakı *balçığ* sözü də türk dillərindən alınmışdır [163, s. 35]. B.Əhmədova görə, “*palçıq*” tuva dilində “*suvarmaq*” mənasında işlənən “*bılça*” feili ilə eyniköklüdür [57, s. 205].

Göyçək sözü tarixən *gökçək//göğçək* şəkillərində olub [187, c. 2, s. 170]. T.Gülənsoy onun *kök//gök* sözündən -çe+k şəkilçisi ilə yarandığını və üç mənada (göylə bağlı olan, göy rəngi və gözəl) işləndiyini göstərir [172, c.1, s. 377]. DLT-də *gök* sözünün “səma, göy rəng və şəhərin ətrafını bürüyən yaşıl bölgə” mənaları verilmişdir [83, c. 4, s. 323]. Bununla yanaşı, B.Əhmədovun leksemi “görk” (*görklü, görkəm*) semantik sahəsi ilə əlaqələndirməsi alternativ izah kimi maraqlıdır [57, s. 115], lakin fonetik və struktur göstəricilər baxımından *gök* əsaslı etimologiya daha inandırıcı təsir bağışlayır.

Çiçək sözünü A.Tietze əski türkcədə *çəçək* şəklində sadə morfem kimi təqdim edir [187, c. 1, s. 514]. T.Gülənsoy bu leksemi *çəç//səç+ək* morfemlərinə ayırır, ancaq kökünün mənasını izah etmir [172, c. 1, s. 240]. İ.Z.Əyyuboğlu isə heç bir şərh vermədən bu sözün fars mənşəli olduğunu iddia edir. H.Ərənin yanaşması isə daha aydın səslənir: “*Əski və yeni dialektlərdə səç (>səş - >şəş) kökü açmaq, çözmək olaraq işlənir. Buna görə də çəçək törəməsi də seçək>çəçək (>şəşək) formalarını almışdır. Farscaya da türk dillərindən keçmişdir*” [163, s. 92].

-sa şəkilçisi: *axsa*. A.Tietze və T.Gülənsoy DLT-yə istinadən sadə morfem kimi sözün *aksa//axsa* şəkillərini verirlər [187, c. 1, s. 113; 172, c. 1, s. 56]. İ.Z.Əyyuboğlu isə sözün *ağ* (çıxma, sürüşmə, sapma) kökündən gəldiyini və *-sa* şəkilçisi ilə “ayağa qalxmaq istəyi” mənası ifadə etməsini bildirmişdir. Müəllif göstərir ki, *susamaq* feilindəki *-sa* şəkilçisi də “su istəmək” mənasını yaratmışdır [164, s. 20]. E.Sevortyan da *-sa* şəkilçisinin qoşulduğu sözlərdə *istəmək* mənası yaratdığı-

nı göstərir: *körsə* (mək) – göstərmək – görmək istəmək, *kop-sa*(maq) – çıxmaq istəmək, *satsa*(maq) – satmaq istəmək və s. [199, s. 299].

-xa şəkilçisi: *arxa*. E.Sevortyan bu morfemi *-qa, -qı* şəkilçisinin fonetik variantı hesab edərək, *ovxamaq* və *çalxamaq* sözlərinin yaranmasında iştirak etdiyini göstərir [199, s. 244]. Bu leksem əksər lüğət və mənbələrdə sadə söz kimi izah olunmuşdur [187, c. 1, s. 196; 172, c. 1, s. 78; 57, s. 23]. T.Gülənsoy sözün etimologiyasını “ark (?) + a” (-a – yön, istiqamət bildirən şəkilçi) şəklində göstərsə də, kökün mənasını izah etməmişdir. S.Nişanyan **ar** kökünün tarixən “gedilən yerə zidd istiqamət” mənasında olduğunu yazmışdır [181, s. 48]. Bir neçə qaynaqda da bu leksemin mənası göstərilməyən **ar** sözü ilə *-ka* şəkilçisindən yarandığı iddia olunur [218].

-tir şəkilçisi: *gəltirmək* (*gətirmək*). Bu şəkilçi qədim türk yazılı abidələrinin dilində feildən feil yaradılmasının bir neçə tipində iştirak edir ki, bunlardan ikisi türkoloji ədəbiyyatda qeyd edilmişdir: a) bu morfem təsirsiz feillərdən təsirli feillər yaradır (*öldür, güldür, çimdir* və s.); b) təsirli feillərdən isə icbar növ yaradır (*yazdır, aldır* və s.). A.Kononov onun icbar növün iki şəkilçisinin birləşməsindən (t+ir) əmələ gəldiyini söyləyir*. Ə.Rəcəbli yazır ki, göytürk dilində bu şəkilçi yalnız bir feil kökünə artırılıb və yeni leksik-semantik mənalı feil əmələ gətirib: *kil* (gəlmək) – *kiltür* (gətirmək). Bu yeni əmələ gələn mənanın nə feilin təsirlilik-təsirsizlik, nə də feilin növ kateqoriyasına dəxli var†. T.Gülənsoy *gətirmək*

* Кононов А. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград: Изд. Академии Наук СССР, 1956, 570 с., с. 200

† Рəcəбли Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2006, s. 322

sözünün kökünün *kəl//gəl* (gəlmək) olduğunu qeyd edir: keltür<ketür [172, c. 1, s. 367].

Təqdim olunan nəzəri materialların müqayisəsi onu göstərir ki, B.Çobanzadənin təhlil etdiyi leksemlərin mənşə və struktur tərkibi ilə bağlı irəli sürdüyü elmi qənaətlərin əhəmiyyətli bir hissəsi müasir etimoloji və linqvistik araşdırmalarda da təsdiqlənmiş, metodoloji baxımdan davamlılıq nümayiş etdirmişdir.

2.3. Sayların tarixi-etimoloji şərh

Türk say sisteminin qədim və müştərək köklərə bağlı olduğunu qeyd edən B.Çobanzadə *səkkiz, doqquz, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min* saylarının etimologiyasını araşdırmış, onların fonosemantik quruluşunu ümumtürk kontekstində izah etmişdir. Türk dillərində sayların adlandırılmasında desimal say sistemindən geniş istifadə edildiyini göstərən B.Serebrennikov və N.Hacıyeva yazır: "*Daha qədim say sistemində onluqların adları ilə "on" say adının arasında etimoloji əlaqənin olmaması səciyyəvidir. Görünür, bir sıra türk dillərində sonralar onluqların ifadəsinin yeni sistemi yaranmışdır. Bu sistem əvvəl "onluğun vahidi+on" sxemi üzərində yaranmağa başlamışdır*" [134, s. 165]. Buna uyğun olaraq B.Çobanzadə bildirir ki, *səksən və doxsan* sözlərinin "səkkiz+on", "doqquz+on" saylarının birləşməsi nəticəsində əmələ gəlməsi aydın görünsə də, həmin əlamət bütün saylarda eynilə müşahidə olunmur. Belə ki, bu gün türk dillərində **on** sayı mövcud olduğu halda, onun arxetipi sayılan **mış** sözü artıq arxaikləşmişdir. H.Mirzəzadə bu münasibətlə yazır: "*Onluq məfhumu ifadə edən və vaxtilə müstəqil söz olan*

mış hələ çox əvvəllər tarixin uzaq keçmişində öz müstəqilliyini itirmiş və biza bir şəkilçi kimi gəlib çatmışdır” [117, s. 99].

Bu morfemin tarixi izlərinin fin-uqor dillərində mühafizə olunması fikrində olan B.Çobanzadə kimi, M.Qırpaq da **mış** sözünün əslində türk dillərindən fin-uqor dilləri ailəsinə daxil olan Perm qrupu dillərinə keçdiyini diqqətə çatdırır [97, s. 63]. B.Çobanzadənin qənaətinə, **mış** sözü Ural-Altay dillərinə aid leksik vahid olub, həmin dillərdə *on* mənasını ifadə edir. Qeyd olunur ki, çuvaşcada *otmal=60, simtel=70* saylarında *ot=olt=6, sit=7* olduğundan, burada *mal//mel* his-səciyi *on* sayını göstərir [155, s. 90]. Həmin fikirləri görkəmli şərşünas M.Kazımbəyin mövqeyi də təsdiqləyir [84, s. 293-294]. Bu mənada, altmış sayı “altı+on”, yetmiş “yeddi+on”, səksən “səkkiz+on” formasında meydana gəlmişdir: “*Netəkim, bir çox türk-tatar ləhcələrində böylə də qullanılıyor. Məsələn, yakutcada və bəzi Altay türk şivələrində mış yerinə on vardır (alta un, sette uon)*” [36, c. 1, s. 52; 155, s. 89].

Məlumdur ki, *əlli* sayı türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənir: *elli, əlli, ellik, elü, eliq, ələ, ille* və s. Bu alomorfları nəzərdən keçirdikdən sonra artıq *əlli* sayının arxetipi haqqında təsəvvür yaratmaq mümkündür. B.Çobanzadə *əlli* sözünü *əl* və *li* morfemlərinə ayıraraq göstərir ki, türk dillərində [ş] səsinin [l] səsi ilə əvəzlənməsinə rast gəlmək mümkündür və bu fonetik hadisə hazırda çuvaş dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Həmin faktdan çıxış edən tədqiqatçı “əl” sözünün “eş” və onun da “beş” morfeminə çevrilməsi qənaətinə gəlir [36, c. 1, s. 54]. M.Qırpaq da *beş* sayının *əl* mənasında olan *bet* (<*ket*) sözündən törədiyini qeyd edir

[95, s. 362]. Əlli sayının əski formasının *əllig//ilig* şəkillərində olduğunu düşünən İ.Z.Əyyuboglu da sözün kökünü *əl* lekseminə bağlayır [164, s. 229].

-**li** hissəciyinə gəlincə isə B.Çobanzadə qeyd edir ki, bu, -**mi** şəkilçisinin fonovariantı olub, sadəcə iki morfemin qovuşması zamanı baş verən səs uyuşmasından başqa bir şey deyildir. Və bu -**mi** morfemi də əslində **mış** – **on** sayının törəməsidir ki, nəticə etibarilə *əlli* sayı bu şəkildə formalaşmışdır: *beşmiş=bəyalmış=bəyalımı=bəyallı=əlli* [36, c. 1, s. 54; 155, s. 91]. Və M.Qıpçağın da vurğuladığı kimi, burada “əl” sözü *beş*, ikinci komponent “on” mənasında olub, sözügedən say “5x10” modelinə uyğun yaranmışdır. Bütün bu arqumentlər isə B.Çobanzadənin mövqeyinin əsaslı olmasının göstəricisidir.

Otuz sayının da tərkibcə ikikomponentli olması türkoloji dilçilikdə mübahisə doğurmur [95, s. 379]. Monqol və tungus-mancur dillərinin materiallarına söykənən B.Çobanzadə də *otuz* sayını **ot** və **uz** morfemlərinə ayıraraq qeyd edir ki, **ot** sözündəki [t] səsi [ç] səsinin ilkin səslənməsidir, çünki “*əsasən ç=t+ş olduğundan sövtiyyatca bu mümkündür və türk-tatar dillərinin tarixini tədqiq edəcək olursaq, buna bir çox misallar bula biliriz*” [36, c. 1, s. 54; 155, s. 91]. Sözün **uz** hissəsinə dair bildirilir ki, bu morfem “doqquz”dakı “uz”un eyni olub, **mış** və ya **mıs** hissəciyinin fonetik variantıdır. Beləliklə, tədqiqatçının gəldiyi nəticə budur: *ut=üç, uz=mış; otuz=üçmiş=üçon*.

İyirmi sayı ilə bağlı, ilk növbədə onu qeyd edək ki, bu söz bəzi türk dillərində işlənmir: onu şor dilində *iyqon*, sarı uyğur dilində *ışkon*, tofalar dilində *ihyon* leksemləri əvəzləyir.

Sözü “iyir+mi” komponentlərinə ayıran B.Çobanzadə bildirir ki, türk dillərində **ş>l** hadisəsi kimi, *iyirmi* sözündə də **r>z** səs əvəzlənməsini diqqətə almaq lazımdır. Çünki türk dillərində **r** səsinin **z** səsinə keçdiyini göstərən çoxlu nümunələr vardır: *öküz=ökür(mək)*, *göz=gör(mək)*, *quduz=qudur(maq)* və s. Hazırda bu hadisəyə digər türk dilləri ilə müqayisədə çuvaşcada daha çox rast gəlinir. Faktlara istinadən tədqiqatçı göstərir ki, *yegir=yegiz*, yaxud *yekiz* olur ki, **iki** və yaxud **eki** sözünün mənşəyi məhz buna söykənir [36, c. 1, s. 54]. Həmçinin müəllifin “Kırım-tatar elmi-sərfi”ndə qeyd olunduğu kimi, *egiz* sözü vaxtilə *cift*, *qoşa* mənası ilə yanaşı, *iki* anlamında da işlənmişdir. *Egi* sayı ilə *egiz* arasında həm formaca, həm də mənaca böyük yaxınlıq vardır. Deməli, xronoloji ardıcılığın *yigir=egiz=eki* şəklində olması mümkündür.

F.Cəlilov türk dillərinin materiallarına istinad edərək “iyirmi” sayının ilkin variantını *dıqerbe* şəklində göstərir [34, s. 164]. M.Qıpçaq haqlı olaraq yazır ki, əgər *mış*/*miş* sözlərini **on** mənasında qəbul ediriksə, onda *iyirmi* sözündə birinci komponent olan *iyir*(*<yigir*) sözünün də “iki” mənasında olduğunu qəbul etməliyik. Dilçi alimə görə, *iki* sayını ifadə edən sözün daha qədim səs cildi *digir* olmuş və sonrakı dövrlərdə *iki-eki* formalarına düşmüşdür [95, s. 376]. *İyirmi* sayındakı **-mi** morfemi isə, B.Çobanzadənin fikrincə, *əlli* sözündə rast gəldiyimiz **mış**-in **mi** formasından başqa bir şey deyildir. Bu mənada, *iyirmi* sayı *yigirmi=ekizmi=ekizmiş=egiz on=eki on* formasında təkamül etmişdir [36, c.1, s. 53].

Səkkiz və *doqquz* saylarının quruluşunda diqqəti eston və fin dillərinə yönəldən müəllif leksemləri “*sək+iz*”, “*dok+uz*” komponentlərinə ayırır [155, s. 90]. Göstərilir ki,

fincədə *uhdekesen=doqquz*, *kahdekesen=səkkiz* deməkdir ki, *dekesen* fin dilinə daxil olmuş əski german sözü olub **on** mənasındadır, *uh=bir*, *kah=iki* deməkdir. Bu mənada, *uhdekesen=bir on*, yəni *bir – on=doqquz*, *kahdekesen=iki on*, yəni *iki – on=səkkiz* edir. Tədqiqatçıya görə, türk dillərində də *səkkiz* və *doqquz* sayları eynilə bu formada təşəkkül etmişdir:

Sək=eki, iz=miş olduğu təqdirdə, sək iz=sək - iz=eki - on=8;

Doq=ek, uz=miş olduğu təqdirdə, doq uz=doq - uz=bir - on=9 edər [36, c. 1, s. 54].

B.Çobanzadə analoji olaraq onu da vurğulayır ki, “*bu, iz//uz (miş//miş) sözünün, yəni Ural-Altay “on”un parçası olduğundan yerinə mış//miş yaxud on sözlərini qoysaq, biron=doqquz, eki on= səkkiz olur*” [155, s. 90].

M.Qıpçağın da fikirləri *səkkiz* sayının bu arxetipə söykəndiyini bir daha təsdiqləyir: “*Güman etmək olar ki, bu sözün arxetipi **digiriz~yigiriz** formasında olmuşdur. Türk dillərinin sonrakı inkişafı zamanı anlautdakı d/y s-ya çevrilmiş, bunun nəticəsində isə **sigiriz** forması yaranmış, sıxılma və heca düşməsi nəticəsində “*səkkiz*” sayını ifadə edən söz meydana çıxmışdır*” [95, s. 375]. Tədqiqatçı qeyd edir ki, buradakı **digir~yigir** – iyirmi sayının tərkibindəki *iki* sözüdür, iz(<uz) isə “on” mənalı sözdür. Bərpa olunan *sigiriz* arxetipinin mənası “10-2” deməkdir, yəni on olmağa iki qalır. Və tanınmış türkoqun *doqquz* sayının quruluşu haqqındakı görüşü də eynilə B.Çobanzadənin mövqeyinə uyğun gəlir: yəni *doqquz* sözündə birinci komponent *tok* – bir mənasındadır, ikinci komponent *uz* isə “on” mənalı sözdür [95, s. 376]. Bir qədər

fərqli üsullarla izah olunsa da, sayın mənşəyi ilə bağlı dilçi alimlərin yanaşmaları üst-üstə düşür.

Qırx (40) sayının etimologiyasına tamamilə fərqli yanaşan B.Çobanzadəyə görə, sözün arxetipini müəyyən etmək üçün monqol dilinin say sistemində müraciət etmək lazımdır: “*Bizim fikrimizcə, qırx sözünün nə olduğunu monqolcadan öyrənə bilərik. Belə ki, monqolca iki=kuyer, iyirmi=kurın olur. Kuyer+kurın=kurkırın və nəhayət, müqayisəli-analoji yolla -urın hissəsi düşərək kurk-kırx meydana gələ bilər. Lakin bütün qənaətlər tarixi dəlillərə möhtacdır*” [155, s. 91]. Deməli, müəllif qırx sayının yaranmasını *iki iyirmi* (2x20) şəklində izah edir. T.Gülənsoy sözün arxetipini *kırk* [172, c. 1, s. 513], F.Cəlilov isə *dörtön* [34, s. 166] şəklində göstərir. M.Qıpçaq yakut dilinə əsaslanaraq (B.Çobanzadə də elə ilk bu formaya diqqət çəkmişdi) sayın arxetipini *törtön* şəklində bərpa etməyin mümkünlüyünü göstərir: “*Başqa sözlə, pratürk səviyyəsində bu sözün mürəkkəb söz şəklində deyil, söz birləşməsi quruluşunda arxetipinin bərpası həqiqətə daha çox uyğundur*” [95, s. 381]. M.Kazımbəyin türk dillərində *qkerqk, qkırk, xirix* formalarının işləndiyini qeyd etməsi [84, s. 294], həmçinin türk dillərində iyirmilik say sistemindən istifadənin müşahidə edildiyini bildirən F.Zeynalovun bu xüsusiyyətə qaraçaybalkar dilində rast gəldiyini göstərməsi (*eki djıyırma, tyört dyıyırma, eki djıyırma bla on*) [147, s. 141] B.Çobanzadənin mövqeyinə müəyyən dərəcədə aydınlıq gətirir.

B.Çobanzadə *min//pin* sayının etimologiyasını da monqol dili ilə əlaqələndirərək yazır ki, monqolcada *yüz* yerinə *cavun*, *min* yerinə *minqan* sözü işlənir və onların *cüz*, *min* sözləri ilə yaxınlığına şübhə yoxdur. T.Gülənsoy *min* sayının

arxetipini *minq~minq~binq* [172, c. 1, s. 147], A.Tietze və F.Cəlilov *biŋ* [187, c. 1, s. 347; 34, s. 169], Ə.Rəcəbli *biŋ* [126, s. 175], B.Serebrennikov və N.Hacıyeva isə *pin* [134, s. 166] şəklində qeyd edirlər. Ə.Tenişev isə *altmış, yetmiş* saylarındakı *mış/miş* və *iyirmi* sözündə *mi* hissəciyi ilə *min~bin* sözü arasındakı bağlılıq olduğunu düşünərək belə qənaətə gəlir: **mi**=10, **n**=100, **min**=1000 [95, s. 364].

B.Çobanzadənin *yüz* (100) sayı ilə bağlı mülahizələri bir qədər fərqlidir. Tədqiqatçı yazır ki, bu söz fin dilində *sata*, eston dilində *sada*, macarcada *saz*, farsçada *sada* (*sad*), fransızçada *sent*, ruscada *sto* formalarında müşahidə olunur. Fin-uqor dillərindəki *saz, sada, sata* sözləri də əski aricədə “*sada*” dan törəmədir [155, s. 91]. Görkəmli türkoloq belə hesab edir ki, “*bunları diqqətə alsaq, türk-tatar yüz sözünün bütün şəkillərlə sıx qohumluğu ortaya çıxar. Çünki s səsinin y səsinə, yaxud d, t səslərinin z-ya keçə biləcəyini türk-tatar sövtiyyatı qanunları ilə isbat etmək qolaydır. Bu növ inqilablara dair əlimizdə çox misallar vardır*” [156, s. 109; 36, c. 1, s. 87].

Müəllif macar türkoloqu Y.Nemetin türk dillərini fonetik cəhətdən təsnif etməsindən danışıarkən “*s*”-li türk dilləri və “*y*”li türk dilləri bölgüsünü qəbul etməsə də, burada *çuvaş* və *yakut* dillərində anlautda “*s*” əvəzinə qarşılıq digər türkcələrdə “*y*”-nin işlənməsinə diqqəti yönəldir: *yakutca sette* (yeddi), *sus* (yüz); *çuvaşca ser* (yüz), *sirem* (yigirmi), *sis* (yeddi) və s. [156, s. 89]. Beləliklə, B.Çobanzadənin yekun qənaəti odur ki, *s=y, z=r* səs dəyişikliklərini nəzərə alsaq, onda, “**yüz, sus, ser** sözlərinin bir şəklində fərqli budaqları olduğunu görə bilərik. Bu da babalarımızın Ari xalqları ilə bir arada yaşaması ilə bağlıdır” [155, s. 91].

Bu gün də tükologiyada yüz sayının arxetipi ilə bağlı fikirlər stabil deyildir. T.Gülənsoy onun qədim variantının yüz olduğunu yazır [173, c. 2, s. 1196]. F.Cəlilov sözün arxetipini *d'üz/d'ür* şəklində bərpa edir [34, s. 169]. Ə.Rəcəbli yüz sayının Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işləndiyini və onluq say sisteminə keçid dövründən etibarən yarandığını bildirərək yazır ki, “*on onluq üçün, başqırd dilində mühafizə edilmiş “tam onluq” (on-on) ilə yanaşı, gərək ki, kifayət qədər izah edilməmiş müstəqil yüz sözü yaradılır*” [126, s. 180]. M.Qıpçaq isə yüz sayının ibtidai türkün təfəkküründə çoxluq anlayışının inkişafı ilə bağlı sonradan meydana çıxdığını göstərir: “*Vaxtilə “əl” və “on” anlayışları eyni sözlə ifadə olunursa, təfəkkürdə çoxluq anlayışının inkişafı ilə bağlı olaraq “əl” sözü artıq yüz anlayışını bildirməyə başlayır: əl>yəl>yən>yon>yüz*” [95, s. 363]. Bütün bu yanaşmaların fonunda deyə bilərik ki, fikrimizcə, sözügedən məsələdə B.Çobanzadənin mülahizəsi dil faktlarının genişliyi və izahının məntiqliliyi baxımından üzərində dayanılası bir mövqedir. Hətta tədqiqatçı vurğulayır ki, onun “yüz”lə bağlı qənaətlərini etnoqrafik-arxeoloji və tarixi araşdırmalar da təsdiqləyir.

B.Çobanzadə sayların etimoloji təhlili ilə bağlı görüşlərindən bu nəticəni bəyan edir ki, həmin fikirlər o dövr dilçilik elminin nailiyyətlərinə söykənən “fərziyyələrdir”. “*Bəlkə, yarıncı tədqiqat bunları qüvvətləndirəcək, bəlkə, büsbütün yıxacaqdır*”, -deyən görkəmli türkoloqun bu mövzuda apardığı araşdırmaların məzmunu, düzdür, bu gün daha da dərinləşdirilmişdir, ancaq onun fikirlərinin elmi çəkisi öz əhəmiyyətini və aktuallığını itirməmişdir. B.Çobanzadəyə qədər qrammatika kitablarında türk say sistemi haqqında məlumatlar

yer alsada [148], əminliklə deyə bilərik ki, *ilk dəfə olaraq* görkəmli alimin sayların mənşəyi haqqında tədqiqata cəlb etdiyimiz baxışları (bu barədə məqaləmizdə də məlumat verilməmişdir [52, s. 73-79]) bugünkü dilçilik tədqiqatları ilə, demək olar ki, üst-üstə düşür.

2.4. Tarixi lüğətlərin elmi-nəzəri təhlili

B.Çobanzadənin lüğətçilik sahəsindəki fəaliyyətinə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dili tarixinin mühüm mənbələri hesab olunan bəzi lüğətlərlə bağlı görüşlər daxildir. Görkəmli türkoqun 1928-ci ildə gənc Azərbaycan lüğətçilərinə ithafən yazdığı “Lüğət və onun təşkili” adlı məqaləsində leksikoqrafiyanın mühüm nəzəri problemlərinə toxunulmuş, lüğətlərin növləri, tərtibi üsulları və dilçilik coğrafiyası baxımından əhəmiyyətindən, o cümlədən dialektoloji materialların toplanmasından söz açılmış, türk dillərinin tarixinin öyrənilməsi üçün iştiqaqi (etimoloji) lüğətlərin hazırlanmasının vacibliyi diqqətə çatdırılmışdır [37, c. 2, s. 317]. Yaradıcılığında, əsasən, tarixi lüğətlərə müraciət edən B.Çobanzadənin M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”, İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (“İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi”), Əbu Həyyanın “Kitabül-idrak li-lisanül ətrak” (“Türk dilinin idrak kitabı”), “Qəvanin lüğəti” (“Qanunlar lüğəti”), Ə.Nəvainin “Mühakimətül-lüğəteyn” (“İki dilin müqayisəsi”) əsərləri haqqında fikir və mülahizələri Azərbaycan dilinin, ümumən, türk dillərinin tarixinin öyrənilməsi baxımından olduqca qiymətlidir.

M.Kaşğari və Ə.Nəvai yaradıcılığını epoxal hadisə hesab edən B.Çobanzadə *“birincini türk dilçilik ənənəsinin banisi kimi hesab edirsə, ikincini də mövcud ənənələr əsasında formalaşmaqla bərabər, onu yeni səviyyəyə transformasiya edən alim kimi qiymətləndirir”* [90, s. 92]. “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsərinin “Lisanıyyat tarixinin mühüm nöqtələri” adlı bəhsində şərqdə ərəb filologiyasının təsiri altında meydana gəlmiş tarixi lüğətlərin türkoloji dilçilik üçün əhəmiyyəti barəsində ümumi məlumat verən [36, c. 1, s. 111-121] görkəmli türkoloq öz elmi irsində bu mənbələrdən ancaq ikisi haqqında ətraflı söz açmış (hətta demək olar ki, Azərbaycan türkologiyasında onlardan ilk dəfə əhatəli bəhs etmiş) və dil tədqiqatlarında daha çox onlara istinad etmişdir: birincisi, M.Kaşğarinin “Divan”ıdır ki, onun barəsində xüsusi əsər yazmasa da, yaradıcılığı boyu dil tarixi məsələlərinin izahında, əsasən, bu qiymətli mənbəyə söykənmiş və *“türk sistemli dillərin tədqiqində birinciliyi ona vermişdir”* [90, s. 78]; ikincisi, İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətidir ki, onun haqqında ayrıca monoqrafik araşdırma aparmış, əsərin türkoloji dilçilik üçün önəmini müfəssəl şərh etmişdir. Və maraqlıdır ki, tədqiqatçının yuxarıda adları sadalanan lüğətlər haqqındakı görüşləri də sistemli olaraq məhz alimin “İbn Mühənnə və onun lüğəti” monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Həm bu baxımdan, həm də B.Çobanzadənin də qeyd etdiyi kimi, “İbn Mühənnə lüğəti” Azərbaycanda yazıldığı və Azərbaycan dilinin tarixini əks etdirdiyi üçün biz görkəmli türkoloqun lüğətçilik fəaliyyəti ilə bağlı daha çox bu əsər üzərində dayanmağı münasib bilirik.

Ə.Cəfəroğlu İbn Mühənnanı dil tarixçisi kimi belə xarakterizə edir: “İndiyə qədər Azəri ləhcəsini ilkin tədqiq edən və bu sahənin əski tədqiqatçılarından biri kimi tanınan İbn Mühənnadır” [27, s. 267]. Bu baxımdan, “Azərbaycan dilinin ilk tədqiqatçılarından biri”nin əsəri haqqında B.Çobanzadənin 1936-cı ildə yazdığı “İbn Mühənnə və onun lüğəti” adlı monoqrafiyası səkkiz bölmədən ibarətdir: 1) Giriş hissəsi (müəllif özü adlandırmayıb); 2) İbn Mühənnə əsərinin başqa lisanə əsərlər arasındakı mövqeyi; 3) İbn Mühənnanın müqayisəli materialı; 4) Fonetika və qrafika; 5) Lüğət qismi haqqında; 6) Qrammatika qismi haqqında; 7) Morfologiya və sintaksis; 8) Xülasə.

Giriş hissəsində B.Çobanzadə “İbn Mühənnə lüğəti”nin nüsxələri, araşdırılma tarixi, əsərin dili və müəllifi, lüğətin yazılmasında təsiri olmuş ərəb filoloji məktəbinin (Müəllif bu əsəri *ərəb türkologiyasının* ən qiymətli nümunəsi sayırdı) ənənələri haqqında məlumat verir. Alim bildirir ki, ərəb filologiyasının tədqiqat üsulları, metodologiyası və terminologiyası orta əsrlərdə türk dillərinə dair meydana çıxan mötəbər mənbələrin yazılmasında aparıcı istiqamət olmuşdur. Ərəb filologiyasının VII-VIII əsrlərdən başlayaraq sürətlə inkişaf etməsi, IX əsrdən islamın qeyri-ərəb, o cümlədən türk coğrafiyasında təbliğinin genişlənməsi, İbn Mühənnanın təbirincə, türk və əcəmlərin ərəblərin yaşadığı ölkələrdə nüfuzunun güclənməsi onların dilini öyrənməyi dövrün reallığına çevirmişdi. Bu baxımdan, XI əsrdə həmin səbəblərin doğurduğu nəticələr türk dilinin tədqiqinə imkan yaratmışdır ki, “Divanü lüğət-it-türk”ün də məhz həmin dönmədə yazılması heç

də təsadüfi deyildir. Ərəb-fars dillərinin mədrəsə və saraylarda, türkcənin isə şəhər bazarlarında, ümumən xalq kütlələri arasında hakim ünsiyyət faktı kimi təzahür etməsi dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə uyğun şərqin aparıcı dillərinin müqayisəli şəkildə lüğətlərin təhlil və tədqiqat obyektinə çevrilməsini şərtləndirirdi.

Həmin dövrün qiymətli dilçilik əsəri kimi ortaya çıxan lüğət barəsindəki tədqiqatını B.Çobanzadə iki nüsxənin müqayisəsi əsasında aparmışdır: a) Platon Melioranskinin 1900-cü ildə Peterburqda nəşr etdirdiyi “Ərəb filoloq türk dili haqqında” (Melioranski nüsxəsi); b) Kilisli Əhməd Rüfət Bilgənin 1921-ci ildə nəşr etdirdiyi İstanbul nüsxəsi [37, c. 2, s. 53].

Məlum olduğu kimi, lüğət üç hissədən ibarətdir: *ərəbcə-farsca*, *ərəbcə-türkcə*, *ərəbcə-monqolca* lüğət. B.Çobanzadə yazır ki, P.Melioranski əsərin yalnız türkcə hissəsini, Kilisli Rüfət isə hər üç hissəsini nəşr etdirmişdir. Ancaq P.Melioranski əsərin tərtibində bu gün elmi ictimaiyyətə məlum olan altı nüsxədən beşinə (Onun vaxtında yalnız Avropa variantları məlum idi) əsaslanmışdır. Həmçinin Melioranski nüsxəsində müəllifin və əsərin adı məlum deyildi, lakin K.Rüfətin təqdimatından sonra lüğətlə bağlı həmin naməlum faktlar üzə çıxsada, başqa iki məqam mübahisə doğurmuşdur: əsərin yazıldığı *zaman* və *məkan*. T.Hacıyevə görə, əsərin dil coğrafiyası ilə əlaqədar mübahisələr aparılsa da, tarixi ilə bağlı (XIII-XIV əsrlər) P.Melioranskinin fikrinə qarşı çıxış edənlər olmayıb, ancaq bu mübahisə Kilisli Əhməd Rüfət Bilgə tərəfindən ortaya atılıb. Və B.Çobanzadə üçün də önəmli

olan əsərin dil coğrafiyası idi ki, o bu məsələyə dair baxışlarını tədqiqatın digər fəsillərində ifadə etmişdir.

B.Çobanzadə İbn Mühənnanın “türk dilinin Türküstandan törəməsi” haqqındakı fikrinə əsasən, “bizim ölkənin türkləri” deyərək ifadə etdiyi türkcənin Türküstandan xaricdə, Orta Asiyadan başqa bir ölkədə yaşayan xalqa aid olduğunu göstərir. Lügətdəki Türküstan toponiminin coğrafi baxımdan hansı əraziləri əhatə etməsinin aydın verilməməsini bildirən Ə.Cəfəroğludan fərqli olaraq [154, s. 120], E.Piriyev Türküstan dedikdə, Altay, Çin Uyğurustanı da daxil etməklə Xəzərlə Çin arasındakı türk coğrafiyasını nəzərdə tutur [124, s. 51]. Mübahisəli məqamların olmasına baxmayaraq, problemin aydınlaşmasında dil faktlarının tarixi-müqayisəli təhlili mühüm nəticələr ortaya qoyur. Bu cəhətdən B.Çobanzadə yazır ki, hər iki əlyazmada (P.Meliorski və Kilisli Rüşət) iki əsas nüans var ki, əsərin dili və tarixi haqqında deyilmiş fikirləri (xüsusilə Meliorskinin əsəri Azərbaycanla bağlamasını) daha da qüvvətləndirir:

1) İbn Mühənnanın əsərinin sonunda monqol dilinə türkcədən keçmiş bir sıra sözlərin daxil olduğunu göstərir: *“Bilməmiş ol ki, farslar ərəb dilindən bir çox sözlər alırlar. Eyni surətlə türklər də fars dilindən sözlər alırlar. Çünki onlarda (türklərdə) bu sözlər yoxdur, yaxud nadirdir. Monqol dilinə isə türkcədən bir çox sözlər girir. Erməni və gürcülərin vəziyyəti də bu cürdür. Bunlar da rum (yunan) dilindən bir çox ləfzlər götürürlər”* [37, c. 2, s. 59]. Bu fakta istinad edən B.Çobanzadə belə bir nəticəyə gəlir ki, İbn Mühənnanın fikirləri onun türk, monqol, fars və ərəblərlə yanaşı, həm gürcü və ermənilərin yaşadığı ölkə ilə yaxından tanışlığını, həm də

bu dillərə az və ya çox dərəcədə vaqif olmasını göstərir: *"Bu ölkənin yuxarıda qeyd edilən xalqların XIII-XIV miladi əsrdə yan-yanə yaşadığı Azərbaycan ölkəsi ola biləcəyi, fikrimizcə, şübhə gətirməz"* [37, c. 2, s. 60]. Əslində görkəmli türkoloq bu yanaşması ilə mühüm tarixi gerçəkliyi işıqlandırır: XIII-XIV əsrlərdə erməni və gürcülərin də birlikdə yaşadığı Azərbaycan ölkəsi. X.Heydərova da bu faktla əsərin *"indiki İrənin Hülakülər dövründəki şimal-qərb zonasında yazılması"*na işarə olduğunu bildirir [73, s. 159]. Beləliklə, B.Çobanzadə təkcə *"İbn Mühənnə lüğəti"*nin dilinə və məkanına toxunmur, eyni zamanda Azərbaycan türklərinin və Azərbaycan türkcəsinin tarixinə obyektiv münasibət sərgiləyir.

Eynilə həmin mövqedən çıxış edən Ə.Cəfəroğlu fikirlərini əsaslandırmaq üçün Azərbaycan dili vahidlərinin lüğətə sonradan artırıldığını idda edən S.Malovun yanaşmasına münasibət bildirərkən yazır: *"Halbuki XIII əsrdə Azərbaycanda elm sahəsində müəyyən canlanma və oyanış dövrü yaşandığını həmin dövrdə yazılan bəzi mühüm əsərlərdən anlamaq olar. Hətta o dövrdə İrə Azərbaycanında bir növ türk "Elmlər Akademiyası"nın mövcudluğu haqqında fikirlər yürüdülməkdədir"* [27, s. 269]. Azərbaycanda Hülakülər dövrünün dövlət səviyyəsindəki dil mənzərəsi də deyilənlərin ehtimal olmadığını göstərir: *"Elxanilər ordusunun əsas hissəsi və inzibati ünvanlar türkcəni işlədirdilər, elxanilərin özləri, ətrafları, saray və ordunun monqollardan ibarət hissəsi monqolca danışdılar"* [37, c. 2, s. 58; 80, s. 5]. Deməli, belə bir əsər o dönmədə elm mərkəzi olan bir ölkədə yarana bilər ki, məsələnin bu cəhətini artıq bir çox faktlar sübuta yetirir.

Digər tərəfdən, A.B.Taymasın [177, s. 2] və T.Hacıyevin də vurğuladığı kimi, lüğətin nüsxələri arasındakı fərqlilik əsərin üzünü köçürən katiblərin “fəaliyyəti” ilə bağlıdır: *“Belə ki, bir çox hallarda “bura” türkcəsindən “ora” katibinə aydın olmayan sözlər çıxarılmış, yerinə onun bildiyi və “ora” türkcəsinin tədrisinə yarayan sözlər əlavə olunmuşdur... Deməli, İstanbul nəşri Türküstan nüsxəsidir, yəni Türküstan katibinin köçürdüyü nüsxədir”* [80, s. 7]. Bütün bu görüşlərdən çıxış edərək demək olar ki, N.A.Baskakov, A.M.Şerbak, A.Cəfəroğlu, T.Hacıyev kimi görkəmli türkoloqlardan əvvəl B.Çobanzadə də P.Melioranskinin mövqeyini müdafiə etmişdir.

2) Lüğətdə ikinci mühüm fakt türklərdə heyvan təqviminə olan münasibətin açıq şərhidir. İbn Mühənnanın *“Bir çox hallarda bunu (ilin heyvan təqvimini ilə müəyyən edilməsini – P.E.) sən türk padşahlarının təqvimlərində və xüsusən indiki monqol dövlətinin tarixində görə bilərsən”* baxışını diqqətə alan B.Çobanzadə lüğət müəllifinin monqol idarəciliyində olan bir ölkədə yaşaması və *“bu dövlətin ancaq Azərbaycanı dəxi öz əllərində bulunduran İran-moğol dövləti ola bilməsi”* qənaətinə gəlir [37, c. 2, s. 61]. Digər tərəfdən, lüğətin dil materialının təhlili onun Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi ilə müvazilik təşkil etməsini göstərir ki, bu cəhətdən türkoloq alim əsərin Azərbaycanla bağlılığına digər bəhslərdə də toxunur.

“İbn Mühənnə əsərinin başqa lisanə əsərlər arasındakı mövqeyi” adlı hissədə B.Çobanzadə İbn Mühənnaya qədər olan dilçilik mühitindən, xüsusilə lüğətçilik sahəsindəki təcrübədən söz açır, bir sıra lüğətlərin (M.Kaşğarının, Əbu Həyyanın, “Əl Qəvanin” lüğətlərinin) dil materialları və

tədqiqat metodları ilə həmin əsəri tutuşdurur. Araşdırmanın bu bəhsində lüğətlərin linqvistik xüsusiyyətləri, hansı türkcələrin müqayisə olunması (M.Kaşğarının “Divan”ında oğuz-qıpçaq və uyğur, Əbu Həyyanın və “Qəvanin” lüğətlərində qıpçaq və türkmən türkcələri) və bu müqayisələrin istiqamətləri ümumi şəkildə şərh olunur. Ancaq burada maraq doğuran və alimin də diqqət yetirdiyi bir məqam üzərində dayanmaq istərdik ki, bu da M.Kaşğarının “Divan-”ında qarşılaşdırılan oğuz-qıpçaq və uyğur dillərinin sonrakı lüğətlərdə qıpçaq və türkmən türkcələri adı ilə verilməsidir. Belə ki, M.Kaşğari oğuz-qıpçaq türkcəsinə aid xüsusiyyətləri birgə təqdim edir, müəyyən dərəcədə oğuzcaya üstünlük versə də, qıpçaqca üzərində ayrıca dayanmır. Əbu Həyyan M.Kaşğarının “oğuzca”sını türkmən türkcəsi adı ilə təhlil edir, birincinin müştərək göstərdiyi faktlara türkmən – qıpçaq paralelləri aspektindən yanaşır. Düzdür, XI əsrdə oğuzca və qıpçaqcadakı fərqliliklər aydın müşahidə olunsada, M.Kaşğari uyğur-oğuz paralelliyinə üstünlük verdiyindən qıpçaqcanı müqayisə müstəvisinə çıxarmır.

Digər tərəfdən, XIII əsrdən “oğuz” etnoniminin “türkmən”lə əvəzlənməsi meyli sonradan “türkmən” adının qeyri-müəyyən və ümumi mahiyyət daşmasına gətirib çıxarır ki, bunun da hər dövr və coğrafiya üçün konkret mündəricəsini müəyyənləşdirmək çətinləşir. Bu baxımdan, “Qəvanin lüğəti”nin müəllifinin qıpçaq və türkmən dillərinin müqayisəsini apararaq nəticə etibarilə qıpçaqcanı fəsih türkcə hesab etməsi də müəyyən dərəcədə mübahisələrə yol açır. Leksikoqraf yazır: *“Türkmən dili türkcə deyildir. Bu dil ilə danışma. Çünki qıpçaqlarda bu dildə danışmaq həqir hesab edilir”*

[37, c. 2, s. 70]. B.Çobanzadə bunu qırçaq və türkmən feodal-ları arasındakı rəqabət və düşmənliyin həm də dildə yer alması, lüğət müəllifinin türk olmaması və bu səbəbdən də müqayisələrdəki ortaqlıq dil vahidlərini qarışıq salması ilə əlaqələndirir. T.Hacıyev XIII əsrin ortalarında Misirdə qırçaq-məmlük hakimiyyəti altında uzunömürlü yeni türk imperiyasının qurulması nəticəsində dəyərli leksikoqrafik araşdırmaların yaranmasını və həmin lüğətlərdə qırçaq-məmlük sözlərinin aparıcılığını ictimai-siyasi mənzərənin reallığı ilə bağlayır [68, c. 1, s. 173]. A.İnan yazır ki, ümumiyyətlə, Misir türkcəsi üzərində araşdırma aparan filoloqların *xalis türkcə, qırçaqca, türkməncə* dediklərində konkret nəyi nəzərdə tutduqlarını müəyyənləşdirmək çətindir: *“Bunlara görə, türkməncə (oğuzca) xalis türkcə deyildir. “Əl Qəvanin” müəllifi isə bir qədər irəli gedərək türkməncənin türkcə olmadığını və bu ləhcə ilə danışmaqdan çəkinmək lazım olduğunu göstərir. Bizcə, misirli filoloqların xalis türkcə anlayışı birbaşa olmasa da, mənbələr əsasında M.Kaşğarının türkcəsinə dayanır”* [178, s. 59-61]. B.Çobanzadənin əsərin bu hissəsində apardığı müzakirələr *“İbn Mühənnə lüğəti”* nin dil materialı üzərindəki müəyyən mübahisələrin həllinə də yol açır ki, alim bununla bağlı görüşlərini sonrakı bəhslərdə konkret faktlarla izah edir.

“İbn Mühənnənin müqayisəli materialı” adlı hissədə B.Çobanzadə konkret olaraq lüğətlərdəki dil materiallarının müqayisəli təhlilini aparır, xüsusilə Türküstan türkcəsi ilə *“bizim ölkənin türkləri”* nin dilinin coğrafiyasını müəyyənləşdirəcək arqumentləri üzə çıxarmağa çalışır. Tədqiqatçı lüğətdəki Türküstan türkcəsinin *uyğur* dilinə məxsus olduğunu qeyd edərək bildirir ki, İbn Mühənnənin *“türküstanlı dili”*

dediyi anlayışın uyğur - xaqaniyyə türkcəsi olması şühbəsizdir və hətta XIV əsrə qədər zəngin ədəbi nümunələri olan bu dil Monqol imperiyasında rəsmi mahiyyət qazanmışdır [37, c. 2, s. 74]. Əsərdəki Türküstan türklərinin dilinin uyğur-xaqaniyyə türkcəsi olması Ə.Cəfəroğlu və X.Heydərovanın görüşlərində də öz təsdiqini tapmışdır [154, s. 120; 73, s. 168].

Lüğətin türkcə hissəsi ilə bağlı əsas mübahisə isə “bizim ölkənin türkləri”nin dili ətrafında getmişdir. B.Çobanzadə bu türkcənin Azərbaycan dili olması üzərində əminliklə dayanmış və əsərin ayrı-ayrı fəsillərində müxtəlif faktlarla bunu təsdiqləməyə çalışmışdır. Ə.Cəfəroğlu da əsərin bu bölümündə söhbətin məhz Azərbaycan dilindən getdiyini vurğulamışdır: *“Haqqında “bizim məmləkət türkcəsi” adı ilə bəhs açılan ikinci ləhcə, heç şühbəsiz ki, kitabın yazıldığı ərazinin, yəni Azərbaycanın dili qəbul olunmalıdır”* [27, s. 267].

Türkiyədə “İbn Mühənnə lüğəti”ni nəşr etdirmiş A.B.Taymas isə S.Malovun görüşlərinə dayanaraq P.Melioranskidən qaynaqlanan Avropa əlyazmalarının əski azərbaycanca olması fikrini qəbul etsə də, İstanbul nüsxəsinin şərqçi türk, Kaşğar və uyğur dilində yazıldığını bildirmişdir [177, s. 2]. A.İnana görə, “İbn Mühənnə lüğəti”ndə XIII-XIV əsrlərdə Elxanilər dövlətində yaşayan qıpçaq və oğuz-türkmən ləhcələrinin vəziyyətinə dair məlumatlar aydın əks olunmuşdur [178, s. 57]. C.Doğanın fikrincə, müəllif qaranlıq türkcəsini Türküstan türkcəsi və hələ o dövərdə yazılı dilə çevrilməmiş ləhcələrə aid özəlliklərin müşahidə edildiyi müştərək türkcəni isə “bizim məmləkət türkcəsi” adlandırmışdır [159, s. 54]. T.Hacıyev Türküstan türkcəsi və “bizim ölkənin türkcəsi” deyilərkən oğuz və qıpçaq türkcələrinin

nəzərdə tutulduğunu və əsər boyu ümumiyyətlə, qıpçaq dili (və qıpçaq sözünün) linqvoniminin İbn Mühənnə tərəfindən işlədilmədiyini yazır [80, s. 11]. “Monqolca İbn Mühənnə” kitabının [171] müəllifi Bülənt Gül də eyni mövqedən çıxış edərək, lüğətdəki “bizim ölkənin türkcəsi”nin oğuz-qıpçaq türkcəsinə aid olduğunu bildirir [170, s. 89]. Və maraqlıdır ki, bütün bu elmi görüşlər “bizim məmləkət türkcəsi”nin Azərbaycan dili ilə bağlılığını inkar etmir. Bu mənada, B.Çobanzadə lüğətdə məsələnin məzmunundan doğan dil faktları əsasında bir sıra müqayisələr aparmışdır ki, onlardan bir neçəsi üzərində dayanmaq istərdik.

Türküstan türkləri *adaq* dedikləri halda, “bizim ölkənin türkləri” *ayaq* işlədir. Ancaq tədqiqatçı İbn Mühənnənin “bizim ölkənin türkləri”ndə *z*, *d* səslərinə qarşılıq *y*, *t* səslərinin işlənməsinin təkcə oğuz və türkmən dili ilə təsdiq olunmasını qəbul etməyərək yazır ki, bu səs əvəzlənməsi qıpçaq dilinə də aiddir və görünür, İbn Mühənnə həmin cəhəti nəzərə almamışdır.

B.Çobanzadə yazır ki, İbn Mühənnənin *t*, *d* səs əvəzlənmələri ilə bağlı fikirlərində də qeyri-dəqiqlik vardır: lüğətdə “bizim ölkənin türkləri”ndə *t* səsinə qarşılıq *d* səsinin işlənməsi (*dil* – *til*, *diş* – *tiş*) qaydasının pozulması halları (*tutaq*, *tilədim*, *tərə*) iki səbəblə əlaqələndirilir: ya leksikoqraf qıpçaq və “bizim ölkənin türkləri”nin dilini qarışıq salıb, ya da cingiltiləşmə hadisəsi Azərbaycan dilində indiki qədər inkişaf etməmişdir. B.Çobanzadə onu da əlavə edir ki, qarşılaşma hadisəsinə ədəbi dildən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlmək mümkündür.

B.Çobanzadə “bizim ölkənin türkləri”ndə **q** səsinə qarşılıq **x**-nın (*toxlı – toqlı, axsamaq – aqsamaq, sıqtadı – sıxtadı – “ölü üçün ağlamaq”*), **m** səsinə qarşılıq isə **b**-nın (*mən – bən, mun – bun*) işlənməsi hadisəsinə də aydınlıq gətirir. **b~m** əvəzlənməsi üzərində dayanan dilçi alim “bizim ölkənin türkləri”ndə işlənən **b** səsinin Azərbaycan dilinə aid xüsusiyyət olduğunu və hələ o dönməndə əvəzlənmənin tam başa çatmadığını diqqətə çatdırır: “*Qədim Azərbaycan türk dilində olduğu kimi, bugünkü dildə də həm m-lı, həm də b-lı sözlərə təsadüf etmək mümkündür. Məsələn, min, muncuq, mən sözləri yanında burun, boyun, buz... kimi sözlərin bulunması Azərbaycan türk dilinin bu xüsusda türkmən və qırçaq dil tiplərinin calaqlaşması prosesini keçirdiyini göstərir. Lakin buna rəğmən Azərbaycan türk dili, əsasən, b variantını təmsil edən dillərdəndir və İbn Mühənnanın variantı “bizim ölkənin türkləri”nin dilinə aid xüsusiyyətlərdən olaraq göstərməsi doğrudur*” [37, c. 2, s. 79].

B.Gül söz əvvəlində müşahidə olunan **b ~ m** səs əvəzlənməsini lüğətin tərtib edildiyi coğrafi-mədəni mühitin müəyyənləşdirilməsində mühüm diaqnostik göstəricilərdən biri kimi dəyərləndirir. Alimin qənaətinə görə, söz başlanğıcında **b** foneminin qorunub saxlanması həmin dil materialının tipoloji baxımdan əsasən oğuz və qismən də qırçaq türk yazı dillərinə mənsub olduğunu göstərən əhəmiyyətli fonetik meyardır [170, s. 90].

Sözgedən fonetik əvəzlənmə ilə əlaqədar E.Əzizov qeyd edir ki, bu xüsusiyyət Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də təzahür etmişdir. Tədqiqatçının qənaətinə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un formalaşma mərhələsində **mən** variantının

üstünlük təşkil etməsi qədim yerli tayfaların dil xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilməli, **bən** variantının isə sonradan regiona daxil olmuş oğuz-səlcuq etnosunun fonetik göstəricisi kimi izahı məqsədəuyğun sayılmalıdır [62, s. 103-104].

B.Çobanzadə lüğətdə Türkcüstan türkcəsində ق (q) səsinin, “bizim ölkənin türkləri”ndə isə خ (x) səsinin işləndiyini və خ (x) səsinin Melioranski nüsxəsi üçün xarakterik olduğunu göstərir [37, c. 2, s. 76]. T.Hacıyev də translitersiyada Melioranski kimi tarixi orfoqrafiyanı əsas götürür, ancaq səslənmə gerçəkliyinə zəmin olmadığını yazır [80, s. 14]. Bu da təbiidir, çünki ərəb əlifbasında həmin qrafik işarələrlə ifadə olunan səslərin konkretliyini xüsusən o dövrün canlı danışığı baxımından müəyyən etmək çətinlik yaradır. B.Çobanzadə M.Kaşğarlıdan və Əbu Həyyandan fərqli olaraq, İbn Mühənnanın bu fonetik hadisəni məhz “bizim ölkənin türkləri”nə aid etməsini Melioranskinin mövqeyi ilə əsaslandırır.

Tədqiqatın **“Fonetika və qrafika”** hissəsində B.Çobanzadə tarixi orfoqrafiya məsələlərindən bəhs etmiş, bu cəhətdən P.Melioranski və İstanbul nüsxələrini qarşılaşdırmışdır. Qeyd edək ki, İbn Mühənnanın lüğətin fonetika bəhsində türkcə səslərin mahiyyətindən, onların ərəb qrafikası ilə ifadəsində yaranan problemlərdən, ərəb hərfinin türk səslərinin xüsusiyyətlərini olduğu kimi əks etdirməsi üçün diakritik işarələrin tətbiqindən söz açmışdır. İbn Mühənnanın təqdim etdiyi faktları əsas götürən görkəmli türkoloq lüğətin Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunu əks etdirməsinə dair bəzi mülahizələr üzərində dayanır ki, bunlardan ikisini diqqətə çatdırmaq istərdik:

Birincisi, "İbn Mühənnə lüğəti"ndə ç~ş səs əvəzlənməsi-dir ki, bu cəhətdən bir neçə sözü çıxmaq şərtilə İstanbul nüsxəsində *ş* səsinin (*bişdi, aştı, aşmaq, şaşmaq*), Melioranski nüsxəsində isə *ç* (*biçdi, açtı, açmaq, şaşmaq*) səsinin işləndiyini görmək olar. B.Çobanzadəyə görə, hər iki xüsusiyyəti Azərbaycan dilində izləmək mümkündür və xüsusilə ədəbi dildəki *ç* səsinin Azərbaycan dilinin dialektlərində *ş*-ya keçməsi müşahidə edilir.

İkincisi, lüğətdə intervokal mövqedə *b* səsinin *v* səsinə keçməsidir ki, B.Çobanzadə haqlı olaraq bu hadisənin hazırda Azərbaycan dilinin dialektlərində (*qurvan, arava, qavaş*) geniş yayıldığını göstərir. Müəllif yazır: "... *bu fonetik xüsusiyyətlər qədim uyğur imlasını saxlamaqla bərabər, cənub türk sistemli dillərin və bunlar arasında xüsusən Azərbaycan türk dilinin fonetik sistemini əks etdirir*" [37, c. 2, s. 102].

"Lüğət qismi haqqında" hissəsində B.Çobanzadə əsərin lüğət tərkibindən, buradakı sözlərin Azərbaycan dilinin leksik-semantik quruluşunun inkişaf tarixi ilə uyğunluğundan danışır. Tədqiqatçı göstərir ki, İbn Mühənnə müxtəlif sahələrə aid terminləri iyirmi dörd bölmədə toplamışdır: *Allahın adları, insan əzaları, yaxınlıq və qohumluq, bina, mənzil, dərman və xəstəlik adları* və s. Deməli, müasir dilçilik termini ilə desək, lüğətdə Azərbaycan dilinin semantik sahələri nəzərə alınmışdır. Bu barədə Ə.Cəfəroğlu yazır: "*Yüzdən çox sənətə və təsərrüfata aid türkcə əsnaf təbir və ifadələrinin əsərdə toplanması o dövr Azərbaycanında ticarət, təsərrüfat və sənətkarlıq həyatının çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərməkdədir*" [154, s. 121]. Həmçinin İstanbul əlyazmasında arxaik leksik vahidlər, Melioranski nüsxəsində isə bugünkü canlı danışq dilinə aid

sözlər geniş yer tutsa da, sonuncu ərəb-fars sözlərinin çoxluğu ilə də diqqəti çəkir. Bu baxımdan o cəhət də qiymətlidir ki, “türk lüğətləri tarixində ilk dəfə burada qeyri-türk mənşəli sözlərdən lüğət vahidi kimi istifadə olunub. Yəni ərəb-fars sözlərinin lüğətə düşməsi bu mənşədən sözlərin işləndiyi bütün coğrafiyalarda ünsiyyət üçün yararlıdır. Çünki bütün türklərdə, B.Çobanzadənin dediyi kimi, eyni ərəb-fars sözləri və eyni mənada işlənirdi” [80, s. 7].

B.Çobanzadə əsərin bu hissəsində də lüğətin Azərbaycan dilinə aid olması ilə bağlı mühüm fikirlər səsləndirir ki, bunlardan bir neçəsini qeyd etmək olar:

a) “İbn Mühənnə lüğəti”ndə *-çr⁴/-çr⁴* şəkilçisi ilə düzəlmiş xeyli sayda sözlər var ki, onlar Melioranski nüsxəsində *-çr⁴* ilə (*dəmirçi, pəmuqçı, yünçi*), İstanbul variantında *-çr⁴* ilə (*təmirçi, bamuqçı, yünçi*) verilmişdir. Bu faktdan çıxış edən B.Çobanzadə *-çr⁴* formasının Azərbaycan dilinə məxsus olduğunu və bu gün də dilimizdə məhsuldar şəkilçi kimi işləndiyini qeyd edir [37, c. 2, s. 107].

b) Görkəmli türkoq lüğətdə *neft* mənasını verən *yıryağ* (yer yağı) sözünə diqqət çəkərək leksemin faktoloji əhəmiyyətinə toxunur. Əvvəla, bu söz neftin o dövrdə türklərin həyat və məişətində az da olsa, vacib rol oynadığını göstərir. Digər tərəfdən, dilçi alim leksemin bütün nüsxələrdə işlənməsini lüğətin müəllifinin və dilinin Bakı ilə Mosul arasında yaşayan bir xalqa aid olmasının mühüm göstəricisi kimi ön plana çıxarır. Həmin önəmli faktı Ə.Cəfəroğlu da əsas götürərək onun əsərin yazıldığı ərazinin və “bizim ölkənin türkləri”nin ünvanını dəqiq müəyyən etməkdə xüsusi əhəmiyyət daşdığını vurğulamışdır [154, s. 121].

c) Lüğətin sənətkar adları bölməsində *təbib* mənasını verən *otaçı* sözünə diqqət yetirən B.Çobanzadə bildirir ki, İstanbul nüsxəsində bu leksemlə bərabər *müalicə edən* mənasında *əmləgçi* sözü də vardır (ancaq Melioranskidə yoxdur). Hər iki leksik vahidə (*otaçı* və *əmçi*) DLT-də də rast gəlmək mümkündür. Və *əlac* mənasını verən *əm* sözünün klassik Azərbaycan şairlərinin dilində də işlənməsi [144, s. 439] lüğətdə “bizim ölkənin türkləri”nin dilinin Azərbaycan türkcəsinə uyğunluğunu göstərir.

Beləliklə, əsərin bu hissəsi ilə bağlı B.Çobanzadənin qənaətlərini belə ümumiləşdirmək olar: “İbn Mühənnə lüğəti”nin linqvistik tədqiqatlar üçün ən böyük əhəmiyyəti odur ki, bu mənbəyə istinad etməklə, müasir dildə işlədilən sözlərin çoxunun kökünü, məna və şəkilcə inkişaf tarixini, *ən əsası Azərbaycan dilinin tarixinə aid mühüm sahələri aydınlaşdırmaq mümkündür.*

“Qrammatika qismi haqqında (ümumi qeydlər)” hissəsində B.Çobanzadə P.Melioranskiyə əsaslanaraq “İbn Mühənnə lüğəti”ndəki qrammatika məsələlərinə ümumi şəkildə toxunsa da, daha geniş məlumatı “Morfologiya və sintaksis” bəhsində verir. Burada B.Çobanzadə sözlükdə Azərbaycan dilinin morfoloji və sintaktik quruluşu ilə səsleşən mühüm cəhətlərə diqqət çəkir ki, bunlar da əsər haqqında qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirəcək qədər sanballı elmi faktlardır.

Lüğətin morfolojiya bölməsi türk dilini öyrənənlər üçün müxtəsər məlumat şəklində yazılmamış, mövzu elmi-nəzəri səviyyədə təhlil olunmuşdur. Həm də İbn Mühənnə nəzəri dilçilik parametrləri ilə dərslük metodikasını birləşdirmiş-

dir: bir sıra kateqoriyalar barəsində (növlər, zaman və s.) məlumat veriləndən sonra şəkilçilərin işlənmə yeri və qrammatik semantikasi haqqında müfəssəl şəkildə bəhs olunur. Məsələn, təsirlik hal şəkilçisinin saillə bitən sözlərə **-ni⁴** formasında artırılmasını izləyən müəllif bu xüsusiyyətin Azərbaycan dilinə aid olmaqla onu digər türkcələrdən fərqləndirdiyini göstərir.

Lügətdə sayların orfoqrafiyasında bir sıra fərqli məqamlar var ki, B.Çobanzadə onlardan da bəhs edir. *Doquz – toquz, yedi – yeti, dörd – tört* saylarının yazılışında Melioranski nüsxəsində cingilti samitlərlə yazılan formalara üstünlük verildiyini bildirən tədqiqatçı qeyd edir ki, *اوتوز – اطر (otuz), دقر – تقوز (doqquz), سکز – سکز (səkkiz), اکی – اکی (iki)* kimi sayların imla özəllikləri Azərbaycan dilinin spesifikasını əks etdirir: *“Bu surətlə cənub qrupasına girən dillər arasında bu xüsusiyyətin əsasən Azərbaycan türk dilində bulunması İbn Mühənnanın Melioranski nüsxələrində qeyd edilən bu xüsusiyyətin də Azərbaycan türk dilinə aid olduğu şübhə buraxmayıır”* [37, c. 2, s. 128].

B.Çobanzadə “İbn Mühənnanın lügəti”ndə qeyd olunan **-ib, -kəc, -ğəc** feili bağlama şəkilçilərinin qədim Azərbaycan dilində də işləndiyini göstərək bu məqsədlə M.Füzulinin dilinə müraciət edir, hətta “Dədə Qorqud kitabı”nda **-kəc** və **-cək** şəkillərinin müvazi işləndiyini diqqətə çatdırır.

“Xülasə” hissəsində lügətlə bağlı qənaətlərini ümumiləşdirən B.Çobanzadənin tədqiqat zamanı əldə etdiyi nəticələr onu deməyə əsas verir ki: a) Lügətdə XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan və Azərbaycanla qonşu olan ölkələrin dillərinin qrammatik və leksik xüsusiyyətləri əks olunub; b) Lügət orta

əsrələrdə təsadüfi şəkildə meydana çıxmayıb: yəni əsər ərəb türkologiyasının ənənələri üzərində yaranıb və İbn Mühənnə ərəb türkologiyası məktəbinin yetirməsidir; c) Lüğətin əldə olan altı nüsxəsini tutuşdurduqdan sonra İstanbul əlyazmasının qədim olduğu üzə çıxır (Ancaq İstanbul nüsxəsi də qədim olmayıb, orijinala yaxın nüsxələrdən biridir); ç) Lüğətdə Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri daha qabarıq görünür. Orijinaldan sonrakı nüsxələrin Azərbaycan dilinin inkişafı ilə müvazi surətdə dəyişdirilməsi bu fikri bir qədər də güvvətləndirir; d) Müxtəlif dövrlərdə yazılmış olan əlyazmaların dil baxımından inkişafı Azərbaycan dilinin tarixi nöqteyi-nəzərindən də olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, B.Çobanzadənin “İbn Mühənnə lüğəti” haqqındakı elmi-nəzəri görüşləri bu gün də öz aktuallığını və orijinallığını qoruyub saxlayır və bunu lüğətlə bağlı aparılmış müasir dilçilik araşdırmalarının məzmununda da aydın şəkildə görmək olar.

III FƏSİL

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN TƏDQIQATLARINDA TARİXİ MÖRFOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu ilə bağlı Bəkir Çobanzadənin apardığı tədqiqatlar dərin elmi mahiyyətə və informativ yükə malik olmaqla bərabər, metodoloji baxımdan təsviri və tarixi-müqayisəli xarakter daşıyır. Belə ki, o dövr dünya dilçiliyinin nailiyyətlərinə söykənən müəllif qrammatikanın nəzəri məsələlərini geniş şərh etməklə yanaşı, praktik səviyyədə Azərbaycan dilini aydın təsvir etmiş, yeri gəldikcə, digər türkcələrlə müqayisələr apararaq dil tarixi faktlarına da üz tutmuşdur. Görkəmli türkoloqun qrammatika sahəsindəki müstəsna xidmətlərindən söz açan Ə.Rəcəbli yazır: *“B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun araşdırılmasındakı xidmətləri müəyyən (əslində mühüm! – P.E.) əhəmiyyətə malikdir... B.Çobanzadənin 1925-ci ildə çap edilmiş “Türk sərflərinin ümumi qüsurları” adlı əsərində bir tərəfdən, qrammatikanın nöqsanları tənqid edilir, digər tərəfdən, yeni yaradılacaq Azərbaycan dili qrammatikasının quruluşu haqqında qiymətli fikirlər söylənir”* [125, s. 170].

B.Çobanzadəyə qədər Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair bir sıra qiymətli kitablar yazılsa da, elmi-metodiki cəhətdən yeni dövrün tələblərinə cavab verən araşdırmalara ciddi ehtiyac duyulurdu. Şübhəsiz ki, elm sahəsində tədqiqatların məzmunu və istiqaməti yenilənmədikcə, yazılan dərslər və dərslər vəsaitləri də tədris prosesində vaxt keçdikcə

öz aktuallığını itirir. Bu baxımdan, ötən əsrin əvvəllərində görkəmli ictimai xadim və yazıçı N.Nərimanovun ana dilimizlə bağlı xüsusi çağırışlarından biri də bu idi ki, *“sərfini yazmamış bir millət mədəniyyətə xidmət edə bilməz və mədəni sayılmaz”* [131, s. 85]. Ona görə də zamanın tələblərinə uyğun dərslik hazırlamaq məsuliyyətini üzərinə götürən B.Çobanzadə həm qrammatik qanunlar, həm də yeni qrammatika kitablarının elmi-metodoloji əsasları haqqında yazdığı əsərlərlə hər bir dilin sərfinin dərinədən öyrənilməsinin xalqın elmi-mədəni həyatının inkişafında nə qədər mühüm əhəmiyyət daşıdığını göstərmişdir: *“Yalnız şurasını unutmamalı ki, sərfi olmayan bir dil düşüncə aləti, vasitəsi olamaz və kəndi dilinin sərfini yazmamış bir millət mədəniyyətə xidmət edəməz və mədəni sayılamaz. Demək ki, **mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır**”* [37, c. 2, s. 175].

Dilçi alimin elmi yaradıcılığında Azərbaycan dilinin morfoloqiyası ilə bağlı əhatə olunan məsələlər, əsasən, bunlardır: 1) iltisacı dillərdə morfoloji quruluşun özəllikləri və bu mənzərədə Azərbaycan dilinin yeri; 2) nitq hissələri və onların təsnifi; 3) əsas nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şərh; 4) morfoloji quruluşu xarakterizə edən anlayışların terminoloji ifadə vasitələri; 5) morfoloqiyanın tədrisi məsələləri.

Ümumiyyətlə, alimin morfoloji araşdırmalarının nəzəri və praktik səviyyəsi XX əsrin əvvəllərini əhatə edir ki, bu da həmin dövrün dil faktlarına (bu gün də işləkliyindən asılı olmayaraq) tarixi baxımdan yanaşma zərurətini ortaya qoyur.

3.1. Morfoloji quruluşun tarixi-tipoloji xarakteristikası və sözlərin nitq hissələri üzrə sistemləşdirilməsi

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu sözlərin müxtəlif şəkilləri və formaları, qrammatik kateqoriyaların varlığı ilə müəyyənləşir. Bu məsələ dilçilikdə iki səviyyədə araşdırılır: a) sözlərin müxtəlif şəkilçilər (morfoloji əlamətlər) qəbul edərək öz formalarını dəyişməsi; b) həmin morfemlərin kommunikativ şəraitdə əlaqələnərək daha böyük vahidlər (söz birləşməsi, cümlə, mürəkkəb sintaktik bütövlər) meydana gətirməsi. Bu münasibətlə B.Çobanzadə yazır: "*Lisaniyyatın sözlərin şəkilləri ilə məşğul olan bu qisminə "sərf" (грамматика) təbir olunur və bunun üçün sözlərin şəklinə də "sərfi hadisələr" denilir*" [36, c. 1, s. 45].

"*Türkcənin morfoloji quruluşunun tədqiqi və tədrisinə, hər şeydən əvvəl, kök və şəkilçi anlayışlarının düzgün fərqləndirilməsi ilə başlanmalıdır*" [37, c. 2, s. 188] fikrini əsas götürən B.Çobanzadəyə qədər qrammatika kitablarında *kök* və *şəkilçi* əvəzinə *damar* və *ədat* terminlərindən istifadə olunmuşdur. Yaradıcılığının ilk illərində dilçi alim də bu istilahları işlətməmişdir. Ancaq A.Babayevin də qeyd etdiyi kimi, "*kök* və *şəkilçi* kimi sözləri dilimizdə o (B.Çobanzadə) yaratmışdır. Burada, əlbəttə, o, yeni böyük kəşf etməmiş, funksiyasını nəzərdə tutaraq yeni sözlər yaratmışdır" [21, s. 192].

Şəkilçinin sözlərdə yaratdığı yeni məzmun və ya forma haqqında bəhs edən B.Çobanzadə dil vahidlərini iki qrupa ayırır: birincisi "maddi, həqiqi" mənaya malik sözlər adlandırdığı **kök**; ikincisi "şəkli, sövti" mənaya malik olan "sözlər" hesab etdiyi **şəkilçidir** ki, müəllif buna **şəkli əlavə** də deyir:

"Sözlərin bu surətlə mənalərini təbdil edən (dəyişdirən) və hər sözdə təkrar edən əlavənin mənasına "şəkli məna" (**формальное значение**) və mənası bu əlavələrlə dəyişən sövüti qismın əvvəlki mənasına "maddi", yaxud "həqiqi" (**материальное значение**) məna denilir. Deməli, sözün şəkli dərəcə ilə ona əlavə olunan şəkildən ibarətdir" [36, c. 1, s. 42]. Göründüyü kimi, tədqiqatçı "şəkli məna" deyərəkən şəkildələrin qrammatik mənasını nəzərdə tutur, yəni burada "şəkil" "forma"nı bildirir: kök forma (morfem) və şəkildə forma (morfem). B.Çobanzadənin işlətdiyi "şəkli məna" ifadəsi ilə razılaşmayan K.Acar yazır: "Müəllif vəzifə və funksiyalarından dolayı şəkildələr üçün şəkli məna ifadəsini işlədir. Ona (B.Çobanzadəyə) görə, sözlərin mənalərini dəyişdirən əlavənin (yəni şəkildənin) mənasına şəkli məna deyilir. Amma müəssir dil baxımından şəkildələr mənaləri deyil, vəzifələri olan vahidlərdir" [150, s. 75]. Burada vacib məqam ondan ibarətdir ki, heç bir dil vahidi mənasız işlənmir: ona görə də dilçilikdə məna anlayışı həm leksik, həm də qrammatik planda dərk edilir. Bu cəhətdən şəkildələr və köməkçi sözlər qrammatik məzmunu sahib olduqlarından B.Çobanzadənin ifadə etdiyi şəkli məna ilə şəkildənin qrammatik mənasına işarə olunur. Fikrini nümunələrlə əsaslandıraraq tədqiqatçı "**Başla, çalış! Balıq başdan qoxar**" cümlələrindəki **-la** və **-dan** şəkildələrini fərqləndirməklə onların qrammatik roluna aydınlıq gətirir [36, c. 1, s. 43]. Deməli, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində kök "həqiqi məna"ya malik, fonetik cildi dəyişməyən leksik vahiddir, postpozitiv mövqə tutaraq yeni forma və ya məzmun yaradan "şəkli əlavə" isə ancaq qrammatik mənanın daşıyıcısıdır. Bu, ümumilikdə iltisafiliyin (Müəllif

“yapışdırma” teriminini də işlədir) mahiyyətini xarakterizə edən vacib faktdır. B.Çobanzadə yazır: “*Bu növ dillərdə şəkilçilər zəif surətdə damara bağlanan şəkilçilər vasitəsilə meydana gəlir. Zəif surətdə bağlanması deməkdə məqsəd şudur ki, hər şəkilçi damara bağlandığı zaman kəndi sövti halını, sövti mahiyyətini qaib etməyərək müstəqil sözlər kibi qalır və digər şəkilçilər də eyni surətlə əvvəlki şəkilçiyə rəbt olunur*” [36, c. 1, s. 50]. Məsələn eyni mövqedən izah edən Ə.Cəfəroğlu bildirir ki, iltisqiliyin əsas əlaməti sözlərin kökə yapışdırılan yaxud bağlanan şəkilçi ilə törəməsi və ya əlaqələnməsidir [154, s. 38]. Yəni B.Çobanzadənin vurğuladığı kimi, şəkilçilər “sözə zəif surətdə bağlanırlar”, çünki: “*türk sözləri aqlünativdir; yəni kök və şəkilçilər diffuziyaya uğrayıb birikmir. Türk sözləri quruluşu ilə bir növ qatarı xatırladır. Kök – paravoz həmişə irəlidedir və heç vaxt mövqeyini dəyişmir*” [138, s. 193].

“*Elmi-nəzəri prinsiplərdən çıxış edərək dillərin morfoloji və genealoji təsnifini verən ilk alimlərimizdən biri*” [90, s. 74] olan B.Çobanzadə göstərir ki, dünya dilləri məhz bu əlamətə görə bir-birindən fərqlənir: “*Lisanlar söz şəkilləri olub-olmadığına, yaxud olduğu təqdirdə bunların istehsal edilməsindəki üsullara görə siniflərə ayrılır. Böylə təsnifə “şəkli təsnif” (морфологическая классификация) denilir*” [36, c. 1, s. 49]. Yəni ayrı-ayrı dillərdə morfemlər arasındakı münasibət, şəkilçinin kökün strukturuna təsiri eyni deyildir. Bu mənada, iltisqi dillər məlum özəllikləri ilə, məsələn: flektiv dillərdən fərqlənir. Dilçi alimin də bildirdiyi kimi, flektiv dillərdə şəkilçi sözün müxtəlif mövqelərində işlənməklə yanaşı, kökün dəyişməsinə də səbəb ola bilir ki, “*buna ərəblər “təsrif” və*

fransızlar flexion təbir edərlər. Buna ən iyi misal hind-Avropa və sami lisanlarıdır” [36, c. 1, s. 46].

Məlumdur ki, dilçilikdə ayrı-ayrı dünya dilləri arasında, xüsusən fonetik və leksik səviyyələrdə müəyyən oxşarlıqların müşahidə edilməsi ilə bağlı ortaya çıxarılan faktlarla əlaqədar fərqli fikirlər mövcuddur [58, s. 169-179]. Müxtəlif sistemli dillər üzərində aparılan müqayisəli araşdırmalar nəticəsində genealoji və tipoloji baxımdan fərqli dillərdə rast gəlinən bu uyğunluqlar çeşidli səbəblərlə əlaqələndirilir. Məsələn, məlum bir fakta – iltisqi dillərdə müşahidə olunan fleksiyaya bənzər örnəklərə diqqət yetirək: *oyun – oyna, çevir – çevril, öyrən – öyrət – öyrəş, dağıt – dağıl* və s. B.Çobanzadə N.Y.Marrın yafəs nəzəriyyəsinə dayanaraq bu cür nümunələri (o cümlədən *bilmək – bulmaq, başarmaq – becərmək* və s. [36, c. 1, s. 46]) fleksiya əlamətinin izləri kimi xarakterizə etmişdir. Ancaq onun təqdim etdiyi bu dil faktlarından çıxış edərək A.Hacıyevaya istinadən demək olar ki, *“aqlütinativ dillərdə yer alan flektiv ünsürlərin böyük qismini onların əsl insirafilik müstəvisindəki analoqları ilə eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, aqlütinativ dillərdə əsl mənada qrammatik mənanın ifadəsinə yönəlmiş kökdaxili səs əvəzlənmələri halları azlıq təşkil edir [67, s. 43].* Və O.Süleymanovun da fikirləri mövqeyimizi bir qədər də möhkəmləndirir: *“Türk dillərində aqlütinativlik - qaydadır, diffuziya – istisna. Hind-Avropa dillərində vəziyyət tərsinədir... Aqlütinativlik sözü qoruyub saxlayır, diffuziya isə onu söküb dağıdır, şəklinin dəyişdirir” [138, s. 193].*

Müxtəlif dil tipləri və ailələri arasındakı uyğunluqlara həm də universal prinsiplərdən yanaşan B.Çobanzadə bu cür

lingvistik prosesləri üzvi aləmin həyatı ilə analogi olaraq müqayisə edir: *“Dillərin şəkildə bir-birinə uyğun düşməsi onların bir-birinə yaxın olduğuna, yaxud bir-birindən törədiyinə dəlalət edəməz. Çünki nəbatat və heyvanatda eyni coğrafi və daxili səbəblər dürlü qitələrdə eyni fəsilələrdən heyvanlar və otlar meydana gətirdiyi kibi, eyni üzvi və ruhi saiqilər də eyni sərfi şəkillər doğura bilir”* [36, c. 1, s. 49]. Tədqiqatçının bu fikri dil tipologiyası və müqayisəli-tarixi dilçiliyin metodoloji prinsipləri baxımından mühüm nəzəri mövqe ifadə edir. Müəllif burada dillər arasında formal-morfoloji oxşarlıqların avtomatik şəkildə genetik qohumluq və ya törəmə əlaqəsi kimi şərh edilməsinin elmi baxımdan əsaslı olmadığını vurğulayır. Başqa sözlə, struktur paralellər hər zaman genealoji faktın göstəricisi deyil, onlar müstəqil inkişaf nəticəsində də formalaşa bilər.

Digər tərəfdən, yanaşmanın analogi arqumentasiyası bioloji paralelizm üzərində qurulmuşdur: oxşar coğrafi və daxili amillər fərqli qitələrdə bənzər flora və fauna növlərinin yaranmasına səbəb olduğu kimi, eləcə də dil sistemində mövcud olan ümumi psixoloji, idraki və kommunikativ mexanizmlər müxtəlif dillərdə oxşar morfoloji modellərin meydana çıxmasına şərait yarada bilər. Yəni dillər arasında müşahidə olunan şəkildə uyğunluqlar areal təsir, funksional zərurət və ya universal qrammatik meyillər nəticəsində də formalaşa bilər. Beləliklə, müəllifə görə, genealoji yaxınlığın sübutu üçün yalnız formal uyğunluq kifayət deyil, sistemli fonetik uyğunluqlar, əsas lüğət fondunun paralelliyi və müntəzəm morfoloji korrelyasiyalar tələb olunur. Bu fikir, eyni zamanda, dil universalları və tipoloji oxşarlıqların mənşəyinin izahında ehtiyatlı və çoxamilli yanaşmanın vacibliyini ön çəkir.

Qeyd edək ki, alimin dilin tarixinə belə naturalist mövqeyi A.Şleyxerin dilçilik baxışlarından gələn təsirlə əlaqələndirilə bilər [31, s. 111]. Həqiqətən də, dilin ayrı-ayrı (xüsusilə fonetik və leksik) yaruslarında müşahidə olunan bənzərliklər həmin dillərin yaxınlığı haqqında ciddi mülahizələr yaratsa da, onlar əsaslandırılmış fərziyyə kriteriyasını aşmır. Və yuxarıda türk dillərinin iltisqi quruluşunu xarakterizə edən nəzəri təhlillər onu göstərir ki, *“türk sözlərinin yüksək davamlılığı məhz morfoloji sxemin sabitliyindən irəli gəlir”* [138, s. 194].

Qrammatik şəkilçilərin iştirakı olmadan sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözləri formaca əsas adlandıran (və bununla da *kök* və *əsas* anlayışlarını eyniləşdirən!) B.Çobanzadə şəkilçiləri üç formada qruplaşdırır [40, c. 5, s. 108-110]:

a) Mövqeyinə görə şəkilçilərin növləri: baş şəkilçi, orta şəkilçi və son şəkilçi;

b) İnkişaf tarixi nöqtəyi-nəzərindən şəkilçilərin növləri: 1) arxaik şəkilçilər – “cansız” şəkilçilər; 2) hazırda dilimizdə işlənən – “canlı” şəkilçilər;

c) Şəkilçilərin qrammatik vəzifəsinə görə (*sözdüzəldici* və *sözdəyişdirici*) bölgüsündə onların əlamətləri aydın izah edilir, leksik şəkilçilərin sözün məzmununda, sözdəyişdirici şəkilçilərin isə sözün formasında əmələ gətirdikləri dəyişiklik onların qrammatik göstəricisi kimi düzgün şərh olunaraq, birincilər “sərfi şəkilçilər”, ikincilər isə “nəhvi şəkilçilər” adlandırılır [40, c. 5, s. 109-110]. Qeyd edək ki, B.Çobanzadə “sərf” sözünü, əsasən, qrammatika, “nəhv” terminini isə sintaksis anlamında işlətməmişdir. Morfologiya isə “şəkliyyat” termini ilə ifadə olunmuşdur. K.Acar bildirir ki, sintaksis də qrammatikanın tərkib hissəsi olduğundan alimin yanaşması

qeyri-dəqiq görünür [150, s. 118]. Güman ki, dilçi alim leksik şəkilçilərə morfoloji (morfoloji üsulla yeni sözlərin yaranması), qrammatik şəkilçilərə isə sintaktik aspektdə (qrammatik əlaqələrin qurulması) yanaşmışdır.

Beləliklə, görkəmli türkoloqun dillərin tipoloji təsnifinə dair irəli sürdüyü konseptual müddəalar, eləcə də Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu ilə bağlı sistemli müşahidə və ümumiləşdirmələri dilçiliyimizin nəzəri-metodoloji bazasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onun yanaşmaları yalnız konkret faktların təsviri ilə məhdudlaşmamış, morfoloji strukturun tipoloji xarakteristikasını müəyyənləşdirməyə yönəlmiş elmi-prinsipial mövqe ortaya qoymuşdur. Bu isə dil hadisələrinin təsnifi və şərhində empirik materialla nəzəri model arasında üzvi əlaqənin qurulmasına imkan yaratmışdır.

Alimin morfoloji – tipoloji baxışları Azərbaycan dilinin aqqlütinativ sistem kimi daxili mexanizmlərini daha aydın şəkildə müəyyənləşdirməyə, morfemlərin funksional-semantik yükünü sistem daxilində qiymətləndirməyə və morfoloji kateqoriyaların qarşılıqlı münasibətlərini elmi əsasda izah etməyə zəmin hazırlamışdır. Nəticə etibarilə, B.Çobanzadənin elmi irsi sonrakı mərhələdə aparılan morfoloji və tipoloji tədqiqatlar üçün həm nəzəri çərçivə, həm də metodoloji istinad nöqtəsi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu baxımdan, həmin görüşlər yalnız dil tarixi baxımından əhəmiyyət daşımır, eyni zamanda müasir dilçilik araşdırmalarında aktual olaraq qalır və yeni elmi istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsində stimulyerici rol oynayır.

Sözlərin nitq hissələri üzrə qruplaşdırılması. Azərbaycan türkologiyasında nitq hissələrinin təsnifi probleminə elmi faktlar əsasında sistemli yanaşma gətirən ilk tədqiqatçılardan biri kimi B.Çobanzadənin bu təşəbbüsü dil sisteminin daxili qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa yönəlmiş nəzəri axtarışın nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Məlumdur ki, dilçilikdə nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirilsə də, bu gün, əsasən, üç prinsipə söykənilir: leksik-semantik, morfoloji və sintaktik prinsiplər [135, s. 200]. Leksik-semantik prinsip sözlərin ümumi məna kateqoriyalarını, morfoloji prinsip onların qrammatik formalaşma imkanlarını və kateqorial göstəricilərini, sintaktik prinsip isə cümlə daxilində daşdıqları funksional mövqeyi nəzərə alır. Bu baxımdan, B. Çobanzadənin yanaşması nəzəri cəhətdən müasir təsnifat meyarları ilə səsləşir. Belə ki, o, sözləri yalnız məna baxımından deyil, həm də morfoloji cəhətdən dəyişmə və sintaktik funksiyalar əsasında fərqləndirməyə çalışmış, beləliklə, nitq hissələrinin kompleks xarakterini nəzərə alan integrativ modelə yaxın mövqə sərgiləmişdir.

Alimin ilk yanaşdığı prinsip sözlərin məna qruplarıdır. O, “Mədxəl”də həmin məna qruplarını “qeyri-sərfi qrup” adlandırır və bu prinsipə əsasən qeyd edir ki, öncə anlayışların adını, daha sonra əlamətini, sayını və digər xüsusiyyətlərini dərk edirik. Göründüyü kimi, bu yanaşmada məna anlayışı semantik deyil, morfoloji planda ifadə olunur. Tədqiqatçı yazır: *“Bu təsnifyalnız sözlərin ifadə etdiyi fikirlərin növünə, müşabihət (oxşarlıq) və təxəffülünə (fərqlilik) istinad edər. Biz hər şeydən əvvəl sifətlərə malik olan əşyanı düşünürüz. Binaən*

əleyh sözləri də mənə nöqtəyi-nəzərindən ilk əvvəla böylə təqsim edəriz: 1) sifət ifadə edən sözlər: ağ, sarı, bu, getmək, gəlmək, birinci; 2) əşyanı göstərən sözlər: bən, Asiya, ev, dağ” [36, c. 1, s. 56]. Deməli, müəllif sözləri iki istiqamətdə qruplaşdırır: **əşya bildirən sözlər**, yəni isimlər, əşyanı müxtəlif cəhətdən izah edən sözlər, yəni sifət, say, feil və s.

B.Çobanzadə “sifət ifadə edən sözlər”i də iki qrupa ayırır: birinciləri feillər, ikinciləri isə qeyri-feillər adlandırır: 1) feili sözlərə aid misallar: *getmək, gəlmək, gedərək, gedib, gediş*; 2) qeyri-feili sözlərə aid misallar: *ağ, ağılıq, ağıntı, keçid, gözəl, yaman* [36, c. 1, s. 56].

Bir qədər qarışıq görünsə də, nitq hissələrinin adlar və feillər istiqamətində qruplaşdırılmasına bənzəyən bu bölgünün mahiyyətində sözlərin, əsasən, morfoloji əlamətləri nəzərə alınmışdır. K.Acarın da vurğuladığı kimi, B.Çobanzadə yuxarıdakı fikrində “sifət” anlayışını qrammatik mənada işlətməmişdir: “*Əks təqdirdə, gərək feillərin də sifət olduğunu qəbul edək. Buradakı sifət anlayışı varlıqların qabiliyyət və özəlliklərinin xarakterizə edilməsi məqsədilə, yəni isimlərlə eyni sinfə daxil olmayan sözləri ayrı göstərmək üçün işlədilmişdir*” [155, s. 87].

Daha sonra B.Çobanzadə sözləri sintaktik meyara görə qruplaşdırır. Bildirir ki, bu siniflərə “şəkli, yaxud cümlənin sərfi qisimləri” də deyilir: “*Yuxarıda gördük ki, sözlərin şəkilləri və ya sözyapıcı şəkillər, yaxud da sözdəyişdirici şəkillər ola bilir ki, bunlar bir sözün digər sözə olan rəbitəsini, bağını göstərirlər*” [36, c. 1, s. 56]. Dilçi alim sözləri qrammatik kateqoriyalar fonunda sistemləşdirir, yəni qrammatik şəkilçi qəbul etmiş sözləri sintaktik roluna görə siniflərə ayırır:

1) Mübtəda təbir etdiyimiz failin (ərəb qrammatikasında “feili sifət”, “mübtəda”) xəbərə, yəni feilə olan rabitəsidir ki, bunlar da şəxs, feil növləridir (mazi, müzare, hal, istiqbal, əmri-hazır, qaib... ilax).

2) Cümlənin ikinci dərəcədəki üzvlərinin əlavələrlə (mütəmmimlərlə – ərəbcə “tamamlayan, bitirən, əlavə, son söz”) olan rabitəsidir ki, isim halları və cəm-müfrəd şəkilləri buna daxildir.

Deməli, burada müəllif ləksik vahidləri onların sintaktik funksiyalarına əsasən fərqləndirir. Bununla yanaşı, o, sözdəki morfoloji göstəriciləri də təsnifat meyarının komponenti kimi diqqətə alaraq, kök-morfemləri formalarına görə aşağıdakı qruplara ayırır: 1) sözyapıcı şəkillərə malik sözlər; 2) yalnız sözdəyişdirici şəkillərə malik sözlər; 3) hər iki şəkə malik sözlər; 4) hər ikisinə də malik olmayan sözlər [36, c. 1, s. 57]. Bu bölgüdən çıxış edərək, ilk üç kateqoriyaya daxil edilən vahidlərin əsas nitq hissələrinə, sonuncu qrupun isə köməkçi nitq hissələrinə aid edilməsi qənaətinə gəlmək mümkündür. Bütün bu fikirlərin nəticəsi olaraq B.Çobanzadə “Mədxəl”də sözləri morfoloji əlamət əsasında üç yerə ayırır:

1) heç biri dürlü şəkə malik olmayan sözlər: *ax, ux, ey, ya, əvət, bəlkə...*

2) yalnız sözyapıcı şəkillərə malik sözlər: *gelib, gedib, gedərək*

3) həm sözdəyişdirici, həm də sözyapıcı şəkillərə malik sözlər: *isimlər, sifətlər, say adları, zəmirilər ilax...* [36, c. 1, s. 58].

Bu bölgü bizdə belə bir təəssürat yaradır: dilçi alimin sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifində müəyyən məntiq dayanır, sadəcə mübahisə yaradan məqam bu kateqoriyaları

təyin edən əlamətlərin qeyri-dəqiqliyidir. Hər nə qədər mübahisəli görünsə də, fikrimizcə, alimin feilləri “*yalnız sözyapıcı şəkillərə malik sözlər*” adlandırmasında bu nitq hissəsini adlardan fərqləndirdiyi kimi, həm də müəllifin “*dildə sözlərin yaranması və mahiyyətində hərəkət anlayışı dayanır*” fikrinin məzmunu dayanır.

B.Çobanzadə “Türk qrameri”ndə əvvəlki meyarlar fonunda leksik-semantik prinsipi də nəzərə alır. Aşağıdakı bölgədə bu məqamı aydın görmək olar:

1. Nə sözyapıcı, nə də sözdəyişdirici şəkilçiləri olmayan sözlər: nida sözləri (ax, vay, hay, hey... kibi) və ancaq, kimi, nasıl (necə), lakin, amma, daha, dəxi, yenə, bəli (əvət)... kibi sözlər.

2. Həm sözyapıcı, həm də sözdəyişdirici şəkilçiləri olanlar (qalan sözlər) [40, c. 5, s. 120].

İlk baxışdan bölgüdən də görünür ki, tədqiqatçı məsələyə morfoloji aspektdən yanaşıb: *şəkilçi qəbul edən sözlər* və *şəkilçi qəbul etməyən sözlər*. Dildə şəkilçilər qəbul edib məzmunca və formaca dəyişən vahidlər leksik mənaya malik olan sözlərdir. Demək ki, elə birləşmənin birinci tərəfinə baxıb “sözyapıcı şəkilçi alan sözlər”, “sözyapıcı şəkilçi olmayan sözlər” ifadəsilə sözlərin bu bölgüsündə leksik-semantik meyarın da nəzərə alındığını deyə bilərik.

B.Çobanzadə sözlərin şəkilçilərlə işlənib-ışlənməməsinə görə qruplaşdırılmasında bir məqamı da vurğulayır ki, bu da morfoloji quruluşun tipoloji xarakteri ilə əlaqəlidir. Belə ki, dildə elə sözlər ola bilər ki, müəyyən inkişaf mərhələsində heç bir leksik şəkilçi qəbul etməsin, ancaq qrammatik şəkilçilərlə işlənsin və ya bu proses əksinə baş versin.

Ancaq belə bir kriteriya türk dilləri üçün xarakterik cəhət deyildir. Məsələyə ümumi dilçilik səviyyəsində yanaşan alim rus dili ilə müqayisə aparır: “*Hind-Avropa dillərində, məsələn, ruscada bəzi sözlər yalnız sözyarımçı şəkilçiləri, bəziləri də yalnız sözdəyişdiriciləri alır. Birincilərə misal **сильно, хорошо...** kibi rus sərfində **наречие** adlandırılan sözlərdir. Bunların yerini tutan türkcələri hər iki dürlü şəkilçiləri ala bilərlər: yaxşı, yaxşılıq, (eyidən) eyiləşmək kibi sözlər yapıla bilər. İkincilərə misal **я, ты, он** kibi zəmir sözləridir ki, bunlar ruscada, məlum olduğu üzrə, yalnız sözdəyişdiricilərə əlavə oluna bilər (rus sərfi təbirilə deyəcək olsaq, **склонять** edilə bilər). Halbuki türk-tatar dillərində *bən+cə, sən+cə, on+ca, bən+lik, sən+lik... və ilax... başqa şəkilçiləri də ala bilər. Bunun üçün biz “Kırım-tatar elmi sərfi”ndə verdiyimiz tərifi təshih edərək, burada söz kateqoriyalarını - siniflərini ikiye ixtisar etdik*” [40, c. 5, s. 119]. Deməli, müəllif düzgün göstərir ki, sözlərin qrammatik göstəricilər əsasında qruplaşdırılması dillərin tipoloji əlamətləri ilə bağlıdır.*

B.Çobanzadə “Kırım-tatar elmi sərfi”ndə yazır ki, nitq hissələrinin *isim, sifət, əvəzlik, feil, ədat, zərf, nida...* şəklində bölgüsünü verən qrammatika kitablarında sözlərin strukturuna, yəni “sözlərin onurğa sütunu”na diqqət yetirilməmişdir. Çünki bu bölgü sözlərin şəkillərinə görə deyil, mənalılarına görə təsnifindən başqa bir şey deyildir. Nitq hissələrinin sayı məsələsinə gəlincə isə müəllifin əsərlərindəki yanaşmalar müxtəlifdir. Tədqiqatçı bildirir ki, nitq hissələrinin sayında vahid fikir hələ də formalaşmamışdır və bu problemin aradan qaldırılması dildə şəkilçilərin düzgün qruplaşdırılması məsələsi ilə sıx bağlıdır: “*İstə bunun üçün şəkilçilərin*

təsnifi sərflərimizdə **isim, sifət, zəmir, feil, zərf, ədat** namilə ayrılan qisimləri və bunların bir çox cəhətlərdən doğurduğu qarışıqlığı ikinci dərəcəyə endirəcəkdir. Çünki bu yeddi qismdə əsas olaraq damar ilə şəkilçidən başqa bir şey yoxdur. Sərflərimizin bəziləri **isim, sifət, zəmir, feil, ədat** namilə beş, bəziləri **isim, sifət, zəmir, feil, ədat, nida** olaraq, bəziləri də **ismi-cins, ismi-ədəd, ismi-işarət, sifət zəmir, feil, ədat** namı ilə sözləri doqquz qismə ayırmaqdadırlar. Bu təqsimlərin təməlinin əski yunan və ərəb lisanıyyətinə dayandığını biliyoruz” [37, c. 2, s. 189].

Beləliklə, B.Çobanzadə bu nitq hissələri haqqında məlumat verir: a) **əsas nitq hissələri**: isim, sifət, say, əvəzlik, feil; b) **köməkçi nitq hissələri**: zərf, qoşma, bağlayıcı, nida [40, c. 5, s. 155].

Qeyd edək ki, 1950-ci illərdən başlayaraq, qrammatika sahəsində tədqiqatların genişlənməsi nəticəsində Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrinin sayı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. 1951-ci ildə Azərbaycan EA tərəfindən nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərində B.Çobanzadənin təsnifinə uyğun olaraq eynilə doqquz nitq hissəsi verilmişdir. Sonradan Muxtar Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabının 1954-cü il nəşrində 10 (ədat artırılmışdır), 1963-cü il nəşrində isə 11 (modal sözlər əlavə olunmuşdur) nitq hissəsi göstərilmişdir [106, s. 131].

Köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. Nitq hissələrinin təsnifindən danışarkən qeyd olundu ki, B.Çobanzadə köməkçi sözləri, özünün təbirincə desək, “yarımsözləri” leksik vahidlərdən fərqləndirərək onları ayrıca qruplaşdırır. Düzdür, dilçi alimin bu qrupa daxil etdiyi vahidlər bütün köməkçi

sözləri əhatə etməsə də, müəllif onların xüsusiyyətlərini düzgün xarakterizə edir. Və həmin fikirlər bu gün də dilçiliyimizdə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Belə ki, köməkçi nitq hissələrinin leksik mənaya malik olmaması, müstəqil formada işlənmə bilməməsi, şəkilçilər (xüsusilə leksik şəkilçilər) qəbul etməməsi, yalnız cümlə daxilində qrammatik funksiya daşması haqqında alimin baxışlarını çağdaş qrammatika kitablarında da görmək mümkündür: *“Bir sıra sözlər daha vardır ki, dildə ifa etdikləri vəzifəyə görə damar, yəni müstəqil sözlə şəkilçi arasında bulunurlar, indiyə qədər alınmış təbirlə deyəcək olursaq, müstəqil mənaları yoxdur. Lakin bununla bərabər, şəkilçilər kibi damara da əlavə ediləməzlər, yaxud əlavə edilərsə belə, bunlar damarlara vurğu və uyuşma etibarilə tabe olmazlar. Bu kibi sözlərə şəkilçilər bəhsində bir daha dönməyə məcbur olacağımızdan, burada yalnız başlıca tiplərini bildirməklə kifayətlənəlim: **pək, ancaq, kimi (kibi, gibi), lakin, dəxi, daha, bəlkə, ki...** Bu sözlər, təbir caizsə, üzvi surətdə damara yapıqları kibi, bunlara da şəkilçi əlavə ediləməz. Bunlara bəzən yarım söz, bəzən də **cüzlər** (çastıçı) adı verilir ki, bizzat, birinci təbir daha ziyadə və daha aydın, uyğundur”* [40, c. 5, s. 105]. Və alimə görə, “yarım sözləri və ya şəkilçi qəbul etməyən sözləri, ümumiyyətlə, cümlə içində tədqiq etmək lazım gəlir” [40, c. 5, s. 163].

B.Çobanzadə köməkçi nitq hissələrinə **zərf, qoşma, bağlayıcı və nidaları** daxil edir, bu gün dilçiliyimizdə bəhs olunan *ədat* və *modal* sözlərdən ayrıca danışmır. Ən maraqlı məqam isə zərflərin də bu kateqoriyaya aid olunmasıdır. Müəllif qeyd edir ki, **zərfləri** müstəqil sözlərdən ayırmaq çətinidir. Mənaca müstəqil sözlərə bənzəyən zərflər formaca

onlardan fərqlənirlər. Burada müəllif müstəqil sözlə müstəqil şəkil anlayışlarını belə izah edir: *“Müstəqil söz nə deməkdir? Bunlar müstəqil mənaya olmaqla bərabər, müstəqil şəkllə də malik olan sözlərdir. Halbuki zərflər müstəqil şəkllə malik deyildirlər, yəni şəkilçi alamazlar və damarla şəkilçiyə ayrılmazlar”* [40, c. 5, s. 156]. Yəni tədqiqatçının fikrindən o anlaşılır ki, zərflər mənaya malikdir, ancaq formaca dəyişməzlər. Dilçilikdə də belə bir fikir var ki, zərfin əsas əlamətlərindən biri onun qrammatik cəhətdən dəyişməzliyidir. Bu xüsusiyyət dilimizdə zərf hesab edilən bir sıra sözlərə də aiddir. Azərbaycan dilində zərf hesab edilən bəzi sözlər nitqdə qrammatik dəyişikliyə məruz qalırsa, məsələn, hallanırsa, bu o deməkdir ki, onların bir qismi zərf deyil, bir qismi də zərf kimi inkişafını başa çatdırmayıbdır. Həmçinin zərflər dilin inkişafının sonrakı dövrünə aiddir. İnsanlar əşya, əşyanın əlaməti və hərəkəti haqqında anlayışları dərk etdikdən sonra hərəkətin əlaməti haqqındakı anlayışları dərk etməyə başlamışlar. Bu halda dildə əvvəldən yaranaraq başqa nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan sözlərdən hərəkətin əlamətini bildirmək məqsədilə istifadə edilmişdir. Bu prosesdə həmin sözlər bəzən qrammatik cəhətdən yeni forma almış, bəziləri formaca heç bir dəyişikliyə uğramadan yeni rolda çıxış etmişdir. Bu da heç şübhəsiz ki, Y.Seyidovun vurğuladığı kimi, *“hərəkətin əlamətini dərk etmək anlamı təfəkkürün ilkin inkişaf mərhələsinə aid olmadığından belə məhfumların ifadəsi üçün ayrıca sözlərə ehtiyac olmamışdır”* [135, s. 363]. Güman ki, B.Çobanzadə zərfləri köməkçi sözlər sırasında təqdim etməklə məhz bu məqamları nəzərə almış və qeyd et-

mişdir ki, “zərflər də artıq müstəqil şəkillərini itirmişlər. Təbii ki, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa”. Belə ki, *dışarı, içəri, yuxarı, geri, iləri, sonra, bura, nəyə, ora, şura, yarım, dəmin* və s. zərflər formaca müstəqildir, kök və şəkilçiyə ayrılır. Bu fikirlərə rəğmən, “*indi dilimizdə zərflər bir nitq hissəsi kimi xeyli saflaşdırılmış, başqa nitq hissələrindən təmizlənmişdir. Lakin zərflərlə bağlı bir sıra çətinliklər hələ də qalmaqdadır*”^{*}.

Qoşmalar. Tədqiqatçının qoşmalar haqqında elmi baxışları çağdaş fikirlərlə səsləşir: “*Qoşmalar, yaxud da söylədiyimiz kimi, qismən şəkilçilərə bənzərlər, qismən də yarımşözlərdir. Ümumiyyətlə, bunlar damara yapışmaz, yəni damarın vurğusunu almaz və səscə damara uymazdır. Bunlar türkcədə sözün sonuna əlavə olunduqları halda, rus və fransız kimi hind-Avropa dillərində sözün başında gəlirlər, bunun üçün də bunlara **preposition** deyilir*” [40, c. 5, s. 157]. Dilçi alimin bəhs etdiyi bəzi qoşmalar haqqındakı qeydlərə nəzər yetirməyi məqsədəuyğun sayırıq.

- **ilə** qoşması. Bu qoşmanın şəkilçiləşmiş variantından da bəhs olunur, hal şəkilçilərindən sonra artırıldığı və vurğu qəbul etmədiyi göstərilir.

- **üçün** qoşmasınının, əsasən, adlıq hallı sözlərə qoşulduğu və şəkilçiləşmiş **-çün** formasının işləndiyi də bildirilir.

B.Çobanzadə **ilə** qoşmasınının qrammatik antonimi kimi **-sız**⁴ morfemindən – qoşmasından da bəhs edir və onun söz yaradıcılığı prosesindəki rolunu bu mövqeyindən fərqləndirir: “*Mənası səlb (**inkar//rədd**) və nəhydir (**əmr şəklinin inkarı**) (antonym).* Bu şəkilçi ya **ilə** şəkilçisinin səlbini-nəhyini

^{*} Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Baş red.: N.Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 504 s., s. 369

və ya **-li** şəkilçisinin nənfi-səlbi surətini göstərir: *onsuz olmaz, sənsiz yaparız, ağılsız, əxlaqsız, savadsız, anasız, yerli-yersiz, bilgili-bilgisiz və s.*" [40, c. 5, s. 158]. Burada maraqlı məqam **ilə** qoşmasınının, xüsusən də onun şəkilçiləşmiş formasının müəllifin qoşma saydığı **-sız⁴** morfeminin qrammatik antonimi kimi işlənməsi ilə bağlıdır. Belə ki, *Mən toya səninlə getdim - Mən toya sənsiz getdim* cümlələrində bu məzmunu aydın görmək mümkündür. *Sənli günlərim – sənsiz günlərim* ifadəsindəki **-sız⁴** morfeminin qrammatik məzmunu *Sənsiz getdim* cümləsindən fərqlənir. Hətta sözlərin sintaktik vəzifəsi də bu şəkilçidəki fərqli qrammatik məzmunu ortaya çıxarır. Bunu digər nümunələrdə daha aydın müşahidə etmək olar: *kitabsız gəlmək, arabasız daşımaq, müəllimsiz hazırlaşmaq*. Təbii ki, bunları *yağsız bişirmək, düşüncəsiz davranmaq* kimi örnəklərlə analogi müqayisə etmək olmaz. Bu gün yalnız leksik şəkilçi kimi göstərilən **-sız⁴** morfemi ilə bağlı B.Çobanzadənin bu yanaşması, göründüyü kimi, şəkilçinin situativ rolundan qaynaqlanan məntiqə söykənir.

- **kibi // gibi** qoşması iki fonetik qəlibdə təqdim olunur. Müəllif göstərir ki, "*əski türkcədə **gib, geb, kep** "qəlib, surət" mənasını ifadə edən müstəqil söz idi. Bunun **-ik** şəkilçisi ilə birləşməsindən gibik yapma damarı meydana gəlmişdir ki, bu şəkildə bəzi ləhcələrdə, məsələn: Kırım-tatar ləhcəsində bu gün də işlədilməkdədir. Bu şəkildə Qazan tatarlarının eyni mənada **gibi** mənasında işlənən şəkilli sözünə müsavidir. Sonradan bu söz qoşma-yarımsöz halına gələrək **kibi, kimi** şəklini almışdır"* [40, c. 5, s. 158]. Həmçinin qeyd olunur ki, bu qoşma şəxs əvəzliliklərindən sonra gəldikdə əvəzliliklər yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir: "*Şəxsi zəmirələrə əlavə olunduqda bu zəmirələr*

müzafileyh şəklini alırlar: *mənim kibi, sənin kibi, onun kibi və s.*" [40, c. 5, s. 159]. B.Çobanzadə onu da əlavə edir ki, "*bu qoşma sözə əlavə olunduqda bütün hal və zəmir şəkilçilərini ala bilir: arslan kimisən, arslan kimilərdən, bunun kimisindən*" [40, c. 5, s. 159]. Qeyd edək ki, bu məqamda "*kimi*"nin qoşma hesab olunmasına münasibət birmənalı deyildir*.

-tək qoşması. Müəllif bu qoşmanın tarixən fonetik variantlarını belə qeyd edir: "**-tək, -teg, -dək** qoşmaları mənə və rol etibarilə **kimi** qoşmasının sinonimidir və yalnız bir şəkllə malikdir. Bəzi ləhcələrdə **ğ** və **g** səsinin **y** səsinə keçməsi ilə **-day, -dey** şəklini almışdır. Məsələn, qazax, noqay, krım ləhcələrində **andağ-anday, şundağ-şunday, mundağ-munday...** Türkoloq alim göstərir ki, "*kibi qoşması kibi bu da şəxsi zəmirələrə əlavə olunduğu zaman bu zəmirələr müzafileyh şəklini alır: mənim tək, sənin tək...*" [40, c. 5, s. 159].

-ca² morfeminə dair bu gün də dilçilikdə fərqli yanaşmalar var. Müxtəlif situasiyalarda işlənməsi bu morfemin morfoloji mənsubiyyəti barədə fikir ayrılığı yaratmışdır. B.Çobanzadə iki fonetik variantda təqdim etdiyi bu şəkilçinin qoşma olduğu məqamları belə göstərir: "**-ca, -cə, -ça, -çə** qoşmaları da şəkilçilərin səs uyuşması, vurğu şərtlərinə haizdir. İfadəyə verdiyi mənalar nisbət, tərz, miqdar sözlərilə anladıla bilir. Məncə, türkcə, italyanca, insanca, yüzlərcə və s." [40, c. 5, s. 158]. Nümunələrə diqqət yetirdikdə aydın görü-

* Eyvazov P. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri. Türkoloji araşdırmalar – 1 (monoqrafik tədqiqatlar toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 69-147, s. 81.

nür ki, bu gün dil adlarına əlavə edilən **-ca²** morfeminin leksik şəkilçi, ədat, qoşma olması barədə müxtəlif fikirlər səslənsə də, B.Çobanzadə düzgün qeyd edir ki, bu morfem qoşmadır. Köməkçi nitq hissələri ilə bağlı apardığımız tədqiqat işində biz də bu morfemin dil adlarında qoşma olması üzərində dayanmışıq*. Eyni zamanda *məncə, səncə* kimi modal söz olaraq qəbul edilən vahidlərdə gördüyümüz **-ca²** morfe mi də **görə** qoşmasının sinonimidir və bu sözlər cümlədə ara söz funksiyasında çıxış edir†.

B.Çobanzadə bu gün dərsliklərdə zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi qeyd edilən **-casına²** şəkilçisini **-ca²** qoşması + **sına²** morfeminə ayırır: “*Bu qoşma tərz ifadə etdiyi zaman buna bir -sına, -sina əlavə olunur: insancasına, mərdcasına, alçaqcasına, canavarcasına*” [40, c. 5, s. 158].

Tədqiqatçı göstərir ki, *-cən, -cək, -tən, -dək...* qoşmaları qrammatik mənə baxımından bir-birini tamamlayır və artıq ərəb mənşəli “qədər” sözü həmin qoşmaların yerinə daha çox işlənir: *indiyə dək, tən, cək, cən, səhərə, dək, tən*. Kimi qoşmasının sinonimi kimi işlənən bu morfem haqqında müəllif yazır: “*Azəri ləhcəsində bəzən kimi qoşması da bu mənada işlənir: iki günə kimi, sabaha kimi... Bu qoşma görüldüyü üzrə daima məful iləyhlir*” [40, c. 5, s. 159].

Ötrü qoşmasının tarixən öt feilindən yarandığını qeyd edən dilçi alim sözdəki **-rü** şəkilçisinin arxaikləşdiyini bildirir: “*Yalnız üçün şəxsi zəmirlərdə müzafi iləyh, başqa sözlərdə*

* Eyvazov P. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri. Türkoloji araşdırmalar – 1 (monoqrafik tədqiqatlar toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 69-147, s. 85-86

† Yəne həmin mənə.

*mücərrəd hala əlavə olunduğu halda, **ötürü** qoşması məful ənh (exessivus) halına əlavə olunur: məndən ötrü, puldan ötrü, yağışdan ötrü” [40, c. 5, s. 159].*

B.Çobanzadə *görə* qoşmasını tərkibcə **gör** feilinə və **-ə** şəkilçisinə ayıraraq belə izah edir: “*Bu şəkilçinin zəifləşməsi ilə bu söz də qoşma halına gəlmişdir. Bu qoşmanın əlavə olunduğu sözlər məful iləy halında bulunur: mənə görə, dediyinə görə, yazmasına görə” [40, c. 5, s. 159].* Tədqiqatçı dilimizə ərəb-fars dillərindən daxil olmuş *qədər, nəzərən, naşi, mada, rəğmən* qoşmalarının işləndiyini qeyd etməklə yanaşı, *-ınca⁴* şəkilçisini, habelə *-mı⁴* sual ədatını da qoşmalar içərisində təqdim edir və sonuncu morfemin mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirdiyini də diqqətə çatdırır [40, c. 5, s. 158; 160].

Bağlayıcılar. B.Çobanzadə bağlayıcıları qoşmalarla müqayisədə müstəqil sözlər hesab edir. Çünki müəllifin də bildirdiyi kimi, qoşmaların söz kökləri ilə struktur bağlılığı olduğu halda, bağlayıcılarda bu əlaqələnmə olmur. Həmçinin qeyd edilir ki, əslində türk dili cümlələri quruluş etibarilə bağlayıcılara daha az ehtiyac duyur, ona görə də bağlayıcıların çoxu əcnəbi dillərdən dilimizə daxil olmuşdur: “*Türk dilində cümlə quruluşunun, söz tərkiblərinin tərkibinə, təbiətinə görə bağlamalar çox azdır, ümumiyyətlə, sözlər heç dürlü bağlamasız bir-birini təqib edərlər: ana-baba, qohum-qardaş, qarı-qoca, qonum-qonşu, at-araba.. Bunun üçün bu gün gərək ədəbi, gərəksə xalq dilində bulunan bağlamaların bir neçəsi müstəsna olmaq üzrə, əksərisi, ərəb və fars dillərindən iqtibas olunmuşdur” [40, c. 5, s. 160].*

B.Çobanzadə *da, də, və, nə...nə də, ya...ya da, gah...gah da, amma, lakin, gərək...gərəksə* və s. kimi **tabesizlik**, *ki, çünki, əgər* və s. **tabelilik** bağlayıcılarının dilimizdə işləndiyini bildirir. Qeyd olunur ki, *dəxi* bağlayıcının fonetik təkamülü nəticəsində yaranmış *da, də* bağlayıcısı sözlərdən ayrı yazılrsa da, söz köklərinə ahəngcə uyğunlaşan yeganə bağlayıcıdır. Dilimizə ərəbcədən keçmiş “və” bağlayıcısının “*ədəbi dilimizdə çox geniş intişar tapdığı*” qənaətində olan tədqiqatçı onu da əlavə edir ki, *əmiri-fərman, elmi-irfan* kimi söz birləşmələri arasındakı qrammatik münasibət də artıq milliləşir və alınma qrammatik struktura ehtyac duyulmur: “*İki ərəb, yaxud fars sözləri arasında sərf kitablarımızda “ətəf təfsiri” adı verilən digər bir şəkil daha işlədilir: əmiri-fərman, elmi-irfan... Yeni ədəbi dildə bu sonun istemal yavaş-yavaş buraxılmaqdadır*” [40, c. 5, s. 160]. Bu baxımdan ərəb-fars dillərindən keçmiş *amma, lakin, çünki, əgər, ki* bağlayıcılarının cümlələrdə mühüm sintaktik funksiya daşdığı da diqqətə çatdırılır: “*Bilxassə, çünki, əgər, ki bağlamaları artıq intişar etmiş və türkcə söz qrupları içərisində əsaslı surətdə yerləşmişdir. Nəhv bəhsində görəcəyimiz kibi, bu əcnəbi dillərindən alınmış olan bağlamalar türk cümləsinin quruluşunda olduqca əsaslı dəyişmələr törətmişdir*” [40, c. 5, s. 161].

Nidalar. B.Çobanzadə dilimizdə işlənən nidalar haqqında da geniş məlumat verir. “Türk qrameri”ndə nidaları hiss, həyəcan bildirən sözlər adlandıran müəllifin qənaətinə, danışqda istifadə olunan lüğəvi vahidlərin hamısı duyğuların tam ifadəsi üçün yetərli deyil. Dövrün dilçilərinin fikirlərinə istinadən “*lisanın ibtidadi şəkli bu nida sözlərindən ibarət idi*”,

-deyən tədqiqatçı qeyd edir ki, ümumən, dil dərslərində səslərin və hərflərin tədrisində nida sözlərindən də faydalanmaq mümkündür. Hətta bu prinsip əsasında ayrıca bir əlifba tədrisi üsulu da tərtib olunmuşdur ki, bunu “sövti təqlid üsulu” (**phonomimique**) adlandırırlar [40, c. 5, s. 161]. Dilçi alim nidaları belə xarakterizə edir: “*Nida sözləri insanın ibtidadi və qüvvətli həyəcanlarından doğmuşdur. Qüvvətli sevinc və ya ələm, qayğı dəqiqələrində insan, nə qədər mədəni olursa olsun, bu gün də bir çox nida sözləri çıxarır*” [40, c. 5, s. 161].

B.Çobanzadə nidalarla ifadə olunan hiss-həyəcanı iki cür qiymətləndirir. Birincisi, “insan xaricdən aldığı təsir və intibaları belə səslərlə ifadə etməyə çalışır və digər birisinin diqqətini cəlb, ona bir şey göstərmək, anlamaq məqsədini təqib edər. Bunun kibi nida sözlərinə “müraciət”, yaxud “təsviri nida sözləri” (descriptive) deyilir”. İkincisi, “insanın daxili həyəcan və hissələrini ifadəyə yarar ki, bunlara da həyəcan (affective) deyilir. Nida sözlərinin bu təqsimi qayət bəsit və ibtidai hesab olunmalıdır” [40, c. 5, s. 162].

Birinci qrupda təqlidi sözləri nəzərdə tutan B.Çobanzadə *gurultu, tüpürmək, patırtı, öksür* və s. kimi sözlərin də nidalardan yarandığını qeyd edir. Müəllif göstərir ki, bu sözlər insan duyğularının ifadəsi kimi, təqlid yolu ilə meydana gəlmişdir. Demək ki, müəllif bu sözləri nidalar içərisində təqdim etsə də, onların təqlidi sözlərdən yarandığını düzgün izah edir ki, müasir dilçilikdə bu dil vahidləri xüsusi nitq hissəsi kimi təqlidi sözlər adı altında təqdim olunur: “*Türkcədə nida sözlərindən təşəkkül etmiş çox müstəqil sözlər – feillər, isimlər, sifətlər vardır. Bunlar əsas etibarilə şey və hadisələrin hər hansı bir xarakteristik, bariz xüsusiyyətini səs vasitəsilə*

təsvir, təqlid etməkdən meydana gəlmişdir: ildız, ulduz, yaldız (yalt, yult), yıldırım, patırtı (pat), gurultu (gur), toyuk (dakuk), ağlamaq, susmaq, tüpürmək, öküz (ö), öksür, haydı" [40, c. 5, s. 162].

Dilçi alim nidaların quruluşuna da aydınlıq gətirir, onları sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayırır. B.Çobanzadə fransız türkoloqu Jan Deniyə istinadən yazır: "*Professor Jan Deni bunların bir taslağını cızmışdır ki, səs uyuşması və bəsitlik, mürəkkəblik cəhətindən bunlar arasındakı münasibəti göstərdiyindən, burada söyləməyi münasib gördük*" [40, c. 5, s. 162]. Müəllif *a, ha, ay, hay, e, ey, hey* nidalarını quruluşca sadə, **aha** (a+ha), **əhə** (ə+hə), **ayhay** (ay+hay), **eyhey** (ey+hey) nidalarını isə mürəkkəb hesab etmişdir.

B.Çobanzadənin köməkçi nitq hissələrinə dair fikirləri üzərindəki təhlilləri və müzakirələri bir qədər də genişləndirmək olar. Ancaq Azərbaycan dilçiliyinin bugünkü inkişaf səviyyəsi, o cümlədən köməkçi nitq hissələrinə dair tədqiqatların genişliyi bu sahədəki əksər fikirləri sabitləşdirmiş, müəyyən mübahisəli məqamların hələ də qalmasına rəğmən, akademik nəşr və dərsliklərdə mövzuya dair görüşlər elmi-metodiki cəhətdən standartlaşdırılmışdır. Ona görə də tədqiqatın bu bəhsində B.Çobanzadənin müasir elmi baxışlarla səsləşməyən fikirlərinin tənqidindən daha çox, onun bu sahədəki araşdırmalarının sonrakı tədqiqatlara verdiyi istiqamət baxımından əhəmiyyəti önə çəkilmişdir.

3.2. Sözdəyişdirici şəkilçilərin qrammatik kateqoriyalar fonunda öyrənilməsi: arxaik morfoloji əlamətlər

Sözdəyişdirici şəkilçilər dilimizin qrammatik quruluşunun milliliyini göstərən əsas vahidlərdir və onlar qrammatik kateqoriyalar fonunda təzahür edir. Qrammatik (morfoloji) kateqoriyalar qrammatik formanın sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə ifadəsi, “*iki və daha artıq qrammatik formanın birliyidir*” [85, s. 10]. B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığında sözdəyişdirici şəkilçilər geniş şəkildə öyrənilsə də, bu dil vahidləri xüsusi olaraq onlar qrammatik kateqoriya başlığı altında təqdim olunmamışdır. Ancaq müəllifin şəkilçilərin şərhinə həsr olunmuş fikirləri, demək olar ki, morfoloji kateqoriyalar haqqındakı çağdaş nəzəri görüşlərlə səsləşir.

“Sözləri bir-birinə bağlamaq” və “cümləyapıcı ünsürlər olmaq” baxımından sözdəyişdirici (nəhvi) şəkilçilərin funksiyalarını fərqləndirən [39, c. 4, s. 132; 157] B.Çobanzadə sintaktik əlaqələrin qurulmasında iştirak edən qrammatik şəkilçiləri iki qrupa ayırır: a) isimlərin hallarını bəyan edən şəkilçilər; b) hərəkətin zamanını və surətini bildirən şəkilçilər [155, s. 45]. Sözdəyişdirici şəkilçiləri (hal və feilin şəkil əlamətlərini) cümlə texnologiyasının vacib elementi sayan alimin haqlı olaraq vurğuladığı kimi, “*türk-tatar dillərində sözdəyişdirici şəkilçilər olmadan cümlə qurula bilməz*” [39, c. 4, s. 158]. Məsələn: “*Gəmi su alıyor deyəcək yerdə Su gəmi alıyor deyəməyiz. Halbuki şəkilçi ilə Gəmini su alıyor, Su gəmini alıyor deyə biliyoruz*” [36, c. 1, s. 45]. Ancaq B.Çobanzadə bəzi dillərdə qrammatik şəkilçilərin iştirakı olmadan sözlərin cümlədə əlaqələnməsinə toxunaraq bildirir ki, bu dil-

lərdə şəkilçi funksiyasını *vurğu, inversiya, ahəng və intonasıya* kimi vasitələr yerinə yetirir: “Sözləri yalnız damarlardan ibarət olub şəkilçiləri olmayan cizri-damar dillərində bu üsul sözlərin bir-birinə olan münasibətini ifadə etməkdə yeganədir” [36, c. 1, s. 45]. Hətta tədqiqatçının fikrincə, bu cür faktlara bəzən Azərbaycan dilində də rast gəlmək mümkündür. Konkret nümunələr təqdim etməsə də, bizcə, B.Çobanzadə qrammatik şəkilçilərin iştirakı olmadan qurulan cümlələr deyərkən, “Sən gəl”, “Kitab var” və s. kimi şəxslə və bəzi adlıq cümlələri nəzərdə tutmuşdur. Çünki M.Mirzəliyeva da belə cümlələrdə qrammatik kateqoriyaların göstəricisi kimi söz sırası və intonasıyanı əsas vasitə hesab edir [115, s. 19].

B.Çobanzadənin fikirləri içərisində diqqət çəkən bir məqama toxunmamaq olmaz. Uzun illərdir ki, qrammatika kitablarında morfoloji kateqoriyalar daha çox “Ümumi qrammatik kateqoriyalar” başlığı altında təqdim edilir. Lakin son dövrlər aparılan bəzi tədqiqatlarda qrammatik kateqoriyaların ümumi və xüsusi olmasından söz açılır ki, əslində bu heç də yeni mövqe deyil. 1960-cı illərdən başlayaraq qrammatika kitablarında belə yanaşma olmuşdur. Məsələn, “Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya)” (1960) kitabının “İsim” bəhsində belə bir başlıq var: *İsmin qrammatik kateqoriyaları* [18, s. 17]. 1980-ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya)” kitabında isə qrammatik kateqoriyalar ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə ayrılmışdır [118, s. 9]. Y.Seyidovun 2006-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsəri ilə kateqoriyaların ümumi və xüsusiyyəti haqqında fikirlər yenidən gündəmə gəlmişdir [135, s. 145]. Biz bu yanaşmanı düzgün he-

sab edirik: əgər kateqoriya ilk növbədə müəyyən bir nitq hissəsinin lüğət tərkibini əhatə edirsə və digər əsas nitq hissələrinə aid leksemlər bu qrammatik kateqoriyanın əlamətlərini qəbul etdikdən sonra həmin nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini qazanırsa, bu, xüsusi qrammatik kateqoriya adlandırılıla bilər. Məsələn, ismin hal və mənsubiyyət kateqoriyaları kimi. Görkəmli türkoloqun da sözdəyişdirici şəkilçiləri iki qismə ayırmasında, yəni adlara və feillərə məxsus olmaqla fərqləndirməsində bu qanunauyğunluğu görmək olar: *“Sözdəyişdirici şəkilçiləri iki böyük qismə ayırmaq mümkündür: Birinci qisim həm feil, həm isim, həm də sifət mənasında işlənən bütün sözlər üçün ümumi olanlar, ikinci qisim isə yalnız feillərə məxsus şəkilçilərdir”* [40, c. 5, s. 131]. Tədqiqatçı sözlərin morfoloji əlamətlərə görə qruplaşdırılmasında da bu bölgünü aparmışdır: a) feilin şəkilləri üzrə təsərif olunanlar; b) ismin halları üzrə dəyişənlər [36, c. 1, s. 57]. Göründüyü kimi, sözlərin adlar və feillər üzrə təsnifi qrammatik şəkilçilərin ümumiliyi və xüsusiyyəti fonunda öz əksini tapmışdır ki, bu baxışı müəyyən dərəcədə morfoloji kateqoriya ilə əlaqələndirmək mümkündür.

B.Çobanzadə “Türk dili” kitabında qrammatik şəkilçiləri digər bir cəhətdən – dildəki roluna görə dörd qismə ayırır: a) tərəf, cəhət bildirənlər (məkani-qrammatik hallar – E.P.): $-da^2$, $-dan^2$, $-a^2$ ($-ya^2$); b) zaman bildirənlər: $-dı^4$, $-ır^4$, $-miş^4$, $-ar^2$; c) əşya və işin sahibini bildirənlər; $-im^4$, $-in^4$... d) çoxluq və birlik bildirənlər: $-lar^2$ [39, c. 4, s. 159]. Bu təsnifdə də müəllif hal, mənsubiyyət, kəmiyyət və zaman əlamətlərini əsas götürmüşdür. Lakin dilçi alim sonrakı tədqiqatlarında qrammatik şəkilçilərin rolu və mövqeyi haqqındakı görüşlərini

daha da təkmilləşdirərək, əvvəlkindən fərqli fikirlərlə çıxış etmişdir. Belə ki, F.Ağazadə ilə həmmüəllif olduğu “Türk qrameri”ndə sözdəyişdirici şəkilçilərin qrammatik kateqoriyalar çərçivəsində şərh edildiyini görmək olar ki, bu barədə sonrakı bəhsdə ətraflı məlumat verilir.

Kəmiyyət kateqoriyası haqqında. Türk dillərində bu kateqoriyanın morfoloji əlaməti olan *-lar, -lər* şəkilçisi qədim yazılı abidələrin dilindən bu günə qədər işləkdir. Orxon-Yenisey kitabələrində bu morfemə bir qədər dar əhatədə, əsasən, canlı varlıqların adlarını bildirən isimlərdə rast gəlinə də, “... *-lar² zaman keçdikcə qədim türk dilindəki işlənmə çərçivəsini qıraraq intensivlik sayəsində get-gedə öz əhatə dairəsini genişləndirmiş, bu genişlənmə isə onu sabitləşmə prosesinin tərkib hissəsinə çevirmişdir*” [3, s. 19]. B.Çobanzadə bu morfemdən dildəki funksiyasına uyğun olaraq, **ümumi sözdəyişdirici şəkilçi** kimi bəhs etmişdir: “*Ümumi sözdəyişdirici şəkilçilərdən biri -lar, -lər şəkilçiləridir. Bu şəkilçi mənə etibarilə “cəm-çoxluq” mənasını ifadə edir: uşaq+**lar**, yoldaş+**lar**, biz+**lar**, gün+**lar**, bir+**lar**, yazdı+**lar**, kim+**lar***” [40, c. 5, s. 131]. Verilən nümunələrdən çıxış edərək burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, bu da *-lar, -lər* şəkilçisinin adlardakı və feillərdəki funksiya müxtəlifliyi ilə bağlıdır: çünki o, formal olaraq bir neçə kateqoriyanın göstəricisi kimi qrammatik omonimliyə malikdir. Müəllif də həmin xüsusiyyəti nəzərə alaraq, *-lar, -lər* morfeminə diferensial yanaşmır: onu ümumi sözdəyişdirici şəkilçi (ümumi qrammatik kateqoriya) hesab edir. Bu baxımdan B.Çobanzadə sözügedən şəkilçinin cümlədə ədəbi dilin qrammatik normalarına uyğun işlənməsinə də integrativ şəkildə toxunur. Məsələn,

miqdar saylarından sonra gələn isimlərin kəmiyyət göstəricisi, mübtəda ilə xəbər arasında kəmiyyətə görə uzlaşmanın pozulması kimi hallar bura aiddir: “*Ümumiyyətlə, türk ləhcələrində olduğu kibi, azəricədə də hər cəm mənası olan yerdə cəm şəkilçisini işlətmək lazım gəlməz. Bunu xüsusən say adlarından sonra gələn sözlər və feillər üçün söyləyə bilərik*” [40, c. 5, s. 133].

-lar² cəm şəkilçisinin fonetik əlamətlərinə diqqət çəkən tədqiqatçı qeyd edir ki, başqa türkcələrdə, xüsusən, yakut-Altay, qazax-qırğız dillərində bu morfem ahəng qanununun tələbinə uyğun olaraq, müxtəlif şəkillərdə (*-lar, -lər, -lor, -lör, -dor, -dör* və s.) təzahür etsə də, Azərbaycan dilində yalnız iki formada işlənir [40, c. 5, s. 131]. Ümumən, bu şəkilçi türk dillərinin çoxunda uyğunluq təşkil etməsinə rəğmən, əsas fərq morfemdəki “l” səsinin assimilyasiyaya uğraması ilə müşahidə olunur ki, bu səs əvəzlənməsini müasir türk dillərinin materialları ilə M.Hüseynova və İ.Kazımov ətraflı göstərirlər [75, s. 381; 86, s. 85].

Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, türkoloji dilçilikdə kəmiyyət anlayışının formal əlamətlərini *-lar²* şəkilçisi ilə məhdudlaşdırmaq hallarına da təsadüf edilir. Lakin təkcə Azərbaycan dilinin materiallarına əsaslansaq, onun digər kateqoriyalar fonunda müxtəlif əlamətlərlə özünü göstərməsinin mümkünlüyündən danışmaq olar. Və biz də bu fikrə qatılıraq ki, “*tarixi variantlılıq nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərində -lar² dayanıqlılıq nümayiş etdirmiş və elə bu da kəmiyyət kateqoriyasının özünə bir sabitlik gətirmişdir*” [3, s. 22]. Məsələn barəsində M.Qıpça-

ğın “Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi” adlı əsərində [95] ətraflı məlumat verildiyindən monoqrafiyada problemin təkrar müzakirəsinə ehtiyac duymuruq.

İsmin hal kateqoriyası haqqında. Hal kateqoriyasının dilin qrammatik quruluşunda aparıcı rol oynadığını qeyd edən B.Çobanzadə hələ o dövrün tədqiqatlarında mövzu ilə bağlı mühüm elmi faktların üzə çıxarılmadığını, bu şəkilçilərin qrammatik funksiyalarının dəqiq müəyyənləşdirməyin zəruriliyini dəfələrlə vurğulamışdır. Təkcə Azərbaycan dilinə həsr olunmuş mənbələrə deyil, ümumən, türkoloji ədəbiyyatlara istinad edən alimin fikrincə, hal şəkilçilərinin vəzifələrinin düzgün şərh edilməməsi (xüsusilə bənzər qrammatik formaldan fərqləndirilməməsi) dilin qrammatik quruluşunun mənzərəsi haqqında aydın təsəvvür yaratmır. B.Çobanzadə bu problemin bir əsas səbəbini də ozamankı dilçilik kitablarında morfolojiya ilə sintaksis arasındakı sərhədlərin, yəni dil vahidlərinin vəzifə və funksiyalarının düzgün ayırd edilməməsi ilə əlaqələndirir.

Türk dillərində halların təsnifinə dair fikirlər birmənalı olmamışdır: “*K.Komidas “Türk dili qrammatikasının əsas prinsipləri” (1786) adlı əsərində ismin beş (adlıq, yiyəlik, yön-lük, təsirlik, çıxışlıq), P.F.Viqye “Türk dilinin əsasları” (1790) adlı əsərində ismin altı halını vermişdir (adlıq, yiyəlik, yön-lük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq)*” [84, s. 246]. Sonuncu müəllifin təqdim etdiyi hallar üzrə qar sözünü qrammatik formalar əsasında dəyişdirməsi müasir dilimizlə tam uyğundur. M.Kazım bəy türk dillərində ismin yeddi halından söz açmış və bu paradigmaya nidaların (ay, oy, ey, ya...) aid olduğu çağırış halı daxil etmişdir [84, s. 235; 255].

B.Çobanzadə “Türk sərfələrinin ümumi qüsurları” adlı məqaləsində ismin beş, “Türk dili” kitabında isə yeddi halını göstərir:

1. Mücərrəd: **ata**
2. Məful bih: **atanı**
3. Məful ileyh: **ataya**
4. Məful fih: **atada**
5. Məful ənh: **atadan**
6. Məful məə: **ata ilə**
7. Müzaf ileyh: **atanın** [39, c. 4, s. 170].

Eynilə ismin yeddi halını qeyd edən N.Nərimanov kimi [122, s.30], B.Çobanzadə də bu gün Azərbaycan dilində qoşma olaraq işlənən “ilə” morfemini (**məful məə** adıyla) hal sisteminə daxil etmişdir: *ata, atanı, ataya, atanın, atada, atadan, ata ilə* [39, c. 4, s. 169].

Müəllifin “Türk qrameri”ndə isə (alimin şəkilçi morfemsiz isimləri ayrıca “mücərrəd” forma hesab etməsini də nəzərə alsaq) ismin altı halı verilmişdir:

1. **Mücərrəd hal** (nominativ)
2. **Müzaf ileyh** (genetivus) - -in⁴, -nın⁴
3. **Məful bih** (accusativus) - -i⁴, -yi⁴
4. **Məful ileyh** (dativus) - -a², -ya²
5. **Məful fih** (locativus) - -da², -ta²
6. **Məful ənh** (exessivus) - -dan², -tan² [40, c. 5, s. 136-137]

Burada artıq o, *ilə* morfemini hal əlamətlərindən ayıraraq, məsələyə münasibətini belə ifadə etmişdir ki, dildə xeyli sayda bu cür formalar nəzərə alınarsa, hal sisteminin mahiyyəti düzgün şərh olunmaz: “*Bəzi hallarda “relativus” adı ilə*

(məsələn, *Professor Deni*) -ca, -cə şəkilçiləri ilə yayılan digər bir hal, bəziləri “məful məə” adı ilə -la, -lə şəkilçiləri ilə səbəbiyyət mənasını verən –çun, –çün şəkilçiləri yapılan halları... əlavə edirlərsə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz beş hal ilə nə ümumiyyət, və nə də vəzifə etibarilə müqayisə edəməyiz. Əgər belə halları tanıyacaq olursaq, o vaxt halların məcmusu ondan-on beşə qədər vara bilir ” [40, c. 5, s. 137]. Hazırda bu ənənəni müasir türk dilçiliyində aydın müşahidə etmək olar ki, burada bəzi şəkilçiləşmiş qoşmalar (-la², -ca², -can²) hal göstəricisi kimi izah olunur [192, s. 232-239].

Adlıq halı “müçərrəd hal” adlandıran B.Çobanzadə morfem qrammatik forması haqqında yazır: “*Təsrif şəkilçilərini havi olmayan isim, söz “müçərrəd” adlanır ki, rusların “именетельный”, latınların və həmən bütün Avropa sərflərinin “nominativ”, yaxud “nominativus”una müqabildir... Bununla bərabər, hər təsrif şəkilçisini havi olmayan sözü müçərrəd halında fərz etmək doğru olmaz*” (Məsələn, *Qoyun kəsdilər, Adam soydular* kimi nümunələr) [40, c. 5, s. 136]. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, sıfır şəkilçi morfemli hər ləksemi adlıq hal hesab etmək olmaz, çünki məful bih (təsirlik) və müzaf ileyf (yiyəlik) halları öz yerinə görə şəkilçisiz də işləyə bilər. Demək ki, türkoloq alim həmin morfemləri bəzi müasir dilçilərdən fərqli olaraq adlıq halda qəbul etmir, onların qrammatik əlaqədəki iştirakını önə çəkərək, yiyəlik və təsirlik halların qeyri-müəyyən forması sayır: *Qoyun kəsdilər. Göz bəbəyi* və s. [40, c. 5, s. 136]. Eyni zamanda B.Çobanzadə müzaf ilə məful bihin (təsirlik halla III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisinin) formaca bir-birinə bənzəsələr də, funksiyalarına görə fərqləndiklərinə işarə edir: **kitabı** ver, Əhmədin **kitabı**

[39, c. 4, s. 171]. “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” əsərində isə tədqiqatçı **evi gördüm** və **babasının evi** birləşmələrində *evi* sözündəki -i şəkilçisinin fərqli olmadığını vurğulasa da, ilk baxışda yanlış görünən bu mövqedə tamam ayrı məna ifadə olunmuşdur. K.Acar da həmin nüansı aydınlaşdırmadan yazır ki, “... *bu sözlərdəki şəkilçini morfoloji və qrammatik baxımdan düzgün təqdim etmir, ikisinin də eyni olduğunu göstərir. Ancaq müəllif özündən əvvəlki qrammatiklərin mənanı ön plana çıxarma fikirlərini hər nə qədər düzgün tənqid etsə də, şəkilçilərdə bu cür formalizmə meyil etməsi, bizzə, yanlışdır*” [150, s. 191]. Digər əsərlərində bu əlamətləri ayıran B.Çobanzadə əslində həmin sözlərdəki -i morfemini fərqləndirməməsini onun sintaktik əlaqədə iştirakı nöqtəyinəzərindən izah etmişdir. Yəni hər iki şəkilçinin qrammatik funksiyası fərqli, ancaq vəzifəsi eynidir: *sözləri bir-biri ilə əlaqələndirmək*.

Bu baxımdan görkəmli türkoloq ismin digər hallarını söz birləşmələrinin qurulmasındakı rolu aspektindən şərh edir. Qeyd olunur ki, dildə ünsiyyətin formalaşmasına xidmət edən sintaktik vahidlərin yaranmasında yalnız sözlər bir-birinin mənasını tamamlamır, bu prosesdə qrammatik vahidlərin, xüsusilə də hal şəkilçilərinin mühüm rolu vardır. Məsələn, yiyəlik hal söz qrupları, yəni söz birləşmələri yaradır, hətta onların tərəfləri arasına digər sözlər də əlavə olunmaqla mürəkkəb konstruksiyalı sintaktik vahidlər meydana gəlir: “*Bir söz qrupu şəkilçi aldığı zaman bu şəkilçi söz qrupunun sonuna əlavə olunur; bu qrupa girən başqa sözlərdə bu şəkilçini təkrar etmək lazım gəlməz: atanın evi, atanın evində, atanın iyirmi il bundan əvvəl tikilmiş evi*” [40, c. 5, s. 166]. Bu

kontekstdə B.Çobanzadə qrammatika kitablarına istinadən izafətlə hal kateqoriyası arasındakı münasibəti də aydınlaşdırır: bu izahlarda isimlər və feillərlə idarə əlaqəsində hal şəkilçilərinin funksiyaları bir-birindən fərqləndirilir. İzafətin ismi birləşmələrə uyğunluğunu qeyd edən tədqiqatçı digər halların qrammatik funksiyasının feillərlə əlaqədə müəyyənləşdiyini bildirir: *“İzafət ismin mənasını tamamlayan şey olduğu halda, məful (hal – E.P.) feillərin mənasını tamamlar”* [37, c. 2, s. 190]. Qeyd edək ki, bəzən “türk izafəti” termini ilə ifadə edilən uzlaşma-idarə əlaqəli təyini söz birləşmələri türk dilçiliyində də “isim tamlamaları” adlandırılır.

Ancaq feillərin qrammatik mənasını tamamlamaqda, yəni feillərlə tabelilik əlaqəsində bütün halların funksiyası eyni olmur. Müəllifin təbirincə desək, “burada ən böyük bəxtsizlik, şübhəsiz, *müzaf ilə müzaf ileyhin* başına gəlmişdir”. Bunun əsas səbəbi isə digər halların feillərin mənasını tamamladığı halda, *ziyəlik* halın yalnız ismin mənasını tamamlaması – yəni əsasən, isimlərin idarə olunmasında iştirak etməsi ilə əlaqələndirilir. Göründüyü kimi, tədqiqatçı *ziyəlik* halın idarə əlaqəsindəki aparıcılığını aydın şərh edir: yəni *ziyəlik* hallı sözlər bu sintaktik modeldə tabeəddi tərəf kimi çıxış edir.

Söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı qrammatik əlaqənin kommunikativ mahiyyətinə toxunan B.Çobanzadə *ziyəlik* hallı ismi birləşmələrdə birinci tərəfin şəkilçisiz formasından da söz açaraq, bunu izafət halının (III növ təyini söz birləşmələrinin) müxtəsər forması kimi göstərir: *“Bu şəkil ən çox tam və mürəkkəb olmaqla bərabər, hər zaman işlənməz. Yakut ləhcəsindən Anadolu ləhcəsinə qədər həməən bütün*

ləhcələrdə daha müxtəsər bir şəkilçili qruplar təşəkkül edə bilər: dəniz kənarı, dağ başı, ət qoxusu, bizim ata, sizin qonşu”... [40, c. 5, s. 168].

B.Çobanzadə bildirir ki, qrammatika kitablarında isimlərin idarə olunması daha çox yiyəlik halla əlaqələndirilsə də, digər halların da bu prosesdə iştirakını inkar etmək olmaz. Belə ki, *dəmirdən qaşiq, əlində kitab, evdən bazara, adam evdə* kimi nümunələrdə bu cür faktları müşahidə etmək olur [37, c. 2, s. 190]. Deməli, B.Çobanzadə yiyəlik halın iştirakı ilə yaranan söz birləşmələrindən başqa, *ilk dəfə qeyri-təyini söz birləşmələrindən, yaxud sırf idarə əlaqəli ismi birləşmələrdən* bəhs etmiş olur. Müasir dilçiliyimizdə tabelilik əlaqələrindən söz açan mütəxəssislər bu cür ismi birləşmələrdən də danışirlər [136, s. 89].

Təsirlik halın “-ni” cığatay variantı haqqında. “İbn Mühənnə lüğəti”ndə təsirlik halın samitlə bitən sözlərə artırılan **-ni** formasından (*bağrımnı, qanımnı*) bəhs edən B.Çobanzadə bildirir ki, lüğətdə verilən **-ni** şəkilçisi həmin dövrdə şimal və şərq türkcələrinin, **-i⁴** morfemi isə cənub türkcələrinin hallanma sisteminə məxsusdur [37, c. 2, s. 125]. C.Doğan **-ni** formasının XIV-XV əsrlərin qırçaq abidələrində təkcə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə (*səlamımnı, hüccələrinizni*) deyil, ümumən, samit sonluqlu söz köklərinə (*bizni, axirətni, sözni*) əlavə edildiyini göstərir [159, s. 207-209]. N.Hacıəminovlu “Qutadqu bilik” əsərinin dilinə söykənərək, təsirlik halın bu əlamətinin qaraxanlı türkcəsində də işləndiyini qeyd edir: *özüm bir yüzni köreyin anıng* [175, s. 29]. Hər iki variantı (**-i⁴** və **-ni**) Ş.İ.Xətai yaradıcılığında müşahidə edilən B.Çobanzadə şairin “Divan”ının

nüsxələri üzərində apardığı müqayisələrlə göstərir ki, təsirlik hal şəkilçisinin cığatay elementi olan **-ni** forması Britaniya əlyazmasında, **-i⁴** şəkli isə Ərdəbil variantında qeydə alınmışdır: *Hali-dilimni bəndədən ol yarə söyləyiz* [36, c. 1, s. 278]. Q.Abdullayeva XVII yüzilliyin yazılı abidələrində də təsirlik halın bu variantlılığına – oğuz və cığatay ünsürlərinin (*fəryadni, aləmni, cismimni*) qoşalaşmasına rast gəldiyini bildirir [3, s. 27]. B.Çobanzadəyə görə, müasir Azərbaycan dilində saitlə bitən sözlərə (qədim formanın izi kimi) **-ni⁴** əlamətinin artırılması da onu digər cənub türkcələrindən, o cümlədən osmanlı türkcəsindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biridir [37, c. 2, s. 125]. M.Məmmədli və K.Səmədova qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində təsirlik halın damaq variantı kimi təzahür edən bu morfemin hazırda şivələrimizdə də öz izini saxladığını göstəririlər [107, s. 103-105; 137, s. 55].

Yönlük halın qədim forması haqqında. Əski türkcədəki *-qarı, -gəri, -ğarı, -kəri, -arı, -əri* şəkilçilərindən bəhs edən B.Çobanzadəyə görə, qədim türk yazılı abidələrinin dilinin normativ faktına çevrilmiş bu morfemlərin izlərinə müxtəlif sözlərdə rast gəlinir: *“Əski türkcədə, hətta macarca kibi bəzi Ural-Altay dillərində və vaxtilə -arı, -eri, -ra, -rə şəklində qayət canlı bir şəkilçi, qoşma var idi. Məşhur Orxon kitabələrinin başında bu şəkilçiyə rast gəlirik (özə göy tenqri, asra yeğiz yer – “üsdə (yuxarıda) göy – mavi səma, altda (“asıtda”) qara yer”)*” [37, c. 2, s. 186]. Dilçi alim qeyd edir ki, hazırda arxaikləşmiş bu şəkilçi bir çox sözlərin tərkibində müşahidə edilsə də (*iləri, tışarı, yuxarı, içəri, geri, hara* və s.), macar dilində işlək ol-

duğundan onu bütün macar sözlərinə artırmaq mümkündür: “*kapu+ra, szakal+ra (saqal+ra) və s.*” [37, c. 2, s. 186]. Çağdaş dilimizdə isə “...*sadəcə olaraq bu sözlərdə kök və şəkilçi bir-birinə elə qovuşmuşdur ki, kök morfemlə şəkilçi morfermi bir-birindən ayırmaq olmur. Bu, fuziya hadisəsinin nəticəsidir*” [4, s. 92].

Qeyd edək ki, bu şəkilçinin leksik və ya qrammatikliyi haqqındakı fikirlər türkoloji dilçilikdə birmənalı deyildir. M.Kazımbəy *kari* (کاري), *ğari* (غاري), *qari* (قاري) yaxud *karu*, *ğaru*, *qaru* morfemlərindən məkan mənalı isimlər yaradan leksik şəkilçilər sırasında bəhs edir və göstərir ki, “*bu sözlərin çoxu ك و ق hərfələrindən məhrum olaraq cüzi dəyişikliklə qoşmalara çevrilirlər: içəri, iləri/irəli, dışəri və s.*” [84, s. 287-288]. H.Mirzəzadə və türk dillərində morfemlərin aseman-tikləşməsindən söz açan Q.Mahmudova bu əlaməti zərf düzəldən leksik şəkilçilər içərisində təqdim edir [117, s. 187; 103, s. 76-77]. F.Cəlilov isə sözügedən morfemin qədim yönlük hal şəkilçisi olduğunu və allomorflarının da zərflərin tərkibində aydın seçildiyini göstərir [34, s. 186]. F.Zeynalov yazır ki, *türk dillərində yönlük hal formalarının istiqamət mənası bildirən ğar sözündən törəməsi ehtimal olunur* [147, s. 103]. Görünür, leksemdən şəkilçiyə doğru inkişafın xronologiyası morfemin vəzifəsi ilə bağlı iki fərqli münasibət ortaya çıxarmışdır. Maraqlıdır ki, B.Çobanzadə də “Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları”nda bu morfemdən arxaik leksik şəkilçilər sırasında bəhs etsə də [37, c. 2, s. 186], “Türk dili”ndə yönlük halın arxaikləşmiş forması kimi danışır: “*Əski türkcədə cəhət və ya məful iləy şəkilçisi olan -ğəri, -ğarı, -qarı, -kəri... şəkilçiləri cansızlanmışdır. Məsələn, iləri, dışarı, içəri, geri, yuxarı*

sözlərində rast gəldiyimiz **-arı, -əri** şəkilçiləri *k, ğ, q, g* səslərinin düşməsilə meydana gələn şəkilçilərdir” [39, c. 4, s. 173].

Ə.Əbdullayev türk dillərində yönlük hal şəkilçisindən bəhs edərkən, bu morfemin tarixi təkamülünü belə müəyyənləşdirmişdir: “*Bu inkişaf, bizcə, belə getmişdir: -ğaru morfemi öz inkişaf prosesində bir neçə variant kəsb etmişdir. Müasir türk dillərindəki faktlara əsaslanaraq onun iki xətt üzrə inkişaf etdiyi qənaətinə gəlmək olar: 1) qarı>qar>qa>a (incə variantları ilə birgə); 2) qarı>arı>rı//ra (digər variantları ilə birgə)*” [8, s. 117].

Yönlük halın qədim *-ğa, -qa, -ka* formalarını “İbn Mühənnə lüğəti”ndə izləyən B.Çobanzadə bu şəkillərin şimal və şərq türkcələrinə məxsus əlamət kimi müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmədiyini, Qazan tatarcasında *añar, mañar* sözlərinin həm də *añartqa, muñartqa* variantlarında ünsiyyətə xidmət etdiyini, Azərbaycan dilinin Ayrım və Gəncə şivələrində işlənən *añarı* leksemindəki *-arı* şəkilçisinin qədim yönlük halın əlaməti olmasını diqqətə çatdırır [37, c. 2, s. 126].

Yönlük halın arxaik *-ğa, -qa, -xa, -ka, -kə* formaları bu gün müxtəlif şəkillərdə oğuz qrupu türk dillərindən başqa digər qruplarda, məsələn: xakas (*tarhınğa – tarixə, cirqə - yerə, cıpkə - ipə*) [152, s. 128] və Krım-tatar dillərində öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır [112, s. 7; 147, s. 102]. Q.Əbdullayeva yönlük halın qıpçaqcaya məxsus bu şəkillərinin XVII əsr ədəbi-bədii dil nümunələrində variantlılıq nümayiş etdirdiyini [3, s. 26], M.Məmmədli, K.Səmədova və X.Heydərova isə Azərbaycan dilinin şivələrində xüsusilə şəxs əvəzliliklərinin

tərkibində (*manqa, sanqa*) “n (ن)+qa (قا)” formasında işlənməsini göstərirlər, hətta sonuncu müəllif bu birləşmə nəticəsində “nq” qovuşuğunun yaranması fikrini irəli sürür [107, s. 102; 137, s. 47; 73, s. 174]. A.B.Taymas bu faktı birbaşa B.Çobanzadənin poeziya dilində müşahidə etmişdir:

Biri yazqan tarixi: Barbar diy,

Bir vaxtlar boyun bükkən əmirgə [186, s. 29].

B.Çobanzadə yönlük halın arxaik formasına hətta XIX əsrdə görkəmli dramaturq Mirzə Fətəli Axundzadənin dilində də rast gəldiyini bildirir: “Azərbaycanın bəzi yerlərində, buradan alaraq yazan Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində **dış-qarı** sözünə rast gəlirik ki, bu şəkil əskidir. Demək ki, Azərbaycanda və özgə türk ləhcələrində *iləri+yə, dış+arı+ya, iç+əri+yə* deyildiyi zaman bu cəhət və ya məful ileyh şəkilçisi təkrarlanmış olur” [39, c. 4, s. 173]. Qeyd edək ki, M.Məmmədli -*ğaru* arxaik şəkilçisinin öz funskiyasını itirərək sözlərin tərkibində rudiment kimi qaldığını və izlərinin Azərbaycan dilinin Lerik və Ağdam şivələrində müşahidə edildiyini göstərir [107, s. 112].

İsmin qədim alət halı haqqında. -*ın* şəkilçisinin bəzi sözlərdə (*qışın, yazın*) arxaikləşdiyini göstərən B.Çobanzadə morfemin tarixiliyini belə izah edir: “Yenə əski türkcədə *ərəb istilahlı ilə deyəcək olursaq, məful məə mənasını verən -ın// -in şəkilçiləri vardır ki, bizim bugünkü türkcəmizdə cansızlaşmışdır. Bu şəkilçiləri biz ancaq **qışın, yazın** kibi bir iki sözdə tapırıq. Qışın – qışılə, yazın – yazılə deməkdir ki, rusların **зимою, летом** dediklərinin qarşılığıdır* [39, c. 4, s. 133; s. 173]. Tədqiqatçı onu da vurğulayır ki, Orxon kitabələrində aktiv işlən-

miş bu şəkilçi (*okun* – ok ilə, *sabın* – söz ilə) sözügedən abidədə əski şəkli “*yadağan*” formasında qeydə alınan “*yayan*” leksemində (türk dilində “*yayan*” – piyada, ayaqla getmək) hazırda öz izini saxlayır [40, c. 5, s. 121].

Ə.Abdullayev qədim türk alət halı adlandırılan **-in** morfeiminin türk dillərində səkkiz mənə ifadə etdiyini göstərmişdir: a) alət; b) vasitə; c) tərz; ç) müqayisə və müqayisə-keyfiyyət; d) səbəb; e) zaman; ə) birgəlik; f) vasitəsiz obyekt [6, s. 5]. M.Qıpçaq qədim alət halının ümumən dildən çıxdığını bildirmişdir [96, s. 127]. E.Əzizov və M.Məmmədli qədim alət halının arxaikləşməsini “ilə” qoşmasının fəallaşması ilə əlaqələndirirlər [62, s. 155; 107, s. 110]. Q.Abdullayeva da bu fikri təsdiq edərək göstərir ki, “*alətlilik-birgəlik halının vəzifəsi “ilə” qoşmasında mövcud olduğundan bu hal da öz yerini ona verib arxaikləşməyə doğru inkişaf etmişdir*” [4, s. 94]. Beləliklə, B.Çobanzadənin də göstərdiyi kimi, qədim alət forması dilimizdə hal paradiqmasından çıxsa da, onun ifadə etdiyi məzmun başqa vasitələrlə yerinə yetirilmişdir. XI yüzillikdən etibarən orta əsr türk yazılı abidələrində zaman mənasının yaradılmasına xidmət edən **-in** morfemi hazırda müasir türk və tuva dillərində həmin qrammatik funksiyanı yerinə yetirir: *kışın* - *kijin*, *çazın* - *yazın*. Ancaq bu gün canlı danışmaq dilində Q.Abdullayevanın qeyd etdiyi *dizin-dizin sürünmək* [4, s. 95], həmçinin Ə.Abdullayevin təqdim etdiyi *oğrun-oğrun baxmaq, için-için ağlamaq, xısın-xısın danışmaq* [7, s. 3] ifadələrində alətlilik-birgəlik halı öz tarixi izini qorumaqdadır.

B.Çobanzadənin bu kateqoriya ilə bağlı toxunduğu mühüm məsələlərdən biri ***halların adlandırılmasıdır***. “*Sərf kitablarında xəstə məsələlərdən birisi də istiləh məsələsidir*”

[37, c. 2, s. 193], - deyən və elmi yaradıcılığında terminologiya problemlərinə ciddi yanaşan görkəmli türkoloqun işlətdiyi dilçilik terminlərini E.Qəniyeva mənşəcə belə qruplaşdırır: a) terminlər – ortaq türk sözləri; b) ərəbcə-türkcə terminlər; c) ərəbcə terminlər; ç) beynəlxalq terminlər; d) rusca terminlər [197, s. 108]. Bölgüdən də göründüyü kimi, həmin dövrdə dilimizdə müvafiq istilahlər olmadığından B.Çobanzadə ya ərəb mənşəli, ya da Avropa mənşəli terminlərə müraciət etməli olmuşdur. Vaxtilə M.Kazımbəy də yazırdı ki, *“farslar kimi türklər də halları adlandırmaq üçün xüsusi ifadələrə malik deyillər”* [84, s. 234]. Bu cəhətdən B.Çobanzadə ərəb qrammatikasından gəlidiyi üçün bu istilahları uğursuz sayaraq bildirir ki, bəzi sərffçilər həmin terminlərin (halların) yerinə nömrələnmədən (birinci, ikinci, üçüncü...) istifadə etməyi təklif etsələr də, bu da metodiki cəhətdən dolaşılığa səbəb olur.

K.Acar qeyd edir ki, B.Çobanzadə “Kırım-tatar elmi sərff”ndə hal əlamətləri üçün “münasibət şəkilçiləri” və “hal şəkilçiləri” terminlərindən istifadə etsə də, əsərin “Təsviri” və “Müqayisəli” bəhslərində beş türk dilinin (Kırım-tatar, qırğız, özbək, çuvaş, yakut) materialına dayanaraq, yenə də halların adlarını ərəb istilahları ilə vermişdir [150, s. 145]. Termin paralelliyinə müraciət, yaxud ən azından mövzu içərisində problemin təsviri türkoloq alimin türk dillərinin lüğət tərkibinin yersiz şəkildə əcnəbi ünsürlərlə zənginləşdirilməsinə qarşı intellektual yolla apardığı mübarizənin bir hissəsidir. Və ötən əsrin əvvəllərindəki bu mübarizəni biz görkəmli ictimai xadim N.Nərimanovun ana dilimizə dair baxışlarında da aydın görə bilərik [131, s. 128-155]. Bütün təkliflərə və

özünün yanaşmalarına rəğmən, sözügedən kitabda halların adlandırılmasını müəllimlərin öhdəsinə buraxan B.Çobanzadə yazır: *"Biz burada qeyd etdiyimiz şəkilçilərin sözlərlə bərabər meydana gətirdikləri şəkillərə uydurma adlar verməyə çalışmayıb, əski ifadələrdən istifadə edirik. Hər nə qədər belə ifadələrin yaradılmasının tərəfdarı olsaq da, eyni zamanda belə bir addımın bir şəxsin etibarı və fikirləri ilə meydana gəlməyəcəyini düşünürük. Bunları məktəblərdə istifadə edib-etməmək müəllimlərimizin təşəbbüslərinə bağlıdır"* [155, s. 46]. Doğrudan da, sahə terminologiyasının formalaşması mütəxəssislərin o istiqamətdə apardıqları elmi araşdırmalardan və onların nəticələrinin tədris prosesində tətbiqindən asılıdır ki, bu barədə dilçi alimin haqlı mövqedə olduğunu Azərbaycan dilçiliyinin sonrakı inkişaf mərhələsindən aydın görmək olar.

-dakı² və ya -kı// -ki şəkilçiləri haqqında qeydlər. B.Çobanzadə yazır ki, bu faktla razılaşmaq çətin olsa da, *-ki* morfemi Azərbaycan dilində sözdəyişdirici şəkilçilərdən əvvəl və sonra əlavə olunan yeganə şəkilçilərdəndir: *kitabxana+da+kı, ev+də+kı, yol+da+kı+ndan...* [40, c. 5, s. 140]. O göstərir ki, əsasən ismə məxsus qrammatik şəkilçilərə əlavə olunan **-ki** morfemindən sonra hal əlamətlərinin işlənməsi də mümkündür: *səninkinə, bənimkində, evimizdəkilərin...* [40, c. 5, s. 141]. Beləliklə, müəllif bu kontekstdə sözün morfem quruluşunu belə izah edir: *"Əcəba, sözdə zəmir şəkilçiləri ilə ümumi münasibət şəkilçiləri rast gəldiyi zaman bunların tərtibi necə olar? Əvvələn, zəmir şəkilçiləri, sonra -ki, daha sonra münasibət şəkilçiləri gəlir, yəni: damar+zəmir şəkilçisi+kı"*

şəkilçisi+münasibət şəkilçisi. Deməli, türkcədə sözün müfəssəl surəti aşağıdakı kimidir: **damar+sözyapıçı+zəmir+ki şəkilçisi+münasibət şəkilçisi**" [39, c. 4, s. 165]. Göründüyü kimi, B.Çobanzadə **-dakı²** şəkilçisini iki hissəyə ayıraraq təhlil edir: **-da²** hal, **-kı, -ki** isə leksik şəkilçidir. S.Cəfərov bu morfeimin ismin **-da²** yerlik hal əlaməti ilə **-kı, -ki** şəkilçisinin birləşməsindən yarandığını qeyd etmişdir. Tədqiqatçı yazır: "Lakin bu tərkib içərisində hal şəkilçisi öz qrammatiklik xüsusiyyətini itirərək **-kı, -ki** ilə birlikdə yeni keyfiyyətli leksik qrammatik şəkilçi yerinə keçmişdir" [32, s. 80]. Q.Mahmudova və N.Dəmir də bu morfeimdəki **-ki** hissəciyini "yerlik hal şəkilçisi ilə kombinasiyada yer, məkanlı mənalı isimlər yaranan" ayrıca leksik şəkilçi hesab edirlər [103, s. 157; 157, s. 201]. M.Əsgərov isə **-ki** morfeminin leksik şəkilçi olmadığını, bu şəkilçili formaların leksik vahidlər deyil, situativ xarakterli formalar olduğunu bildirmişdir [59, s. 67-69]. Bizcə, burada **-da²** şəkilçisi **-kı, -ki** əlamətinin artırılmasından sonra öz funksiyasını itirsə də (*Bu, təbii haldır* – P.E.), həmin "müvəqqəti" kombinasiya onların birlikdə ayrıca morfem kimi götürülməsinə ciddi əsas vermir. Analoji vəziyyət *səninki, məninki, Əlininki, yaxud əmimgil, dayımgil* sözlərində də müşahidə olunur. Deməli, B.Çobanzadənin yanaşması doğrudur: çünki eyni prinsiplə yanaşsaq, onda dilimizdə *-inki, -inkı, -imgil, -imgil* şəkilçilərindən də danışmalıyıq. Ancaq hər iki halda məntiq görünür.

Mənsubiyyət kateqoriyası haqqında. Bu kateqoriyanın əsas xüsusiyyəti sözün öz lüğəvi mənasını və müstəqilliyini saxlayaraq şəkilçilərin köməyi ilə özündən kənardakı şəxs və kəmiyyəti də göstərməsidir: "*Mənsubiyyət əlaqəsinin*

yaranması üçün sahib şəxs bildirən sözlər ziyəlik halda olur və mənsub əşya bildirən sözlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir” [89, s. 89]. Mənsubiyyət anlayışını əvəzliliklərin içərisində “zəmiri-izafi” adı ilə təqdim edən N.Nərimanovdan [122, s. 36] və ziyəlik əvəzliliklərinə daxil edən M.Kazımbəydən [84, s. 348] fərqli olaraq, B.Çobanzadə mənsubluq bildirən qrammatik şəkilçiləri ayrıca tədqiq etmiş və onları “mülki zəmirilər” adlandırmışdır. Tədqiqatçı yazır: “*Türkcədə şəxslərə aid olub, sərflərimizdə “zəmir” adlanan sözlər də hind-Avropa dillərində, məsələn, ruscada ayrı olaraq sözlərin sonuna əlavə olduğu zaman şəkilçi xidmətini görürlər, yəni damardan ayrı olaraq müstəqil mənaya malik deyildirlər. Bunlar da müf-rəd və cəm şəkillərinə məxsus olmaq üzrə altı şəkilçidir: 1) -im⁴ 2) -ın⁴ 3) -i⁴ 4) -i(miz)⁴ 5) -i(niz)⁴ 6) -ları²”* [40, c. 5, s. 132]. “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda verilmiş N.Dmitriyevin bu kateqoriya ilə əlaqədar mövqeyində B.Çobanzadənin fikirləri ilə səsleşən bir məqam var ki, bu da mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş leksemlərdə (*evim, dəftərim...*) iki ünsürün öz əksini tapmasıdır: “1) söz köklərində **əşya** ifadə olunması; 2) mənsubiyyət əlamətləri ilə ifadə olunmuş **şəxs...** Məsələn, “*evim*” sözü yalnız **şəxsə** aid olan münasibət anlayışını bildirir” [135, s. 260].

“Türk dili” kitabında mənsubiyyət şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən törədiyini bildirən B.Çobanzadə yazır: “... **zəmir** sözlərinin özləri də **şəkilçi olaraq** işlədilir. Bu surətdə **mən** sözündən -im⁴, **sən** sözündən -ın⁴, **o** sözündən -i⁴ şəkilçiləri meydana gəlir” [39, c. 4, s. 163]. B.Serebrennikov və N.Hacıyevanın A.Şerbaka istinad etdikləri fikirdə göstərilir ki, “*mənsubiyyət anlayışı ilə əhatə olunan bütün mənalar mən-*

kişi-mən, biz-kişi-biz tipli konstruksiyaların uzun və çox mürəkkəb semantik inkişafının nəticəsidir" [134, s. 125]. Belə ki, bu tərkibdə şəxs əvəzliliklərinin təkrarlanması ilkin dövrdə predikativ birləşmələrin komponentləri arasında əlaqələrin yaranmasına xidmət göstərmiş və həmin konstruksiyalar türk dillərinin inkişaf tarixində əşyanın və ya şəxsin keyfiyyətini, yaxud hər hansı bir özəlliyini əks etdirmişdir. Yəni A.Şerbaka görə, yiyəlik hal əlamətinin ortaya çıxması ilə *mən-kişi-mən* konstruksiyasından *mənim kişim* modeli yaranmışdır. Ancaq bu baxışla razılaşmayan B.Serebrennikov və N.Hacıyevanın qənaətinə, mənsubiyyət kateqoriyasının göstəriciləri yiyəlik hal formasından daha erkən yaranmışdır: "*Mənsubiyyət münasibəti tez-tez məkani münasibətlərin yenidən mənalandırılması nəticəsində yaranmışdır. Daha yaxında yerləşən "mənim", "mənim olan" kimi, daha uzaqda yerləşən "mənim olmayan" və s. kimi düşünülmüşdür. Ona görə türk dillərində mənsubiyyət affiksləri ola bilsin ki, məkani indikatorların ilk rolunu ifa edən hansısa əvəzlik sözlərindən inkişaf etmişdir. Belə ki, atım əvvəlcə, mənə ən yaxın olan at mənasını ifadə edə bilərdi*" [134, s. 126]. Demək ki, bu kateqoriyanın yaranmasında şəxs faktorunun rolu inkaredilməzdir.

B.Çobanzadə sonu saitlə bitən bəzi sözlərdə III şəxsin təkində **-sı⁴** şəkilçisinin **-yı⁴** formasında işlənməsinə də münasibət bildirir. Morfemin tarixi inkişafını izləməklə **su** leksemində rast gəldiyi səs əvəzlənməsini izah edən müəllif doğru olaraq göstərir ki, *su* sözünün əski şəkli *sub* formasında olmuşdur. Məlumdur ki, türkcədə sözün əvvəl, orta və sonunda **b** səsinin **v** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə rast gəli-

nir: *sab-sav, ab-av, eb-ev, yabaş-yavaş, bar-var...* Hətta mən-bələrdə *suvar*(maq) feilinin kökü *suv(+ar)* fonoforması ilə əlaqələndirilir [176, s. 211; 116, s. 298]. Bu münasibətlə müəllif yazır: “**Sub//suv** şəklini şimal türkcələrinin bir çoxunda görmək mümkün olduğu kimi, cənub türkcələrində də **sa-vuk//sovuk** sözlərinə rast gəlinir. Lakin bu qrupda **soyuk** sözlünə rast gəldiyi kimi, **suy** sözünün də işləndiyini görürük. Necə ki, əski **eb** sözü cənubda **ev, öv** şəklində düşmüşdür, şimalda **öy, üy** şəklindədir” [40, c. 5, s. 134]. Deməli, görkəmli türkoloq “suyu” leksemindəki “y” səsini şəkilçi deyil, tarixən kökün strukturuna bağlı olan morfem kimi xarakterizə edir: “Sərflərimizdə “şazz” (istisna), “müstəsna” olaraq göstərilən bu şəkildə dilimizin təkamül və tarixi nəzəri-etibara alındığı təqdirdə heç bir dürlü qaydadan tış bir şey yoxdur və əsas etibarilə damara aid olan y səsi şəkilçiyə yapışmışdır” [40, c. 5, s. 134]. Bu hadisənin hal şəkilçisi qəbul edərkən də (müqayisə üçün: *suyu içmək* – təsirlik hal; *bulağın suyu* – mənsubiyyət əlaməti) təkrarlandığını nəzərə alsaq, müəllifin haqlı mövqedə olduğunu düşünmək olar. Hətta M.Kazımbəy də *su* və *nə* sözlərinin ümumi qaydadan kənara çıxdığına diqqət çəkərək yazıda “s” (س) hərfi buraxılmaqla “y” (ی) hərfinin (anın suû), bəzən də yanlış olaraq *nəsi* formasının işləndiyini göstərir: anın suyu (انک سوی), Onun verməgə nəyi var (آنک (ویرمکه نهی و ار [84, s. 347].

Mənsubiyyət şəkilçilərinin arxaikləşdiyi sözlər. B.Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyində qeyri-müəyyən əvəzliliklər adlandırılan *kimi, kimisi, biri, birisi* və s. bu qrup sözlərdəki **-i, -si** morfoləmlərini arxaik mənsubiyyət şəkilçisi hesab edərkən yazır: “*Məful bih* şəkilçisi olan **-i** bəzi sözlərdə bu surətlə

cansızlanmışdır: birisi, kibisi... sözləri bunun kibidir. Çünki bunların yerinə biri, kibi olmaq lazım idi. Lakin burada söyləyənin bu sözlərin müəyyən tərkiblərdən ayrıldığını da unutmamalıdır: onların birisi” [39, c. 4, s. 133]. Dilçi alim bunu iki səbəblə əlaqələndirir: “1) Bu kibi sözlərdən bəzilərinə əski şəkillərində bulunan son saitənin təsiri qalmışdır; 2) Bəzilərinə isə -i şəkilçisi bir növ cansızlaşaraq, damara yapışmış və bu sürətlə söyləyənin zehmində saitə ilə bitən bir damar kimi qəbul olunaraq, -si şəkilçisi qəbul olunmuşdur” [40, c. 5, s. 133].

Kimi, kimisi, biri, birisi, çoxu, çoxusu əvəzliliklərinin quruluşu haqqında türkoloji dilçilikdəki fikirlər birmənalı deyildir. Məsələn, Y.Seyidov bu şəkilçilərin sözlərin (kimi, biri, hərə) tərkibində arxaikləşdiyini göstərərək həmin əvəzlilikləri quruluşca sadə hesab edir [135, s. 99]. B.Serebrennikov və N.Hacıyeva bu əvəzliliklərdəki şəkilçi morfemlərin hissəcik olduğunu qeyd edirlər: “... bütün hissəciklər gücləndirici vəsi-tələrdir. Onların funksiyası qeyri-müəyyən əşyaların içindən birini, yəni danışana məlum olmayanlardan birini ayırmaqdır: Кто кричит? – Kim qışqırır? və Кто-то кричит – Kimsə qışqırır” [134, s. 190]. Kimi əvəzliyinin “i” leksik şəkilçisindən yarandığını qeyd edən Z.Şahbazovanın fikrincə, kimisi leksemi “**kimi** qeyri-müəyyən əvəzliyinin üzərinə -si mənsubiyyət şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir. Dilimizdə bir neçə dəfə mənsubiyyət şəkilçisi artırılmış sözə yenidən mənsubiyyət şəkilçisinin artırılması bir neçə sadə sözdə özünü göstərir. Məsələn: **birisi, çoxusu** və s.” [139, s. 141]. B.Xəlilov da eyni mövqedən çıxış edərək, iqiqat mənsubiyyət şəkilçili sözlərin, əsasən, qeyri-müəyyənlik məzmunu ilə bağlı olduğunu bildirir [77, s. 214].

Bu mənada, B.Çobanzadə haqlı olaraq *birisi, kimisi, çoxusu* və s. bu kimi əvəzlilərdə ardıcıl gələn iki şəkilçinin eyni kateqoriyaya aid olduğunu qeyd edir: “*Türkcədə bir neçə sözlər vardır ki, həm -i//ı-, həm də -si//sı şəkilçilərini alırlar. Halbuki birincisinin gəldiyi, bulunduğu yerdə ikincisi fəzlə olmaq lazım gəlirdi: həpisi=həp-i-si, birisi=bir-i-si, kimi-si=kim+i+si, çoxusu=çox+u+su və s.*” [39, c. 4, s. 164]. Hətta türkoloji dilçilikdə ikiqat mənsubiyyət şəkilçilərinin türk dillərində intensivlik yaradan vasitələrdən biri olması da qeyd edilir [85, s. 59]. Göründüyü kimi, müəllifin təqdim etdiyi bu əvəzlilərdə ikiqat mənsubiyyət şəkilçisinin olduğu şübhə doğurmur, əsasən, son şəkilçilər öz işləliyini saxlayır.

Şəxs-xəbərlik kateqoriyası haqqında. Şəxs-xəbərlik kateqoriyasının formal əlamətlərinin qrammatik vəzifə və funksiyasında iki spesifik özəllik var: bu şəkilçilər həm şəxs bildirir, həm də artırıldıqları leksemlərə predikativlik qazandırır. A.Şerbak yazır ki, əski türkcədə, sarı uyğurcada və bəzi türk dillərində şəxs-xəbərlik kateqoriyasının əlamətləri olmadan feilin şəkillərinin cümlədə predikativlik ifadə etməsi müşahidə olunur: *men munda turduk* – mən burada olurdum (ET); *men pıltı* - mən bildim (sarı uyğur); *män bārgān* (öz.), *min bargan* (tat.) - mən getdim və s. [183, s. 34]. Şəxs-xəbərlik göstəricilərini türk dillərinin qrammatik quruluşunun vacib elementlərindən hesab edən B.Çobanzadənin bu kateqoriya barəsində səsləndirdiyi fikirlər bu gün də öz elmi əhəmiyyətini saxlayır: “*Eyni zəmir şəkilçiləri bir az başqa şəkildə hərəkət ifadə edən sözlərə əlavə olunur; hərəkət ifadə etməsə də, cümlədə xəbər (predicate) yerini tutan sözlərin axırına da eyni şəkilçilər gəlir. Birinci və ikinci şəxsi bildirən*

şəkilçilər müstəqil şəxs əvəzliliklərindən, üçüncü şəxs isə -dır⁴ şəkilçisi ilə yaranır ki, "bu da əski müstəqil "durur"dan (durmaq) meydana gəlmişdir" [40, c. 5, s. 134]. Sonuncu şəkilçi ilə bağlı (-dır⁴) türkoloji dilçilikdə müxtəlif fikirlərə rast gəlinə də [107, s. 204-205; 93, s. 72], bu görüşlərin çoxu B.Çobanzadənin mövqeyi ilə bənzərdir. Hətta həmin variantların Ş.İ.Xətəinin yaradıcılığında paralellik təşkil etdiyini göstərən müəllif şairin "Divan"ının Ərdəbil nüsxəsində -durur, Britaniya əlyazmasında isə -dur formasının işləndiyini qeyd edir [36, c. 1, s. 275].

B.Çobanzadə şəxs-xəbərlik şəkilçilərini belə qruplaşdırır: 1) -ım⁴; 2) -sın⁴; 3) -dır⁴; 4) ız⁴; (-ıq⁴); 5) -sınız⁴; 6) -dırlar⁴. Tədqiqatçı saillə bitən sözlərə həmin şəkilçilərin artırılması zamanı bitişdirici samitlərdən istifadə olunmasını və bu şəkilçilərin mənsubiyyət əlamətlərindən fərqli olaraq vurğu qəbul etmədiyini göstərir [40, c. 5, s. 143]. B.Çobanzadə bildirir ki, cümlədə isimlərin (və ya isimləşən sözlərin) predikativlik qazanması, ümumən qrammatik şəkilçilər qəbul etməsi mövcud qanunauyğunluğa əsaslanır: öncə cəm, sonra mənsubiyyət və hal, nəhayət, sonda xəbərlik şəkilçisi artırılır. Lakin müasir tədqiqatlardan fərqli olan cəhət şəkilçilərin variantlılığında özünü göstərir:

Bən//Mən gözəlim//gözələm Biz gözəliz//gözəlik
Sən gözəlsin//gözəlsən Siz gözəlsiniz

Təqdim olunan bu variantlılıq XX əsrin əvvəllərində şəxs-xəbərlik əlamətləri ilə yanaşı, bəzi dil vahidlərinin paralelliyində də müşahidə olunur.

Bu kateqoriyanın yaratdığı qrammatik çərçivəyə (sintaktik qapanmaya) – şəxs şəkilçilərinin törəməsinə gəlincə,

B.Çobanzadə yazır: “Qazan tatarcasında bu şəkilçilərin yeri-nə müstəqil şəxs zəmirləri işlədilir: baba+min, baba+sin, baba+biz, baba+siz”. Həmin məsələyə alimin “Kumuk dili və ədəbiyyatı tədqiqləri” (1926) əsərində də toxunulur: “Şimali Krım şivəsində **-miz** olduğu halda, kumukcada, Qazan tatar şivəsində də olduğu kibi **-biz** olmasıdır” [40, c. 5, s. 38; 135]. R.Eyvazova orta əsr yazılı abidələrində, məsələn: Kişvərinin dilində (*O gözi bimardin ayru gərib xəstəmən*), B.Çobanzadə isə Ş.İ.Xətai “Divan”ının Britaniya nüsxəsində I şəxsin təkində, əsasən, cığatay elementli *-mən* variantının (*yanarmən*) işləndiyini göstərmişlər [44, s. 32; 36, c. 1, s. 278]. Alimin qeyd etdiyi formaları XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili faktları ilə də təsdiqləyən Q.Abdullayeva yazır ki, “*təqdim olunan mənzərəni biz adlarda da görürük. Belə ki, xəbərlik şəkilçisi kimi biz əvəzliyi eyni fonetik cildə türk dillərində qeyd olunur*” [3, s. 59; 68]. Hətta A.B.Taymas B.Çobanzadənin şeir dilində də şəxs-xəbərlik şəkilçisinin bu formada işləndiyini qeyd almışdır: *Səninğmən düşmənpə yarlıqlar yazsam* [186, s. 30]. Ümumən, subyektin xəbərdəki qrammatik təzahürü, yəni mübtədanın cümlədə formal şəkildə olmasa belə, məntiqi olaraq duyulması dilçilikdə bu yöndəki görüşləri sabitləşdirmişdir.

Feilə məxsus qrammatik şəkilçilər haqqında. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu ilə bağlı tədqiqlərində feillər, o cümlədən bu nitq hissəsinə məxsus qrammatik şəkilçilərə dair fikirlər mühüm yer tutur. Türk dillərində zəngin mənə çalarlarına və işlənmə tezliyinə malik olan feillərin istər qrammatik vəzifə və funksiya, istərsə

də leksik-semantik quruluş baxımından ən aktiv vahidlər olduğunu qeyd edən müəllif yazır: “*Feillərinin dürlülüüyü və zənginliyi etibarilə türk dili bütün lisançılardan diqqətini cəlb edərək bilməmişdir. Əgər bir çox isimlərin və sifətlərin feil damarlarından yapıldığını nəzəri-etibara alırsaq, türk dilinə “feil dili” demək mümkündür*” [40, c. 5, s. 146]. Bu cəhətdən B.Çobanzadə “sözdəyişdirici şəkilçilər” başlığı altında ismin qrammatik əlamətlərindən sonra feilə məxsus sözdəyişdirici şəkilçiləri iki istiqamətdə təhlil edərək, “qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər” adlandırdığı feilin təsriflənməyən formalarından və feilin şəkillərindən (“feilin təsrifi”) söz açmışdır.

Qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilər deyilərkən bu morfemlərin feillərə artırılaraq isimlər yaratması, onların hal və (bəzən də) mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənmə bilməsi nəzərdə tutulur. Müəllif ilk olaraq buraya *məsdər* və “silə siğələri” adlandırdığı (“silə” – əlaqə, qovuşma, “siğə” – zamanca dəyişən feil formaları) *feili sifət* şəkilçilərini aid edir, “rabitə feilləri” kimi qeyd etdiyi *feili bağlamaları* isə bu formalardan fərqləndirir [40, c. 5, s. 141-145]. Maraqlıdır ki, araşdırmalarında şəkilçiləri, əsasən, “sözyapıcı” və “sözdəyişdirici” adı ilə qruplaşdıran B.Çobanzadə burada həmin terminlərdən heç birini işlətmir, *qeyri-sözdəyişdirici şəkilçi* istilahından istifadə edir. Məsələyə hər nə qədər derivatoloji aspektdən yanaşsa da, “feil söz yapıcı şəkilçiləri” və “sözdəyişdirici şəkilçilər” bəhslərindən sonra mövzunu bu başlıqla (hətta “yarımşəkilçilər” kimi) təqdim etməsi ilə, görünür, tədqiqatçı təsriflənməyən feillərin qrammatik məzmunundakı ikili xarakteri nəzərə almış və onları bu formada təqdim etməyi məqsədəuyğun saymışdır. Şəkilçilərin təsnifatında S.Cəfərovun leksik

və qrammatik şəkilçilərlə yanaşı, leksik-qrammatik və qrammatik-leksik şəkilçilər qrupunu da ayırması [33, s. 139] bir sıra şəkilçilərin, həmçinin feilə aid bu morfemlərin (o cümlədən *məsdər və feili sifət şəkilçilərinin*) məzmunundakı ikili xüsusiyyətlə bağlıdır ki, məsələ ilə bağlı mübahisələr bu gün də davam etməkdədir [103, s. 183]. Deməli, B.Çobanzadə *qeyri-sözdəyişdirici şəkilçi* terminini işlətməklə bu məqamı nəzərdən qaçırmamışdır.

M.Kazımbəyin "*qeyri-müəyyən feil forması (feildən isim yaradan morfem)*" adlandırdığı *-maq²* şəkilçisi B.Çobanzadəyə görə, feildən isim əmələ gətirir və cəm şəkilçisindən başqa bütün hal şəkilçilərini qəbul edir: *yazmaq, yazmağa, yazmaqdan* [40, c. 5, s. 141]. Tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, *-maq²* əlamətindən sonra *-lıq⁴, -çı⁴* leksik şəkilçilərinin işlənməsi türkcədə məhdud müşahidə olunan məqamlardan biridir: *getməklik, varmaqlığı, yazmaqçı, varmaqçı...* Bu münasibətlə E.Əzizov yazır ki, "*məsdər əlamətlərindən sonra leksik şəkilçilərin (əsasən -lıq, -lik) işlənməsinin Azərbaycan dilinin tarixində mövcudluğu XIV-XV əsrlərin ədəbi dil faktları ilə təsdiqlənir*" [62, s. 198]. M.Kazımbəy bu hadisəyə Qazan, Orenburq və Sibir tatarlarının dilində (*almakçı, gəlməkçi*) rast gəldiyini bildirir [84, s. 266]. XX əsrin əvvəllərində *-məklik* formasının C.Məmmədquluzadənin əsərlərində geniş şəkildə işlənməsi də təsadüfi hal deyil: "*Xudayar bəy qazının evindən çıxıb üz qoydu getməkliyə, sox uzun çəkər*" [93, s. 84]. M.Məmmədli *-max, -məx'* məsdər əlamətindən sonra *-lix, lix'* sözdüzəldici şəkilçilərinin işlənməsinin hazırda dilimizin cənub ləhcəsində, o cümlədən qismən

də Qazax (Köçəsgər), Lerik, Bakı və Dərbənd (Cimikənd) şivələrində müşahidə olunduğunu bildirir: *oxumaxlıx, piş-məx'lik, ağlaməğliğ*" [107, s. 241].

B.Çobanzadə qeyri-sözdəyişdirici şəkilçilərə $-ası^2$, $-dıq^4+mənsubiyyət$ şəkilçisi, $-acaq^2$, $-ar^2$, $-an^2$, $-mış^4$, $-malı^2$ feili sifət formalarını da aid edir. Bunları feildən sifət yaradan morfemlər kimi göstərən (və "sifət", "sifət sözləri" adlandırılan!) dilçi alim $-acaq^2$, $-malı^2$ şəkilçilərindən bəhs edərkən, onları şəkil əlaməti və feili sifətin qrammatik göstəricisi kimi ayırır [40, c. 5, s. 122], həmçinin $-an^2$ şəkilçisinin əski formasının $-kan$, $-ğan$, $-kən$, $-gən$ olduğunu, bu gün də şimal türkcələrində (məsələn, qıpçaq qrupu dillərinin təsiri ilə türkməncədə [75, s. 446]) öz izini saxladığını (*utanğan, çalışqan* və s.) diqqətə çatdırır [39, c. 4, s. 149]. $-ası^2$ şəkilçisinin dilimizdə aktiv işləndiyinə diqqət çəkən B.Çobanzadənin morfemi feildən isim yaradan əlamət kimi qeyd etməsinə isə H.Mirzəyev haqlı olaraq etiraz edir [116, s. 332]. Ancaq görkəmli türkoq A.N.Samoyloviçin $-dıq^4$ şəkilçisini türkcədə həm keçmiş, həm də gələcək zaman mənalı hesab etməsini tənqid edir, bu formaların ayrı-ayrılıqda " $-acaq^4+məns.$ şəkil." və " $-dıq^4+məns.$ şəkil." olduğunu diqqətə çatdırır ki [40, c. 5, s. 142], tədqiqatçının bu yanaşmasını H.Mirzəyev müxtəlif alimlərin fikirləri ilə təsdiqləyir [116, s. 381].

Öncə də qeyd olunduğu kimi, B.Çobanzadə feili bağlamaları məsdər və feili sifətlərdən fərqləndirir və onları **rabitə feilləri** adlandırır: "*Bunların birincilərdən (məsdər və feili sifətdən) ayrılığı birincilər kimi zəmir və hal şəkilçiləri ala bil-məməsidir... Bizcə, imdilik "rabitə" təbirini işlətmək mümkündür*" [40, c. 5, s. 143]. $-ıb^4$ ($-yıp^4$), $-alı^2$, $-madan^2$, $-mca^4$, $-$

araq², -dıqca⁴, -a², -kən, -ikən kimi feili bağlama şəkilçilərinin işlənmə xüsusiyyətlərindən söz açan tədqiqatçı *-ib⁴* morfemini həm də “müstəqil feil şəkli” – zaman əlaməti kimi ayırır [40, c. 5, s. 144]. Həmçinin B.Çobanzadə *gələrkən, yazar-kən* sözlərindəki *-kən* hissəsinin feili bağlama şəkilçisi olduğunu vurğulayır, *-alı²* şəkilçili feillərdən sonra “bəri”, *-ınca⁴* şəkilçili feillərdən sonra isə “qədər” “yarımsöz”lərinin – qoşmalarının işlənmə bildiyini nümunələrlə təqdim edir: *yazılalıdan bəri, varalıdan bəri, gəlinçəyə qədər və s.* Feilin rabitə formalarının hal əlamətləri qəbul etməməsinə rəğmən *-ınca⁴* şəkilçisinin bu baxımdan istisnalıq təşkil etdiyini vurğulayan müəllif yazır: “*Lakin qədər sözü ilə birlikdə işləndiyi zaman məful ileyh (dativus) şəklini alır: gəlinçəyə qədər, ölüncəyə qədər, böyüyüncəyə qədər və s.*” [40, c. 5, s. 144]. Azərbaycan dilində həmin mövqedə “gələndək, gələncək” formalarının da işləndiyini qeyd edən B.Çobanzadənin göstərdiyi “*-ınca⁴+a²* yönlük hal+*qədər* qoşması” şəkli müasir türk ədəbi dilində aktiv müşahidə olunur.

B.Çobanzadə feilə məxsus digər sözdəyişdirici şəkilçilərdən *feilin təsrifi* adı altında bəhs edir ki, burada feillərin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi nəzərdə tutulur. “*Feillərin təsrifi digər nitq hissələrinin təsrifi ilə müqayisədə daha gənişdir*” (Burada da “digər nitq hissələrinin təsrifi” ifadəsində şəxs-xəbərlilik əlaməti üzrə dəyişmə nəzərə tutulur. – E.P.) qeyd edən dilçi alim yazır: “*Yalnız feillər deyil, sifətlər və isimlər də təsrif oluna bilir. Bu sonuncularda yalnız mazi (keçmiş) və hal şəkilçiləri buluna bilir, yəni isimlər və sifətlər qismən təsrif olunur*” [40, c. 5, s. 145]. İsimlərin təsrifi – onların şəxs-xəbərlilik şəkilçiləri qəbul etməsi ilə müqayisədə informativ funksiya daşıyan, rema kimi çıxış edən feillərin təsrifi daha

əhatəlidir. Bu baxımdan, B.Çobanzadənin feilin təsriflənən formaları ilə bağlı görüşlərində xəbər, əmr, arzu, lazım, vacib və şərt şəkilləri haqqında məlumat verilir.

Feilin zamanlarının müstəqil kateqoriya kimi, yoxsa xəbər şəklinin içərisində öyrənilməsi məsələsi bu gün də mübahisəlidir. Ancaq ümumi mənzərədən çıxış edərək deyə bilərik ki, türkolğun feilin zamanlarından bəhs etməsi elə onun xəbər şəkli haqqındakı təsəvvürlərini də ifadə edir. Feilin üç zamanını qeyd edən B.Çobanzadə bu qrammatik əlamətləri belə qruplaşdırır:

a) **-ır⁴**, **-ar²**, **-r** şəkilçiləridir ki, “*azəri ləhcəsində hal mənasını ifadə edən feil şəkillərinin istehsalında işlədilir: gəl-ir, sür-ür, yaz-ır...*” [40, c. 5, s. 145]. B.Çobanzadə indiki zaman əlamətinin tarixən şimal və şərq türkcələrində “-a² şəkilçili feili bağlama+turur feili”, cənub türkcələrində isə “-a² şəkilçili feili bağlama+yürür//yorur feili” modelində təşəkkül etdiyini, sonradan birinci qrup türkcələrdə *gəlatür, varatur*, ikincilərdə isə *gələyürür – gəliyor – gəlir* şəkillərində formalaşdığını bildirir [37, c. 2, s. 138]. Həmin arxaik formalar bu gün də Azərbaycan dilinin Zaqatala, Qax və Quba şivələrində öz izini qoruyub saxlayır [107, s. 226: 75, s. 429; 137, s. 176]. Yuxarıdakı formalardan yalnız **-ar²** şəkilçisinin gələcək zaman məzmunlu olduğuna işarə edən görkəmli alim hazırda *-yor* şəkilçisinin Azərbaycan dilinə məxsus olmadığını bildirsə də, dilimizin qərb qrupu dialektlərində bu əlamətə səitlə bitən feillərdə az-az hallarda rast gəldiyi göstərilir [107, s. 229; 75, s. 428].

-r şəkilçisi ilə işlənmiş feillərin zaman çaları isə bir qədər fərqlidir. Bu zaman əlaməti qədim türkcəyə, o cümlədən

qaraxanlı türkcəsinə aid abidələrin dilində də (*er kapuğ aç-sar, sa ne tersen* və s.) qeydə alınmışdır [175, s. 62]. N.Dəmir dialekt materialları əsasında bu formanı türk dilində feilin geniş zamanı adı ilə təqdim edir [157, s. 237]. **-r** zaman forması Azərbaycan dilinin tarixində saitlə bitən bəzi feillərə artırılaraq indiki-gələcək zaman məzmunu ifadə etmişdir (*oxur, tanır, ağlar* və s.). E.Əzizov göstərir ki, “**-r** şəkilçisinin indiki-gələcək zaman məzmunu ifadə etməsinə ədəbi dilin sonrakı dövrlərində də rast gəlinir” [62, s. 172]. Məsələn, Kişvəri əsərlərinin dilində də işlənən bu şəkilçi indiki-gələcək zaman əmələ gətirmişdir. **-r** formantı ilə işlənən sözün indiki, yaxud gələcək zamanda olması isə mətnin məzmunundan aydınlaşır: *İstərəm yar səni, tapmən nişanın, ey könül; Gül yüzün dövründə xəttin kim oxur qul Kişvəri* və s. [44, s. 118].

b) **-dɪ⁴, -tɪ⁴ -mɪ⁴** şəkilçiləri keçmiş zaman, “*mazi mənasını verən feil şəkilləri*” meydana gətirməyə xidmət edir [40, c. 5, s. 145]. *-dɪ, -dɪ // -tɪ, -tɪ* paralelliyi türk dillərinə aid yazılı abidələrdə də müşahidə olunur və dilimizin inkişafının sonrakı mərhələlərində ikinci tərəf epizodiklik nümayiş etdirir ki, bu, Q.Abdullayevanın XVII əsr ədəbi dili ilə bağlı təqdim etdiyi faktlardan da aydın görünür [2, s. 193]. Şəkilçinin fonetik tərkibi ilə bağlı İ.Vəliyev yazır: “*Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid materialları nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, şühudi keçmiş zamanı əmələ gətirən -dɪ⁴ şəkilçisi sabit səs tərkibinə malik olmuş və əsasən, müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi işlənmişdir*” [145, s. 49]. B.Çobanzadənin bu şəkilçinin kar variantını da yanaşı qeyd etməsi, görünür, həmin tarixi ənənənin, az da olsa, dildə izini sürdürməsi və həm də

müəllifin samitlər ahənginin tələbini (*kəsti, töktü, astı*) nəzərə alması ilə bağlıdır.

c) –**acaq²** şəkilçisi də gələcək – müstəqbel zaman bildirmək üçün işlədilir: *gələcək, varacaq, başlayacaq, deyəcək* və s. [40, c. 5, s. 146].

Feilin əmr forması. B.Çobanzadə bütün sadə feillərin şəkilçisiz halda (*yaz, oxu, danış, gör*) əmr formasının II şəxsinin təkində olması qənaətindədir: “*Hər feil damarının söz-dəyişdirici şəkilçi almadan əvvəl bulunduğu bəsit damar halı ikinci şəxs əmr siğəsidir. Zətən feil damarının başqa sözlərdən mənaca ayrıca fərqi də buradadır*” [40, c. 5, s. 147]. Tədqiqatçı Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində tarixən əmr formasının *-ğil, -gil* və *-kil* formalarında işləndiyini, sonradan *-an²* şəkilçisi ilə birləşməklə *-ğılan, -gilən* və nəhayət, *-qınan, -ginən* şəkillərinə düşərək bu gün canlı dildə - dialektlərdə öz varlığını qoruyub saxladığını bildirir ki [37, c. 2, s. 134], bunu müasir tədqiqatlar da təsdiqləyir [107, s. 221; 75, s. 420; 137, s. 160-161].

Feilin iltizam (arzu) forması. B.Çobanzadə yazır: “*-a², -ya² “feili-iltizami” adı verilən feil şəkillərini meydana gətirir: yazayım (yazam), yazasan, yaza, yazalım (yazaq), yazasınız, yazalar*” [40, c. 5, s. 146-147]. Müəllif göstərir ki, türk dillərində arzu şəklinin I şəxsin cəminin üç formasına rast gəlir: 1) var+alım; 2) var+ak; 3) var+alılık... B.Çobanzadəyə görə, çağdaş türkcədə arzu şəklinin göstəricisi əski formasını da saxlamaqla iki qrammatik əlaməti özündə əks etdirir: a) *barayım* (varayım), *baralılık* (varalım, varax) formasına əsasən, I şəxsin təkində və cəmində arzu və ya əmrin ifadə olunmasıdır ki, şimal və şərq türkcələrinin bir çoxunda müşahidə

olunur; b) ikincisi, *-ğay, -ğa, -qay, -göy, -gə* şəkilçiləridir ki, hazırda özbək dilində işlənir: *barğaymin, barğay, kılğay...* [40, c. 5, s. 147]. *-ğay* morfeminin arzu, niyyət, məqsəd məzmununu daşdığına bildirən M.Rəhimovdan fərqli olaraq [128, s. 118], A.Şerbak "Türk dillərinin müqayisəli morfologiyasına dair oçerklər. Feil" adlı kitabında arzu şəklinin əlamətlərində (xüsusilə *-qay* şəkilçisində) əmr və istək göstəricilərinin birlikdə əks olunduğunu nümunələrlə təsdiqləyir və bunun şəkilçinin etimologiyası ilə deyil, ifadə edilən fikrin məqsədi ilə bağlı olduğunu vurğulayır: *bargay* – getsin (Tuva), *algay* – alsın (xakas) [183, s. 64-65]. Qeyd edək ki, arzu şəklinin *-ğay, -qey, -kay, -key, -ay* formaları əski abidələrdə, məsələn: qaraxanlı türkcəsinə aid mətnlərdə müşahidə olunduğu kimi (*sevinçin keçürgey sen ödlek küni* – "hayatta ömrünü mutluluk içinde geçireceksin" və s.) [176, s. 66], müasir türk dillərinin digər qruplarında da fonetik variantları ilə birlikdə işlənir [152, s. 136; 210; 147, s. 46]. Ə.Rəcəbli də qədim yazılı abidələrin dilində feilin arzu şəklinin əlamətlərinə I şəxsin təkində *-ayın, -əyin*, cəmində *-alım, -əlim* formasında rast gəldiyini, habelə *-alım, -əlim* şəkilçisinin XI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan dilində işləndiyini, lakin müasir dövrdə arxaikləşdiyini bildirir [126, s. 359; 364].

Ümumiyyətlə, B.Çobanzadənin feilin şəkilləri barəsində söylədiyi nəzəri fikirlər, demək olar ki, müasir dilçilik görüşlərində də öz təsdiqini tapmışdır. Yalnız feillərin şəxslər üzrə dəyişməsinə dair verilən nümunələrdə qismən fonetik variantlılığa rast gəlmək olur. Tədqiqatçının göstərdiyi belə variantlılıq təkcə dialekt və şivələrimizlə deyil, ümumən, türk dilləri ilə bağlıdır. Məsələn, **qalaq//qalalım, oxuyaq//oxuya-**

İm, **gəlirik**//**gəliriz** və s. Çünki S.Sadıqovanın da “Dəbistan” jurnalının dilinə istinadən qeyd etdiyi kimi, “*bu cür faktları birbaşa danışıq dili ilə bağlamaq düzgün olmaz, ... həmin halda isə bunu ənənə və Türkiyə türkcəsindən gələn təsir kimi qiymətləndirməliyə*” [133, s. 108]. Müəllif bunu B.Çobanzadənin təqdim etdiyi *-alim* şəkilçisinə də şamil edərək yazır ki, “*bu şəkilçiyə “Dəbistan”ın dilində seyrək-seyrək rast gəlinir. Türk-osmanlı – müasir Türkiyə türkcəsində bu forma işlək, Azərbaycan dilin üçün isə arxaikdir*” [133, s. 111].

B.Çobanzadə “**mürəkkəb feil şəkilləri**”ni feilin sadə şəkillərindən fərqləndirərək üç yerə ayırır: hekayə, rəvayət, şərt (*gəzəcək idim, qalar imiş, qalmalı isə*). Müəllif bu hissəciklərin tarixi inkişafını və onların şəkilçiləşmiş formaları ilə feilin keçmiş zamanı və şərt şəklinin şəkilçiləri arasındakı fərqli məqamları da aydın izah edir: “*Bəzi feillər müstəqil rollarını və mənalarını qeyd edərək, yardımçı xidmətini görməkdədirlər. Bunlardan birincisi “i” cizrindən təşəkkül edən imək feilidir. Bu feilin yalnız maziyə aid şəkilləri bulunur: **idi, imiş, ikən, isə***” [40, c. 5, s. 148; s. 155].

Azərbaycan dilçiliyində *feilin qrammatik məna növləri* və ya *feilin növ kateqoriyası* kimi qeyd olunan bu məsələ ilə bağlı mübahisəli fikirlər bu gün də mövcuddur [115, s. 53-173]. Problemin mahiyyətində həm də buraya aid edilən morfemlərin leksik, yoxsa qrammatik şəkilçi olması ilə bağlı görüşlər dayanır. Hətta onları qrammatik-leksik şəkilçi adlandıranlar da vardır [33, s. 139]. Buna rəğmən, sözügedən istiqamətdə ayrı-ayrı müəlliflərin öz yanaşmaları və onları əsaslandırmaq üçün ortaya qoyduqları faktları var-

dır. B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığı üzərində aparılan müşahidələrdən görünür ki, müəllif bütün hallarda bu şəkilçilərdən söz yaradıcılığı prosesində (feildən feil yaradan şəkilçilər sırasında) bəhs etmiş və feilin bu növlərini göstərmişdir: a) qayıdış növ (*mütavat mənalı*) feillər; b) məchul növ (*məchul mənalı*) feillər; c) qarşılıq-birgəlik növ (*qarşılıq mənası ifadə edən*) feillər; ç) icbar (*mütəaddi mənalı*) növ feillər [155, s. 56].

B.Çobanzadə qrammatik kateqoriyaları şərh edərkən, Avropa dillərindən fərqli olaraq türk dillərində bəzi qrammatik əlamətlərin mövcud olmadığını vurğulayır. Belə formalardan biri kimi dilçi alim cins kateqoriyasını göstərir. O bildirir ki, türk dillərində cins kateqoriyası olmasa da, ərəb-fars dillərindən keçən bəzi sözlərdə mənbə dilin izlərini görmək mümkündür: “*Türkcə sözlərdə cins (erkəklilik, dişilik) göstərilmədiyindən cümlədəki sözlər arasında cinsi mütaqibət bulunmaz. Yalnız ərəb və fars qaydası üzrə yapılan tərkiblərdə buna diqqət olunur: **faciəyi-müəllimə, ümuri-cariyə, məsələyi-mühimmə, əhvali-qəribə** və s. Bu cür tərkiblərin son zamanlar dilimizdən çıxarılması nəticəsində artıq bir az sonra türkcə söyləyən və yazan bu tərkiblərə rast gəlməyəcəkdir*” [40, c. 5, s. 175]. Müəllim - müəllimə, şair - şairə, mərhum – mərhumə sözləri dilimizə ərəb-fars dillərindən həmin formalarda keçdiyindən buradakı cins anlayışı türkcənin qrammatik quruluşunu xarakterizə etmir. XVIII əsrə aid “Məzhər üt-türki” kitabının müəllifi də ərəb dilçiliyinin flektiv əsaslara söykənən prinsiplərinin iltisafı quruluşa malik türk dilinə tətbiq olunmasına haqlı etiraz edir: “*Lakin türkcədə tək olana müdaxilə ediləndə, onu cəm bilirlər və təsniyə üçün təyinedici bir əlamət yoxdur və kişi və qadın üçün təyinedici ayrıca*

əlamət yoxdur və sözün oxşarlığına görə onu müəyyən və təyin edirlər” [140, s. 122]. XIX yüzilliyin böyük dilçisi M.Kazımbəyin də vurğuladığı kimi, *“türklərdə cins kateqoriyası bildirən artıkl yoxdur. Onlar şüurlu varlıqların cinsini ayırmaq üçün oğul, qız, erkək, dişi sözlərindən istifadə edirlər*” [84, s. 231]. Hər nə qədər obrazlı səslənsə də, məsələ ilə bağlı bu məqamı metaforik şəkildə belə təsvir etmək olar: dahi Nizami Gəncəvinin Nüşabənin dilindən İsgəndərə deyilmiş məşhur *“Mən də bir aslanam, düşünsən bir az, Aslanın erkəyi, dişisi olmaz*” ifadəsi təkcə türklərin xarakterinə deyil, həm də türkcənin ruhuna böyük işarədir. V.fon Humboldtun *“Xalqın ruhu onun dili, xalqın dili onun ruhudur*” [31, s. 7] tezisində söykənərək demək olar ki, məhz bu anlamda türk dillərində cins qavramı olmamışdır.

Beləliklə, bütün bunlar onu göstərir ki, B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu ilə bağlı araşdırmaları təkcə dil faktlarının üzə çıxarılması cəhətdən deyil, həm də Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri istiqamətdə inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. C.Qasımovun təbirincə desək, *“o, dilin verdiyi imkanlardan faktik və praktik dil materiallarından çıxış edərək, Azərbaycan, eyni zamanda ümumtürk dilçiliyinin əsaslarının yaratmağa çalışmışdır*” [90, s. 97]. Və bu tədqiqatlardakı elmi fikirlərin böyük hissəsi bu gün də türkoloqlar tərəfindən qəbul edilir və görkəmli alimin yaradıcılığı türk dillərinin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi istiqamətində gələcək araşdırmalara zəngin material verir.

IV FƏSİL

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN ƏDƏBİ DİL KONSEPSİYASI

Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında mühüm yer tutan problemlərdən biri də ədəbi dil məsələləridir. Alimin ədəbi dil haqqındakı görüşlərini onun ayrıca elmi konsepsiyası hesab etmək olar. Çünki ədəbi dil B.Çobanzadənin irsində təkcə tədqiqat mövzusu deyil, həm də tarixi-siyasi və sosial-mədəni müstəvidə təhlil və müzakirə olunan taleyüklü bir məsələdir. Bu baxımdan görkəmli türkoloqun ədəbi dil konsepsiyasında dörd əsas istiqamət qeyd oluna bilər: a) ədəbi dilin ümumi-nəzəri problemləri; b) türk xalqlarında ədəbi dil məsələsi; c) Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi; ç) tədris prosesində ədəbi dil.

4.1. Ədəbi dilin nəzəri məsələlərinə konseptual yanaşma

Ədəbi dil anlayışı, onun formalaşması və əlamətləri haqqında dilçilikdəki görüşlər birmənalı deyildir. Ancaq ümumi fikir bundan ibarətdir ki, o dil ədəbi səviyyəyə yüksəlir ki, onun ünsiyyət coğrafiyasının elmi-mədəni və siyasi-iqtisadi cəhətdən formalaşmış mərkəzi olsun. Nəticədə siyasi nüfuz və mədəni tərəqqi xalq kütlələrinin vahid ünsiyyət vasitəsidən – ədəbi dildən istifadəsi zərurətini ortaya çıxarır. B.Çobanzadə yazır: *“Mədəni ehtiyacların artması ilə insanların*

birləşməsi, bir-birinə yaxınlaşması və beləliklə, bir dildə danışmaları lazım gəlir və bu surətlə ayrı-ayrı şivələr ortadan qalxır. Bu növ birləşmələrin əksəriyyəti dövlət, din, ədəbiyyat, ümumiyyətlə, iqtisadi mərkəzlər ətrafında müəyyənləşir. Bu birləşmənin nəticəsi ümumi dildir” [36, c. 1, s. 88]. Ümumi dil deyərkən, müəllif iki anlayışa xüsusi diqqət yetirir: dövlət dili və ədəbi dil anlayışları. Belə ki, ədəbi dil xalq dilinin standart - ümumiləşmiş modeli olduğu halda, dövlət dili milli dil olmaya da bilər. Tarixi faktlara əsaslanan B.Çobanzadə göstərir ki, orta əsrlərdə türk dövlət idarəçiliyində ərəb və fars dilləri hakim mövqeyə sahib olmuş, milli dil isə məişət səviyyəsində ünsiyyətə xidmət göstərmişdir: *“Türk-tatar həyatında həm dövlət, din, həm də ədəbiyyat ətrafında ümumi dillərin meydana çıxdığını bilirik. Bu dillər əcnəbi dillər də ola bilər. Məsələn, türk-səlcuq dövlətinin rəsmi dili farsca olduğundan o vaxtın ümumi dili də, yəni məmurların, şairlərin, alimlərin, sarayın dili də farsca idi. Buna Səlcuq dövlətinin dövlət dili, rəsmi dili deyirik”* [36, c. 1, s. 89]. Müəllif bu mövqeyində haqlıdır ki, hər hansı hakim dövlətin dilinin yüksək dairələrdə rəsmi ünsiyyət faktına çevrilməsi ayrı məsələdir, bir xalqın milli ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafı, siyasi-iqtisadi nüfuzunun güclənməsi ilə ədəbi dilin yaranması və saray dilinə çevrilməsi isə tamam ayrı məsələdir. Ona görə də B.Çobanzadə ədəbi dilin koynesinə xüsusi önəm verir.

Məlumdur ki, ədəbi dil mövcud şivələrdən birinin fonetik, leksik və qrammatik kütləsi ilə tənzimlənir və koynə vəzifəsini ölkənin siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni mərkəzi sayılan ərazisinin dialekti yerinə yetirir. T.Hacıyev yazır: *“Dövlət*

yazışmaları bu dildə gedir, elm, mədəniyyət və ədəbiyyat xadimləri buradan yetişir, yaxud burada cəmləşirlər. Bütün sonrakı seçmələr də bu zəmində icra olunur, koynenin xüsusiyyətlərinə uyğun cəhətlər götürülür. Beləliklə, koynə başqa dialektlərdən dialektfövqi faktları ümumiləşdirərək, daha da zənginləşir” [68, c. 1, s. 22]. Bu prosesi həm də ədəbi-bədii dilin imkanları ilə əlaqələndirən B.Çobanzadə koynenin müəyyənləşməsində qeyd olunan amillərə kompleks yanaşır: “Ədəbi dillərin təşəkkülündə ya iqtisadi, ya siyasi, ya da dini mərkəzlərin, əsərlərin, yəni katib və ədiblərin təsiri olmuşdur. Məsələn, rusların ədəbi dili Moskva şivəsi üzərində qurulmuşdur. Çünki Moskva rusların siyasi mərkəzi olmuşdur. Fransız ədəbi dili eynilə Paris şəhərinin şivəsidir” [39, c. 4, s. 179]. Tarixi-ictimai zəminə və dil faktlarına söykənən türkoloq alim yeni Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının Qazax-Gəncə-Şirvan-Qarabağ şivəsi əsasında müəyyənləşdiyini bildirir: “Birinci Azərbaycan İmla Konferensiyası doğru yazmaq üçün lisanı əsas olaraq, bir tərəfdən canlı şivə rayonu göstərmişdir ki, bu da **Qazax-Gəncə-Şirvan-Qarabağ** rayonunun şivəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm simaları bu rayondan çıxmış və ən mühüm az-çox klassik əsərlər bu rayondan çıxan ədib və mühərrirlər tərəfindən yaradılmışdır. Bu ədiblərdən üçünün adını söyləmək ilə bu fikrin doğruluğunu göstərə biliriz: **Fətəli Axundov – Həsən bəy Zərdabi – Ələkbər Sabir**. Bu ədiblər bugünkü azəri ədəbi dilini, bir tərəfdən, canlı xalq dili ilə, digər tərəfdən, əski Azərbaycan ədəbi dili ilə, ədəbi ənənələrlə bağlaya bilmişlərdir [39, c. 4, s. 110]. Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının əsasında hansı dialektin dayanması dilçilikdə müəyyən mübahisələrə yol açsa

da, əsasən müzakirələr koynenin Şirvan, Təbriz, Qarabağ və Bakı dialektlərinə söykənməsi ətrafında getmişdir [91, s. 130-132]. Düzdür, ədəbi dilin fonetik-morfoloji normalarının formalaşmasında daha çox qərb qrupu şivələrinin, xüsusilə Qarabağ dialektinin rolu önə çəkilsə də, XX əsrin əvvəllərində, B.Çobanzadənin qeyd etdiyi kimi, ədəbi dil yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğundan bu statusu konkret hansısa bir dialektə vermək mümkün deyil. Fonetik-morfoloji normalarda qərb qrupunun, xüsusilə Qarabağ dialektinin əsas götürülməsindən söz açan N.Qazıyeva yazır: *“Qeyd olunan dövrdə ədəbi dil normalarının əsasında hansı dialektin dayanması məsələsinə gəldikdə, fonetik, leksik və sintaktik normalaşmada hansısa konkret dialektin xüsusi rolundan danışmaq mümkün deyil”* [91, s. 133]. Bu cəhətdən B.Çobanzadənin bəhs etdiyi dialektlər ədəbi dil tariximizin müəyyən mərhələlərində aparıcılıq təşkil etməsinə baxmayaraq, onlardan konkret hansısa biri yeni dövrün ədəbi dil normalarının müəyyənlişməsində yeganə istinad ola bilməz. Prosesin sonrakı gedişatı həm də onu göstərir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları 1950-ci illərdən ölkəmizin müxtəlif regionlarında yaşayan gənclərin kütləvi şəkildə Bakı şəhərinə axını ilə formalaşmağa başlamışdı. T.Hacıyevin sözləri ilə desək, *“... şəhərdə danışıq nisbəti dəyişir; həm insanların trafik ədəbi nitqi canlı kənd danışığına meyillənir, həm də ölkənin müxtəlif coğrafiyalarından dialekt-şivə xüsusiyyətləri paytaxtın küçələrində, mədəni kütləvi tədbirlərdə, iclas kürsülərində səslənməyə başlayır”* [69, c. 2, s. 370]. Şübhəsiz ki, bu müəyyənlişmə XX əsrin əvvəllərində yuxarıda haqqında söz açılan proseslər zəminində istiqamət almışdı.

“Ədəbi dil dövlət dilidirsə, canlı dil ailə dilidir” mövqeyindən çıxış edən B.Çobanzadə göstərir ki, ədəbi dil xalq dili əsasında yarandığından onun normaları da makronorma çərçivəsində formalaşır. Sonradan isə özünün mikronormativ quruluşu ilə xalq dilindən ayrılır və hətta müəyyən dərəcədə süniliyə meyillənir: “Ədəbi dil ...*daima müəyyən qanunlar və nizamlara uymağa çalışmasilə xalq dilindən ayrılır. Xalq dili sürətlə dəyişdiyi halda, ədəbi dil daha az dəyişikliyə uğrayır. Xalq dilinin yeni hadisələri, dəyişmiş şəkilləri ədəbi dil tərəfindən dəfələrlə heç də nəzəri-etibara alınmaz... Bax, bundan dolayı ədəbi dillər xalq dilinin təbiiliyinə qarşı **süniliyə** meyil edərlər*” [36, c. 1, s. 90]. Tədqiqatçının fikrincə, məhz bu inkişaf mexanizmi nəticəsində bir müddət sonra ədəbi dilə xalq dilinin yolları ayrılır və bu da nəticə etibarilə “*ədəbi dil dediyimiz anlayış daha çox hakim sinfin şivə və yaxud ləhcəsindən başqa bir şey deyildir*” [36, c. 1, s. 162] qənaətini formalaşdırır.

Əvvəla, B.Çobanzadənin ədəbi dili hakim sinfin ünsiyyət faktı kimi süni hesab etməsi ədəbi dilin formalaşma şəraitindən irəli gələn bir fikirdir. Yəni o, xalq dilinə söykənən ədəbi dilin yüksək elitanın nitqi kimi özünü göstərməsini - görkəmli şairlərin, elm və dövlət xadimlərinin dilə müdaxiləsi fonunda təzahür etmiş bu nitq formasını süni hesab edir. A.Axundov da ədəbi dilə verilən izahlardan çıxış edərək bildirir ki, “*ədəbi dil müəyyən dərəcədə süni səciyyə daşıyır. Deməli, ədəbi dilə təsir göstərmək, onu dəyişmək mümkündür*” [12, s. 109]. Yanaşmanın məzmunu düzgün görünür: ədəbi dil ümumxalq dilinə söykənsə də, öz inkişaf axınında subyektiv təsirlərə məruz qalaraq fərdi keyfiyyətlər qazanır. Ədəbi dilə subyektiv təsirləri onun kamilləşməsinə yönəlmiş

faktor kimi xarakterizə edən T.Hacıyev yazır: *“Ədəbi dilin cilalanmasında, xalq dili üzərində seçmə əməliyyatı aparılmasında söz ustalarının işini təbii daşı yonub sənət abidəsi hazırlayan heykəltəraşın əməyi ilə müqayisə etmək olar”* [68, c. 1, s. 33]. B.Çobanzadə də həmin subyektiv təsirləri, xüsusilə ziyalılardan bu yöndəki fəaliyyətini ədəbi dilin zənginləşməsi və formalaşması baxımından əhəmiyyətli amil sayır: *“Hər ədibin, şair və ya alimin özünəməxsus, digərlərində rast gəlinməyən bir qrup sözləri, lüğətləri, ifadə üsulları, nəhayət, üslubu vardır ki, o, adamın xalq arasında qazandığı müvəffəqiyyət dərəcəsinə, xalq dilində ümumun ifadəsinə girər. Bu gün işlətdiyimiz mədəni, elmi-texniki terminlərin, sözlərin hamısı bu surətlə belə şəxslər tərəfindən aşkara çıxarılmış sözlərdir”* [36, c. 1, s. 89]. Deməli, B.Çobanzadə ədəbi dili süni hesab edərkən, bir tərəfdən, subyektiv müdaxilənin gücünə işarə edir ki, Kırım-tatar dilçilərinin də məsələyə bu cür yanaşmaları alimin mövqeyinə haqq qazandırır: *“Xalq dili deyəndə işlənmiş, normalaşdırılmış “çiy” milli dil nəzərdə tutulur. Ədəbi dil milli dilin əsası, ən mükəmməl şəkildir”* [211, s. 208].

Digər tərəfdən, B.Çobanzadənin fikirlərini təhlil edərkən belə bir qənaət də formalaşır ki, alimin ədəbi dili hakim sinfin dili kimi dəyərləndirməsinin başqa bir səbəbi sovet dövrünün siyasi atmosferi ilə bağlıdır. K.Acarın *“B.Çobanzadə məsələyə Marksist nöqteyi-nəzərdən yanaşmışdır”* [150, s. 271] təbiri ilə desək, düşünmək olar ki, türkoloqun bu yanaşması zamanın siyasi-ideoloji mühitindən irəli gəlirdi. Elə bu səbəbdən də dilçi alim imperiyanın yaratdığı fəhlə-kəndli hökumətinin dilini ədəbi dilin qələbəsi, onun xəlqiləşməsi kimi təqdim edirdi: *“Şuralar İttifaqında işçi-kəndli sinfinin*

hakimyyəti ələ alması ilə ümumi ədəbi dil də, ictimai istehsal alətlərinin biri kimi, onların əlinə keçməyə başlamışdır və tamamilə keçəcəkdir. Əski azəri ədəbi dili türkcə olmaqla bərabər, dərəbəylərin və ruhanilərin dili idi... Bugünkü azəri ədəbi dili tamamilə bu əski söz və ifadələrdən qurtulmamaqla bərabər, durmadan xəlqiləşməkdə, işçiyə, xüsusilə kəndliyə doğru yaxınlaşmaqdadır” [39, c. 4, s. 193]. Ancaq bu fikirlərdə *hakim sinif* anlayışı *süniliyə* qarşı dayanır: yəni ədəbi dilin hakim sinfin – xalq kütlələrinin ümumünsiyyət faktına çevrilməsi onun əvvəlki dövrlərin sünilik əlamətlərindən xilas olması kimi göstərilir. A.Babayevin də doğru qeyd etdiyi kimi, *“dilin sinfi mübarizələrlə bağlılığı onun heç də sinfi olması demək deyil. Sinfi mübarizə və inkişaf prosesinin dilə təsir etməsi deməkdir”* [21, s. 91]. Bu baxımdan artıq XX əsrin 30-cu illərindən etibarən “yeni Azərbaycan ədəbi dili”nin spesifik cəhətlərindən söz açan B.Çobanzadənin yuxarıdakı fikirləri həmin dönmədə funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin çex ədəbi dili ilə bağlı görüşlərinə paralellik təşkil edir. Bu dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin ədəbi dil haqqındakı tezləri ədəbi dilin süniliyinə qarşı çevrilmişdi və şübhəsiz, B.Çobanzadənin həmin illərdəki yanaşmaları, o cümlədən sözügedən “yeni ədəbi dil” əslində dövrün inkaredilməz reallığı idi. Qədim yazı ənənəsinə əsaslanan çex ədəbi dili xalq dili və şifahi dildən fərqləndiyi üçün funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələri iki müddəə irəli sürürdülər: *“a) ədəbi dili xalq danışq dili əsasında inkişaf etdirmək, yəni xalq dilinə yaxınlaşdırmaq; b) ədəbi dili purizm, qədim yazı ənənəsi əsasında yeni sözlər yaratmaq yolu ilə inkişaf etdirmək”* [127, s. 190]. Bu mənada, ədəbi dilin “sadələşdirilməsi”

– lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, xalq dili ilə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi məsələsi təkcə dövrün ideoloji mühiti ilə əlaqəli deyildi, həm də zamanın tələblərindən doğan bir zərurət idi. Və bu reallıq xalq dili əsasında subyektiv təfəkkürün məhsulu olan “süni dil”i deyil, xalq dilinin ümumi ünsiyyətə xidmət edən mədəni formasını şərtləndirirdi. Təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə görkəmli dövlət xadimi və yazıçı Y.V.Çəmənəzaminlinin görüşləri də elə bu ideyaya ciddi çağırışdır: “*Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsin, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsil dilimiz bazarlarda, xalqın toplandığı yerlərdə, tərəkəmə elinin içində danışılmaqdadır*” [5, s. 10].

B.Çobanzadə ədəbi dilin normativ strukturundan irəli gələn iki əsas xüsusiyyəti qeyd edir: **mühafizəkarlıq** (*conservatisme*) və **məhəlliçilik** (*localisme*) [38, c. 3, s. 123]. *Mühafizəkarlıq* deyilərkən o nəzərdə tutulur ki, ədəbi dil artıq tam təkamül edir, onun inkişafı yüksək formaya çatır, xüsusən fonetik, leksik və qrammatik yarusda sabitlik hökm sürür. Bunun nəticəsində ədəbi dil təkcə böyük coğrafiyanı deyil, dövrləri də birləşdirir. Məsələn, müasir italyan həmin ədəbi dil sayəsində Danteni anlayır və ya ərəb ziyalıları keçmiş ərəb filosoflarının əsərlərini rahat oxuya bilirlər [38, c. 3, s. 123]. Və deməli, türkoluq alimin vurğuladığı kimi, ədəbi dil neçə-neçə nəsilləri birləşdirəcək bir ədəbiyyat və ya mədəniyyət meydana gətirir.

“*Hər ədəbi dil şivələrdən ayrı, tamamilə mücərrəd, müstəqil olaraq yaşamaz*” [38, c. 3, s. 61] fikrindən çıxış edən B.Çobanzadənin bəhs etdiyi *məhəlliçilik* xüsusiyyəti isə əvvəldə

qeyd olunan koynə ilə əlaqəlidir: yəni ədəbi dil mərkəzi şivənin danışığı əsasında yaranır, ancaq həmin şəkildə qalmır, zamanın tələbi, ədəbiyyatın, mətbuatın, teatrın və s. inkişafı ilə daha da zənginləşir, dolğunlaşır. Ancaq T.Hacıyevin təbii-rincə ifadə etsək, *“burada mərkəz deyərəkən bütövlükdə həmin ərazinin kənd və qəsəbələrinin danışığı deyil, yalnız oranın elmi, mədəni, siyasi və iqtisadi mühitinin formalaşdığı hissəsi nəzərdə tutulur* [68, c. 1, s. 22].

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, B.Çobanzadə: a) ədəbi dili ümumi-nəzəri səviyyədə və milli dillər kontekstində araşdırır; b) ədəbi dilin normativ strukturunun xalq dili, yəni makronorma əsasında yarandığını qeyd edir; c) dövlətin istifadə etdiyi milli ədəbi dillə geniş kütlənin dili arasında sərhədlərin müəyyən nizama tabe olduğunu bildirir; ç) ədəbi dilə hakim sinfin dili kimi elmi-nəzəri və dövrün reallığı müstəvisindən yanaşır; d) ədəbi dilə subyektiv təsirləri onun inkişafına yönəlmiş müsbət faktor kimi dəyərləndirir; e) ədəbi dilin müqavimət dərəcəsini onun xarakterindəki mühafizəkarlıq və məhəllicilik kimi xüsusiyyətlərin kompleks fəaliyyəti ilə əlaqələndirir.

4.2. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin tədqiqi

4.2.1. Azərbaycan dilinin qədim izləri: təşəkkülü və terminoloji anlayışı haqqında mülahizələr

“Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” əsərində türklərin mənşəyi, qədim məskənləri və dilləri ilə bağlı məsələlərin “az-çox qalın bir pərdə altında bulunması”na, yəni araşdırmaların az olmasına təəssüflənən B.Çobanzadənin həmmüəllif olduğu “Elmi qramerin əsasları” kitabında “Azərbaycan türk dilinin inkişaf sxemi” haqqındakı elmi görüşlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır [24, s. 45]:

1) İdealizm və formalizm əsaslı, milli məfkurəyə söykənən dilçilərin görüşləri. Burada A.N.Samoyloviçin və B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığında Azərbaycan dilinin başqa dillərlə əlaqəsinin türkçülük aspektində – pantürkistcəsinə “idealist və formalist üsullarla” şərh edilməsi nəzərdə tutulur.

2) Materializm əsaslı və marksizmə yaxın olan dilçilərin, xüsusilə N.Y.Marrın (pantürkistlərə qarşı) görüşləri. Bu baxımdan türk xalqlarının, o cümlədən türk dilinin tarixinin başqa xalqlar və onların dillərindən təcrid olunmuş şəkildə araşdırılmasını tənqid edən N.Y.Marr formalizmə söykənən dilçilərin fikirlərini, eyni zamanda onların “həqiqətdə mövcud olmayan ana vətən (türklərin əski vətəni)” axtarışlarını rədd edir. “Dillərin ilkin ünsürləri”nə əsaslanan [102, s. 30] stadial təsnifdən çıxış edən tədqiqatçı türk dilinin tarixini ümumi dil yaradıcılığı prosesi ilə bağlayır və

onun inkişafının digər dillərlə əlaqəli şəkildə öyrənilməsini vacib sayır.

3) Yafəs nəzəriyyəsinin materialist əsaslarına söykənən dilçilik görüşləri. Burada B.Çobanzadənin dilimizin tarixi ilə bağlı (türkçülük görüşlərindən qismən fərqlənən) müəyyən fikirləri nəzərdə tutulur ki, onlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

a) Azərbaycan dili tarixi inkişafına və struktur özəlliklərinə görə ləhcə və ya şivə deyil, mükəmməl qrammatik sistemə malik müstəqil bir dildir.

b) Azərbaycan dili tipoloji baxımdan iltisacı dillərdən sayılsa da, burada müəyyən dərəcədə fleksiya əlamətlərinə rast gəlinir ki, bu cəhətdən Azərbaycan dili yafetik dillərin iltisacı quruluşa malik olanları ilə, o cümlədən fin-uqor və prometeid (hind-Avropa) dilləri ilə müəyyən yaxınlığa malikdir.

c) Azərbaycan dilinin stadial vəziyyəti müəyyənləşdirilərkən, onun müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı xalqlarla əlaqəsi və bu münasibətlərin dilin bütün yaruslarında öz izini əks etdirməsi nəzərə alınmalıdır.

A.Babayevin qeyd etdiyi kimi, B.Çobanzadənin dilçilik fəaliyyətinin püxtələşməkdə olduğu vaxt bütün sovet dilçiliyində N.Y.Marrın baxışları hökm sürsə də, *“bir alim kimi Çobanzadənin xoşbəxtliyi ondadır ki, o marrizmin və Yafəs nəzəriyyəsinin təsiri altına düşməmişdir”* [21, s. 78]. Düzdür, görkəmli türkoloq nəzəri əsaslandırılmalarında, yeri gəldikcə, N.Y.Marrın görüşlərindən faydalansa da, belə elmi-ideoloji təsirləri öz əqidəsindən və yaradıcılıq missiyasından kənar tutmağa çalışmışdır. Bu, alimin dilimizin tarixi ilə bağlı ümumtürk kontekstində irəli sürdüyü fikirlərində və hətta

repressiya ərəfəsində tədqiqatçının elmi konsepsiyasına dair səsləndirilən tənqidlərdə də öz əksini tapmışdır: “*Çobanzadənin lisanıyyətə aid prinsipləri materialist lisanıyyət nəzəriyyəsinə – yoldaş Marrın yafetik nəzəriyyəsinə və marksist dilşünaslığa düşmən prinsiplərdir*” [90, s. 101].

B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin tarixini Midiyadan başlayır. Bu münasibətlə T.Hacıyev yazır: “*Avropa və Asiya mənbələrinə dərinləndirən və qafiyəli alim “Herodot və Fales dövrlərində iski və sarmat altında qaib olan türk-tatarlar”, –deyə skiflərin dilini də Ural-Altay dillərindən sayır*” [68, c. 1, s. 40]. Hətta şumerlərin də türk olması ilə bağlı mülahizələrlə çıxış edən alim türkcənin böyük bir coğrafiyanın qədim ünsiyyət dili olmasına işarə edir: “*Türk-tatar xalqlarının Miladi-İsadan çox-çox əvvəl Mesopotomiyada Şumerlər adı altında və bəlkə, kimerlər, askiflər arasında yaşamış olduqlarını düşünməyə sövq edən şübhələr vardır*” [155, s. 20]. Tarixi və linqvistik faktlara dayanaraq şumer-proto-azərbaycan türk birliyi qənaəti ilə çıxış edən Q.Kazımov kimi [87, s. 148], O.N.Tunanın da mövqeyi bu fikirləri müəyyən dərəcədə təsdiqləyir [190, s. 49]. Deməli, dil tarixşünaslığımızda nə qədər metaforik səslənsə də, Azərbaycan dili tarixinin üç mərhələdən – şumer, skif-türk və türk dövrlərindən keçməsinə dair görüşlərin arxasında kifayət qədər dərin arqumentlər dayanır [29, s. 100].

B.Çobanzadə göstərir ki, Azərbaycan dilinin tarixi izləri çox qədimlərə getsə də, onun haqqındakı ilk yazılı mənbələr Orxon-Yenisey abidələridir. Müəllifin apardığı tarixi-müqayisəli təhlillər onda belə qənaət yaratmışdır ki, Orxon kitabələrində cənub elementləri hakim mövqə tutduğundan bu

gün Azərbaycan və uyğur dillərində bu izlər daha çox müşahidə olunur və nəticə etibarilə abidələrin dili Azərbaycan dilinə daha yaxındır: *“Əgər sıxı dil təhlilinə girişəcək olursaq, görürüz ki, Orxon kitabələrinin dili daha əski olmaqla bərabər, azəri ləhcəsinə “Kutadqu bilik”dən daha çox yaxındır. Bunun səbəbi Orxon kitabələri azəri və uyğur ləhcələrini birləşdirən ümumi bir lisan nümunəsi olduğu halda, “Kutadqu bilik”in daha çox şimal ləhcələri xüsusiyyətini daşmasıdır”* [40, c. 5, s. 73]. B.Çobanzadə məktəbinin yetirmələrindən olan Ə.Dəmirçizadə də həmin faktı təsdiqləyərək yazır ki, *“Azərbaycan dilinin ümumxalq dili halında formalaşmasında əsas təşkil edən qəbilənin, xüsusən oğuz qəbilə dilinin Orxon kitabələrinin dilinə daha yaxın olduğunu söyləmək üçün müəyyən əsaslar vardır”* [42, s. 33].

Oğuzcanı digər türkcələrlə müqayisə edən B.Çobanzadə M.Kaşğariyə istinadən bildirir ki, XI əsrdə oğuz və qıpçaq türkcələri, demək olar ki, eyni vəziyyətdə olduğundan bu əlamətlər əsasında Azərbaycan dilinin bəzi spesifik xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək mümkündür. Məsələn: oğuz və qıpçaq qruplarında digər türkcələrdən fərqli olaraq söz ortasında **ğ** samitinin düşməsi: *tamğak-tamak, barğan-baran, urğan-uran*; söz əvvəlində **y** samitinin düşməsi: *-ilığ<yılığ; y>c-cüncü<yinci; m>b* səs əvəzlənməsi: *bən<mən*; damaq ahənginin pozulması: *bardum<bardım; -ğu* əvəzinə *-ası* işlənməsi: *barası yer<barğu yer* və s. Mühakimələrini dil faktorları ilə əsaslandırılan alim vurğulayır ki, *“bir kərə Azəri şivəsi, bu ləhcəyə İstanbuldan, yaxud cənubdan baxan yoldaşların zənn etdiyi kimi, tamamilə oğuz ləhcəsinin bir budağı deyildir”* [37, c. 2, s. 302]. XI-XIII əsrləri türk dillərinin *“ana cizgiləri*

ilə yerləşmə dövrü” adlandıran B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin “*XI əsrdə artıq müstəqil olaraq qarşımıza çıxan*” oğuz-qıpçaq türkcəsindən yarandığını göstərir [40, c. 5, s. 72]. Və T.Hacıyev də bu məsələdən bəhs edərkən haqlı olaraq yazır ki, “*Azərbaycan millətinin antropoloji tədqiqi oğuz-qıpçaq (qıpçaq-oğuz yox, məhz oğuz-qıpçaq) etnogenezisinə apardığı kimi, dili də fonetika, leksika və qrammatikası ilə oğuz-qıpçaq (qıpçaq-oğuz yox, məhz oğuz-qıpçaq) dil xüsusiyyətlərinə bağlanı*r” [68, c. 1, s. 59].

B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin təşəkkülünün xalqımızın tarixi ilə bağlı olduğunu, Azərbaycan türklərinin ən qədim dövrlərdən bu coğrafiyada məskunlaşdığını, ictimai-siyasi və etnolinqvistik proseslərin doğurduğu nəticələri elmi dəlillərə dayanaraq təhlil edir: “*Səthi surtdə baxanda adam elə zənn edə bilər ki, guya bundan bir çox əsrlər əvvəl azəri türkləri əski vətənlərindən qalxmışlar, varlarını-yoxlarını yığmış-yığışdırmışlar və yol-böyü danışa-danışa gəlmiş, bugünkü vətənlərinə, Azərbaycana yerləşmişlər və hələ də eyni türklər, eyni dil ilə sözləşirlər. Həqiqət halı böylə deyildir*” [37, c. 2, s. 302]. Azərbaycan dilində (dialekt və şivələrdə də daxil) ayrı-ayrı türk dillərinə məxsus elementlərin və arxaik ünsürlərin varlığını əsas götürən alim qeyd edir ki, türklər Azərbaycana eyni vaxtda, eyni istiqamətdə gəlməmiş, bəlkə də, müxtəlif türk tayfaları, Şərqdən, Cənubdan və Şimaldan Azərbaycan ərazilərinə yerləşmişdir. Buna görə də Azərbaycan dili əsas etibarilə cənub qrupuna daxil olsa belə, bu dildə şimal qrupu türkcələrinin də bir çox təzahürləri vardır. E.Əzizov Azərbaycan dilinin tarixi kökləri ilə bağlı araşdırmalarında bu faktı təsdiqlədiyi kimi [62, s. 14; s. 18], eyni mövqe-

dən çıxış edən N.Xudiyev və M.İsmayılova da qədim dövrlərdən bəri Azərbaycan ərazisində etnolinqvisistik proseslərin sistemli şəkildə getdiyini, siyasi atmosferə uyğun olaraq bu mənzərənin türk etnoslarının həm birləşməsinə, həm də digər etnoslarla ünsiyyət qurmasına şərait yaratdığını, bu proseslər nəticəsində Azərbaycan dilinin yaranmasının başlamasını və onun qonşu dillərlə qarşılıqlı əlaqələrinin meydana gəlməsini vurğulamışlar [79, s. 15-32; 82, s. 16-27].

B.Çobanzadənin “Azərbaycan dili” anlayışı. Türkoloq alim R.Əskərin B.Çobanzadənin 73 şeiri üzərində apardığı hesablamalara görə, şairin dilində tatar sözü 99, yurd leksemi 56, Krım adı isə 11 dəfə işlənmişdir [35, s. 9]. V.Quliyevin fikrincə, “*əslində bu anlayışlar da mahiyyət etibarilə dil məhfumunun ifadəsinə xidmət edir: çünki “tatar”, “yurd”, yaxud “Krım” ifadəsinin arxasında ilk növbədə milli identifikasiya amili kimi ana dili dayanırdı*” [99, s. 193]. “Ana dili” (1918) şeirində dilin adı məsələsinə toxunan şair B.Çobanzadənin mövqeyi elə dilçi-türkoloq yanaşmasıdır:

Bilmirəm, *Türkdür*, ya *Tatardır* adın?
Amma çox şirinsən, Tanrıdan dadın!
Türki də, *Tatar* da sənin sözündür,
İkisi də iki cüt məhzun gözündür [35, s. 87].

“Və əslində müəllif bu adların bir-birinin təkrarı olmasına, türkcənin ilahi mənşəyinə ürəkdən inanırdı” [99, s. 226].

Bu baxımdan, araşdırmalarının birində “*Təbir caizsə, Azəri ləhcəsi yox, Azərbaycan ləhcəsi vardır*” [37, c. 2, s. 302], –qeyd edən B.Çobanzadənin dilimizin adı ilə bağlı fikirləri də xüsusi diqqət çəkir. Müəllif öz əsərlərində dilimizin adını əks etdirən bu linqvonimlərdən istifadə etmişdir: *türk dili, azəri*

dili, azəri ləhcəsi, azəri şivəsi, azəri türkcəsi, Azərbaycan ləhcəsi, Azərbaycan türkcəsi və Azərbaycan türk dili. Hətta alimin dilimizə həsr olunmuş “Türk qrameri” və “Türk dili” kitablarında linqvonimin *Azəri şivəsi* və *Azəri ləhcəsi* terminləri ilə ifadə olunması maraqlı (və həm də ziddiyyətli!) məqamlardan biridir.

“Türk dili” kitabında şivə terminini həm məhəlli və sosial dialekt, həm də dil anlamında işlədən B.Çobanzadə bu anlayışı dilin müxtəlif təzahür formaları kimi izah edir [39, c. 4, s. 11-12]. Bu baxımdan tədqiqatçı göstərir ki, *“formalist və pantürkist lisanıyyata görə, Azərbaycan türk dili ümumtürk dilinin bir ləhcəsindən başqa bir şey deyildir”* [24, s. 46]. Alimin bu fikri problemlə bağlı bir məqama xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir: çünki ləhcə və şivə terminləri türkoloji dilçilikdə yalnız dar mənada – bir dilin dialekt bölünməsi anlamında deyil, həm də ideoloji zəmində işlədilən ifadələr kimi yer almışdır. Və B.Çobanzadənin əsərlərində də bu termin-söz türkçülük ideologiyasının dilçilikdə terminoloji ifadəsi kimi işlənmişdir: yəni hər bir türk dili, o cümlədən Azərbaycan dili ana türkcənin bir budağı – şivəsi, yaxud ləhcəsi sayılır. Bu vacib faktı – milli amili əsas götürən müəllifin mövqeyi “Elmi qramerin əsasları”nda aydın şəkildə əks olunmuşdur: *“Azərbaycan türk dilini ləhcə adlandırmaqda Çobanzadə “ümumi, vahid türk dili”nin mövcud olub Azərbaycan türk dilinin bu ümumi dilə görə ləhcə təşkil etdiyini iddia etmiş olur”* [24, s. 46].

Bir çox müasir dilçilik görüşlərində dilin ləhcə və ya şivə adlandırılması haqlı olaraq etirazla qarşılanır: *“Türk dilləri”*

anlayışı ilə yanaşı müasir dövrdə, xüsusilə Türkiyə türkologiyasında, “türk ləhcələri”, yaxud “türk dilinin ləhcələri” anlayışından da geniş istifadə olunur ki, fikrimizcə, bugünkü türk dillərinə münasibətdə bu, prinsip etibarilə yanlışdır” [94, s. 28]. B.Çobanzadənin Birinci Türkoloji Qurultaydakı “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu” adlı məruzəsindən bəhs edən E.Əzizov da şivə və ləhcə terminlərinin “dil” sözünün sinonimi kimi işlənməsini qəbul etmir [65, s. 80]. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, humanitar elmlər, o cümlədən filologiya sahəsi ideoloji xarakter daşdığından bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar zamanı müvafiq anlayışların ifadəçisi olan termin-sözlərin məzmununa dair subyektiv yanaşmalar ideyanın effektivliyi baxımından təbii hesab olunmalıdır. Və həmin dönmədə linqvonimin “ləhcə, şivə” ifadələri ilə terminoloji müvaziliyi də, şübhəsiz, XX əsrin əvvəllərindəki siyasi-ideoloji zərurətlərin nəticəsi idi. Ona görə də B.Çobanzadə özünün “*formalist və pantürkist*” görüşlərində (30-cu illərə qədər) ləhcə və şivə terminlərini işlədirsə, materialist baxışlarında “dil” istilahına yer verərək mövqeyini əsaslandırır. Fikrimizcə, bu gün Türkiyə türkologiyasında da “dil” termini ilə şivə və ləhcə sözlərinin məzmunca eyniləşdirilməsinin arxasında həmin tarixi ənənəyə dayanır.

Digər tərəfdən, sözügedən dövrdə ictimai-siyasi şərait və ideoloji mühitin diktəsi ilə ayrı-ayrı türk xalqlarının bugünkü ünvanları ilə adlandırılması tendensiyası güclənmiş və buna uyğun olaraq XX əsrin 30-cu illərində dilimiz rəsmi dairələrdə “Azərbaycan dili”, millətimiz isə “azərbaycanlı”

adı ilə təqdim olunmağa başlamışdı*. Ancaq dövrün ictimai-siyasi atmosferini də nəzərə alaraq tarixi köklərə bağlılıq nümayiş etdirən görkəmli türkoloq linqvonimi “Azərbaycan dili” deyil, “Azərbaycan türk dili” terimini ilə ifadə etmişdir. *Azərbaycan türk dili və ya Azərbaycan türkcəsi* ifadələrinin paralel işləndiyi həmin tendensiya digər ziyalılarımızın, məsələn: Y.V.Çəmənzəminlinin görüşlərində də yer tutmuşdur [5, s. 22].

Bununla da B.Çobanzadə yaradıcılığının əsas ideyasını təşkil edən ümumtürk birliyi konsepsiyasının çərçivəsindən kənara çıxmamağa çalışmış və inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycan dilinin mükəmməl qrammatik sistemə malik müstəqil dil olduğunu bəyan etmişdir: “*Azərbaycan türk dili özünün leksik-semantik quruluşuna və inkişaf mərhələrinə görə Azərbaycan iqtisadi və ictimai zəmini üzərində təşəkkül etmiş bir şivə yaxud ləhcə deyil, **tam qrammatik sistemə malik müstəqil bir dildir***” [24, s. 46].

Beləliklə, B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin tarixi kökləri ilə bağlı qənaətlərini belə ümumiləşdirmək olar: a) Azərbaycan dili oğuz və qırpaq şivələrindən ayrılmış və zamanımıza qədər bunların başlıca xüsusiyyətlərini saxlamışdır; b) Bu türkcə cənub-qərbi və cənub qrupu türk dillərinə daxildir; c) Dərindən araşdırlarsa, türkcələrin tarixinə aid ən qədim izlərə bu dildə rast gəlmək mümkündür.

* Dilimizin və millətimizin adındakı *Azərbaycan* sözünün işlənməsi ilə bağlı professor Bədirxan Əhmədlinin “Biz “Azər(i)” sözündən imtina etməliyikmi?!” məqaləsində geniş məlumat verildiyindən biz monoqrafiyada məsələnin təkrar şərhinə ehtiyac duymuruq. Məlumat üçün bax: <https://525.az/news/92101-azeri-sozunden-imtina-etmeliyikmi> (30.03.2026)

4.2.2. Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi

B.Çobanzadə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini üç mərhələyə ayırır [24, s. 51]:

a) **Birinci mərhələ** – XVI əsrdən XIX əsrin 50-ci illərinə – M.F.Axundzadənin ədəbi və lisanə fəaliyyətinə qədər olan dövr.

b) **İkinci mərhələ** – XIX əsrin 50-ci illərindən 1905-ci ilə qədər olan dövr.

Maraqlıdır ki, B.Çobanzadə 1905-1920-ci illər arasındakı dövrü keçid mərhələsi kimi təqdim edir və bu dönəmdə Azərbaycanda “iki növ ədəbiyyat və ədəbi dil”in olduğunu göstərir: a) feodal-burjua ədəbi dili (“Füyuzat”, “Şəlalə”, “Haqq yolu” və s.); b) xırda burjua-demokrat ədəbi dili (“Molla Nəsrəddin”in dili və onun əsas cərəyanı üzərində işləyən mühərrirlər).

c) **Üçüncü mərhələ** - 1920-ci ildən sonrakı dövr - Sovet dövrü. Bu mərhələdə dilçi alim “yeni Azərbaycan ədəbi dili”-nin əsas cəhətlərindən və problemlərindən söz açır.

B.Çobanzadənin bu təsnifatı sonrakı mərhələdə ədəbi dil tarixinin digər dilçilər tərəfindən bölgüsü üçün istinad olmuşdur. Məsələn, N.A.Baskakovun dövrləşdirilməsi müəyyən dərəcədə B.Çobanzadənin təsnifinə bənzəyir: “*I dövr – XIV-XVI əsrlər - ərəb-fars sözlərinin dilimizə kütləvi daxil olduğu mərhələ; II dövr – XIX-XX əsrin əvvəlləri – milli ədəbi dilin formalaşması mərhələsi; III dövr – 1917-ci ildən sonrakı mərhələ*” [21, s. 155]. Müxtəlif illərdə beş variantda dövrləşdirilmə aparmış Ə.Dəmirçizadənin son bölgüsü də B.Çobanzadənin təsnifatı ilə qismən səsləşir: “*a) Azərbaycan xalq dili əsa-*

sında ədəbi dilin formalaşmış inkişaf etmə dövrü (1820-ci ilə qədər); b) Azərbaycan milli dili əsasında ədəbi dilin sabitləşmə dövrü (1820-1920); c) Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili kimi qurulması - sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü – Sovet dövrü” [42, s. 100].

T.Hacıyevin də qeyd etdiyi kimi, bu dövrləşdirmələrdə vahid bir prinsipə söykənilməmiş və təsnifatlarda dilin quruluşundan daha çox tarixi-siyasi şəraitə istinad edilmişdir. Əslində tarixi-siyasi və linqvistik amillərə kompleks yanaşan B.Çobanzadə təqdim etdiyi mərhələlərdə ədəbi dilin inkişaf yolunu, əsasən, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, T.Ş.Simurq kimi görkəmli söz ustalarının yaradıcılığı əsasında xarakterizə edir.

B.Çobanzadənin Orxon-Yenisey və “Dədə Qorqud kitabı” kimi abidələrin dilinin Azərbaycan dilinə yaxın olduğunu qeyd etməsinə rəğmən, ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsində bu faktı nəzərə almaması ayrıca maraq doğurur. Güman ki, müəllif burada türkcələr arasında inteqrasiya prosesinin davam etdiyini görüb, türkinin tənəzzül dövrünün başlanmasını, yəni milli ədəbi dilin formalaşdığı mərhələni əsas götürmüşdür. Bu gün türk dili tarixçiləri də məsələyə eyni prizmadan yanaşır. Məsələn, Ə.Ərcilasun qeyd edir ki, “*əski Oğuz türkcəsi XIII əsrdən başlayır və XVI əsrədək davam edir. XVI əsrdən XIX əsrin ortalarında olan müddət klassik Azərbaycan türkcəsi mərhələsidir. Ş.İ.Xətai, Füzuli, Həbib, M.P.Vaqif... bu mərhələnin başlıca təmsilçiləridir*” [162, s. 430]. Bu tarixi bir qədər əvvələ aparan Ə.Cəfəroğlu isə Azərbaycan dilinin müştərək kökdən ayrılmasını monqol istilasından dövrü ilə əlaqələndirir [27, s. 266].

Pür Həsən Əsfərayini, Həbib, Nəsimi, hətta Füzuli kimi *“birinci azəri şairləri”*nin əsərlərindən bu dilin spesifik cəhətlərini tam ayırd etməyin mümkünsüz olduğunu qeyd edən B.Çobanzadə problemin əsas səbəbini həmin şairlərin dilinin *“Osmanlı-Azərbaycan şivələri sərhədində meydana gəlməsi”* ilə izah edir. Ə.Ərcilasunun təbirincə desək, əski Oğuz türkcəsi dönəmi türkcələr arasında diferensiasiyanın başlanma mərhələsidir. Və hər nə qədər elmi mübahisə yaratsa da, N.Cəfərovun yazdığı kimi, *“bu dövrü, ilk növbədə, mükəmməl bir yazılı ədəbi dil səciyyələndirir ki, mənbəyini XI-XIII əsrlərin ümumtürk ədəbi dili türkidən alır”* [29, 104]. Məhz bu prosesi nəzərə alan B.Çobanzadə yazır ki, XVI əsrdən sonra gələn şair və yazıçıların: M.P.Vaqifin, Q.Zakirin, M.F.Axundzadənin dilini tam azərbaycanca hesab etmək olar [40, c. 5, s. 75]. Buna rəğmən, görkəmli türkoloqun XI-XIII əsrləri türkcələrin *“ana cizgiləri ilə yerləşmə dövrü”* adlandırması, *“Azərbaycan dilinin XIV əsrdən ədəbi mahiyyət qazanması”* və *“M.Füzulidən başlayaraq M.F.Axundzadəyə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin xalqılışması”* kimi fikirləri, eyni zamanda həmin mərhələnin sənətkarlarını Azərbaycan şairi hesab etməsi ədəbi dilin dövrləşdirilməsinə yalnız tarixi-siyasi şəraitdən deyil, həm də linqvistik aspektdən yanaşıldığını göstərir. Və N.Xudiyevin ədəbi dilin dövrləşdirilməsinə və türkinin inkişaf mərhələlərinə dair baxışları da B.Çobanzadənin mövqeyinin əsaslandırılması baxımından əhəmiyyətlidir [79, s. 5-6; s. 11-12].

Bir mühüm məqam da qeyd olunmalıdır ki, bu gün də dil tarixşünaslığında ədəbi dilin inkişaf yolundan söz açılarkən, birinci növbədə, *“Dədə Qorqud kitabı”*ndan bəhs olunur,

onun dilimiz tarixindəki rolu və əhəmiyyətindən danışılır. Yaradıcılıq diapazonu geniş olan, əsərlərində Orxon-Yeni-sey, “Divanü lüğət-it-türk”, “Kutadqu bilik” kimi abidələr haqqında məlumat verən B.Çobanzadənin “Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə bağlı ayrıca araşdırmasının olmaması ilk baxışda bizdə təəccüb doğurdu. Hətta bəzi məsələlərdə alimin bu eposa istinad etdiyini də görmək olar. Tədqiqat apararkən bir sıra mənbələrdə B.Çobanzadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” un ədəbi-lingvistik təhlili” adlı əsərinin olması və hətta 1935-ci ildə tamamlaması haqqında qeydlərlə qarşılaşdıq [217]. A.Babayev yazır ki, alim 1933-cü ilə aid elmi hesabatında belə bir araşdırmasının olduğunu qeyd edir: “*Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili*” adlı elmi tədqiqat işimi tamamlamışam” [22, s. 50]. Biz də müraciət etdiyimiz elmi ədəbiyyatlarda B.Çobanzadənin bu əsərinin məzmunu haqqında hər hansı bir istinada, ayrıca fikrə rast gəlmədik. Şübhəsiz ki, əsər repressiya dönməndə məhv edilmişdir. Bu münasibətlə Ə.Rəcəbli yazır: “*Mənbələrin verdiyi məlumata görə, B.Çobanzadə Xətai, Füzuli, Nəvai haqqında monoqrafiyalar yazmış, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili*” adlı monoqrafiyasını tamamlamışdır. Lakin bu əsərlərdən heç biri bizə qədər gəlib çatmamışdır” [125, s.160]. Bu mühüm faktı V.Quliyev də təsdiqləyir və xüsusilə qeyd edir ki, “... əksər təsadüflərdə olduğu kimi burada da iş mənhus erməni barmağı, erməni izi olmadan ötüşməmişdir” [99, s. 18].

Ancaq B.Çobanzadənin 1934-cü ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında çap olunmuş “Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı” adlı məqaləsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastan-

ları haqqında məlumat verilmişdir. Araşdırmada Firdovsinin “Şahnamə”sini “Dədə Qorqud” eposu ilə müqayisə edən müəllif məsələyə ədəbiyyatşünaslıq baxımından yanaşsa da, abidənin dili ilə bağlı epizodik şəkildə önəmli fikirlər səsləndirmişdir. B.Çobanzadə KDQ-nin Azərbaycan xalqına və dilinə aid abidə olduğunu açıq şəkildə qeyd edir: *“Türk sistemli dillərdə rast gəlinən epik mahiyyətli və “Şahnamə” ilə, bizə görə, daha konkret və sıx əlaqədə olan əsərlərdən biri də qədim Azərbaycan türk dilində yazılmış “Dədə Qorqud kitabı”dır* [213, s. 43]. Və dastanı XI-XII əsrlərin kitabəsi sayaraq həmin dövrlərdə təşəkkül tapması qənaətində olan dilçi alim yazır: *“Şübhəsiz, “Dədə Qorqud” hekayələri müxtəlif zamanlara aid ola bilər, lakin heç birisi XIII əsrdən sonraya tətbiq edilə bilməz. Bu şərtlə, “Dədə Qorqud” nağıllar məcmuəsi “Şahnamə”nin Firdovsi tərəfindən yazılması və xüsusilə əlyazması dövrünə təsadüf etmiş və ona yaxın bir zamanda təşəkkül tapmış “Şahnamə” ilə müəyyən əlaqə və paralelliklərə malik **Azərbaycan ədəbi türkcəsi ilə ilk ədəbi əsər olaraq qarşımıza çıxır*** [41, s. 28]. Tədqiqatçının dastanı həmin dövrün ədəbi abidəsi hesab etməsi, görünür, eposun XI əsrdə yazıya alınması və sözügedən mərhələnin dil özəlliklərini özündə əks etdirməsinə dayanır.

B.Çobanzadənin bu fikirləri belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, o bizə yalnız adı bəlli olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un ədəbi-lingvistik təhlili mövzusunda araşdırmasını başa vurmuş və dastanın dil-üslub xüsusiyyətləri ətrafında dərin təhlillər aparmışdır. Düzdür, eposun dili ilə bağlı müəyyən dərəcədə fikir ayrılıqları olsa da, abidənin dilinin ağırlıq

mərkəzində, əsasən, Azərbaycan türkcəsinin dayanması fikri tutarlı elmi aqumentlərlə də sübuta yetirilmişdir (Hətta dastanın Vatikan nüsxəsini üzə çıxarmış italyan türkoloq E.Rossi Drezden əlyazmasının Azərbaycan dilinə yaxın olmasını əminliklə bildirmişdir) [81, s. 205-2012; 151, s. 271]. Ancaq dilçiliyimizdə bu faktı ilk dəfə B.Çobanzadə XX əsrin əvvəllərində təsdiqləmişdi: *“Akademik Bartolddan sonra, bizim fikrimizcə, bu əsərin Azərbaycana aid olduğunu Azərbaycan alimlərindən ilk dəfə B.Çobanzadə təsdiq və sübut etmişdir.”* [22, s. 55].

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin inkişaf meyilləri.

B.Çobanzadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda üç əsas dil cərəyanının müşahidə edildiyini yazır:

a) *“Molla Nəsrəddin”* çilərin dili, müəllifin fikrincə, *“... daha çox təsviri olduğundan, bu cür yazıçıların dilini heç bir cəhətlə bir sistem altına almaq və bəzilərinin arzusuna rəğmən, Azərbaycan ədəbi dili olaraq tanımaq mümkün deyildir”* [40, c. 5, s. 76].

b) Hüseyn Cavid kimi bəzi naşir və ədiblərin dili İstanbul şivəsinə bağlıdır və *“Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında rol oynayacağına şübhə olmasa da, ancaq Azərbaycanın yeganə ədəbi dili olaraq yerləşə biləcəyini zənn etmək mümkün deyildir”* [40, c. 5, s. 76].

c) Nəhayət, üçüncü – orta qrupu təşkil edənlərin əsərləri *“dil etibarilə, bir tərəfdən, canlı danışıq dili ilə, o biri tərəfdən, klassik və ciddi ədəbi dilə bağlanmaqdadır. Bu iki üstünlüyə görə istiqbal bu dil cərəyanının olması mümkündür”* [40, c. 5, s. 76]

B.Çobanzadə üçüncü meylin uğur qazanacağını mübahisəsiz əsaslandırır: a) Bu meyil canlı xalq dilinə, insanların real ünsiyyət dilinə söykənir; b) Bu meyil klassik Azərbaycan

ədəbi dilinin üzərində dayanır. Maraqlıdır ki, "Molla Nəsrəddin" in üslubunu bu sahədə aparıcı hesab etməyən tədqiqatçı "Türk dili" kitabında Ə.Haqqverdiyev, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin dilinə "Azəri ədəbi dilinin əsası, təməli, şübhəsiz, bu dildir" -deyir, buna rəğmən, o da qeyd olunur ki, "ədəbi dil hələ təşəkkül etmiş, son şəklini almış sayılamaz" [39, c. 4, s. 18]. Bu baxımdan müəllifin Azərbaycan yazıçılarından T.Ş.Simurğun hekayələrinin ədəbiyyatşünaslıq aspektindən təhlilinə həsr olunmuş "Simurğun hekayələri" adlı məqaləsində ədibin dili sonuncu istiqamətin (yeni Azərbaycan ədəbi dilinin) əsas örnəklərindən biri hesab edilir: "Bir çox mühərrirlərin arayıb bulamadıqları Azərbaycan ədəbi dilini Simurq öz hekayələri üçün tapa bilmişdir" [37, c. 2, s. 278]. T.Hacıyevin də qeyd etdiyi kimi, "bu meyil o dövrün orta məktəb təhsili görün, ali məktəb savadı olan gənclərinin, o dövrün bilavasitə yetirməsi S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, S.Rəhimov, Mir Cəlal, M.Hüseyn, M.İbrahimov, S.Rəhman, Ə.Nazim, M.Arif, M.Rəfil kimi şair, yazıçı və ədəbiyyatşünaslarının, Marks, Engels, Lenin və dünya bədii ədəbiyyatının tərcüməçilərinin dili idi" [69, c. 2, s. 353].

B.Çobanzadəyə görə, ilk iki cəbhə arasında gedən mübarizədə yeni Azərbaycan ədəbi dilinin yaranması prosesi başlayır ki, tədricən 1930-cu illərdə bu dil aparıcı ünsiyyət faktına çevrilir. Bu baxımdan həm B.Çobanzadənin, həm də N.Cəfərovun fikirləri ədəbi dilimizin keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymasını təsdiqləyir və yeni Azərbaycan ədəbi dilinin spesifik cəhətlərini aydın şəkildə əks etdirir [24, s. 52; 29, s. 115].

4.2.3. Ədəbi dilin tarixi inkişafı kontekstində bədii irsin linqvistik təhlili

Əlişir Nəvainin dili və dilçilik görüşləri haqqında. B.Çobanzadənin 1926-cı ildə – Birinci Türkoloji Qurultayın keçirildiyi dövəndə Əlişir Nəvai haqqında yazdığı iki əsərində - “Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında” və “Nəvai-dilçi” adlı məqalələrində görkəmli özbək şairi və mütəfəkkirinin türk dünyasındakı tarixi xidmətləri müxtəsər formada – tezislər şəklində təqdim olunmuşdur. Mövzunun daha çox Birinci Türkoloji Qurultayda səsləndirilən məsələlərlə uzlaşdırıldığı və bu baxımdan Ə.Nəvainin Şərqdə türkcənin nüfuzunun genişlənməsi və digər dillərdən üstünlüyünün nümayiş etdirilməsi ilə bağlı fikirlərinin şərhinə həsr olunduğu məqalələrdə B.Çobanzadəyə görə, türk dilinin İslam dünyasında dörd böyük müdafiəçisi (M.Kaşğari, “Qəribnamə”nin müəllifi Şeyx Aşiq Paşa, Əlişir Nəvai, “Meysərətül-ülüm” adlı sərfin müəllifi Berqamalı Qədri), o cümlədən türk coğrafiyasının iki böyük dilçisi (M.Kaşğari və Ə.Nəvai) olmuşdur [37, c. 2, s. 234].

Ə.Nəvainin M.Kaşğari kimi öz dövrü üçün daha müfəssəl bir lisani əsər yazmamasına təəssüflənən və onun dilçilik görüşlərinə əfaqi – obyektiv və qaidəvi – normativ aspektdən yanaşan B.Çobanzadə orta əsrlərdə türk dilinin digər şərq dilləri ilə paralel olaraq nüfuzundan söz açmış, uzun müddət türkcənin şəhərlərə daxil olmaması - danışıq dili olaraq qalması, tanınmış türk ədiblərinin daha çox əcnəbi dillərdə əsərlər yaratması, türkcənin dövlət dili kimi öz mövqeyini

möhkəmləndirdikdən sonra bu dilin “söz sahibinə” çevrilməsi kimi məsələləri Ə.Nəvainin yaradıcılığı kontekstində işıqlandıraraq problemlərə münasibətini ifadə etmişdir. Görkəmli türkoloqun bu sahədəki fikirlərini belə ümumiləşdirmək olar:

1) Ə.Nəvai sözün siyasi, elmi və irqi mənasında türk dilinin ən böyük müdafiəçisidir. A.Ü.Binnətovanın da yazdığı kimi, “*Fars şeir dilinin tüğyan etdiyi bir zamanda Nəvainin “Xəmsə” yazması onun türk dili uğrunda inqilab etməsinə sübutdur*” [26, s. 54].

2) Ə.Nəvainin dilçilik görüşlərində aşağıdakı istiqamətlər öz əksini tapır:

a) Ə.Nəvai türk xalq dili ilə fars ədəbi dilini müqayisə edərək belə qənaətə gəlir ki, farsca türkcədən daha elmi olsa da, türkcə farscadan daha anlaşılıqdır, xəlqidir. XVIII əsrdə türkcənin böyük qüdrətindən söz açan “Məzhər üt-türk”ün müəllifi də bu detallı kifayət qədər mükəmməl faktdır: “*Amma o dillərin ən aşkar və məşhur olanı ərəbcə, farsca və türkcədir, çünki böyükklər və elm sahibləri ərəbcəni fəsahtədə, farscanı məlahətdə və türkcəni şücaətdə tapmış və bunu belə hesab etmişlər*” [140, s. 117].

b) Ə.Nəvai dilin lüğət tərkibində çoxmənalılıq və sinonimlik məsələsinə, o cümlədən heyvan, bitki, silah adlarına xüsusi yer ayırmışdır ki, həmin lüğəvi vahidlərin çoxu çağdaş türk dillərində işlənir.

c) Ə.Nəvai türkcə şəkilçilərə, feillərə, özəlliklə feil şəkillərinin zənginliyinə daha çox diqqət çəkmişdir.

3) Ə.Nəvai türk dilinin rəqiblərinin yalnız fars və hind dilləri olduğunu, şəkil və mənaca fars dilindən zənginliyini,

dövlət dili kimi yüksək və aparıcı nüfuzunu türkcəni öz yaradıcılıq obyektinə çevirməklə bütün Şərqi duyurmuşdur. Ona görə də B.Çobanzadə Ə.Nəvai şəxsiyyətini *“bizi ədəbi əsarətdən qurtaran, qılıncsız, atsız, gürzsüz, qalxansız, yeganə mənəvi və tam qəhrəmanımız”* [36, c. 1, s. 141] kimi xarakterizə edir.

4) Ə.Nəvai dilçilik görüşlərindən fərqli olaraq, bədii yaradıcılığında klassik ədəbi ənənələrin təsirindən tam şəkildə uzaqlaşa bilməmişdir.

5) *“Yerli türk şivələrində yazanlar doğuncaya qədər”* (burada diferensiyasiya prosesi nəzərdə tutulur) şərq türkiyəsi olan cığatayca – Ə.Nəvainin dili Azərbaycan, Osmanlı, Krım müəllifləri istisna olmaqla (çünki qərb türkcəsinin siması M.Füzuli idi) digər yazılı türk dillərinin yeganə ümumi nümunəsi olmuşdur [37, c. 2, s. 228].

B.Çobanzadənin hər iki məqaləsində Ə.Nəvainin türkcə haqqında fikirləri – dilçi kimi baxışları ümumi şəkildə qısa şərh olunduğundan, həmçinin əsərlərinin dil özəllikləri üzərində dayanılmadığından alimin fikirlərinin geniş şəkildə təhlilinə ehtiyac duyulmur.

Şah İsmayıl Xətəinin dili haqqında. B.Çobanzadə 1935-ci ildə tamamladığı *“Xətəinin dili və ədəbi yaradıcılığı haqqında”* adlı fundamental tədqiqatında şairin əsərlərinin dil özəllikləri haqqında ətraflı məlumat vermiş, onun Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

Xətəini öz poeziyasında Azərbaycan dilini daha geniş və zəngin şəkildə işlədən, o cümlədən dilin müəyyən dialektoloji xüsusiyyətlərinə yer verən ilk şair kimi səciyyələndirən

B.Çobanzadənin fikrincə, XVI əsrdə Xətəinin bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi dilində elə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir ki, nəticədə ədəbi dil köhnə və əsasən, türkcə feillər üzərində qurulmuş klassik üslubdan uzaqlaşaraq, canlı danışıq dili üzərində inkişaf etməyə başlamışdır. Xətəi yaradıcılığını ədəbi dil tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı kimi xarakterizə edən müəllif yazır: *“Xətəinin əsərlərində işlətdiyi dil bu sahədə müəyyən mərhələnin başlanğıcı olub, bu zamandan etibarən İran Azərbaycanı türk ləhcəsi və çox mümkün ki, bu ləhcənin müəyyən şivəsi (məsələn, Təbriz şivəsi) ümum Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edir. Bu vəziyyət təxmini olaraq XVIII miladi əsrə, yəni Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi kibi Qafqaz Azərbaycanı şairlərinin meydana çıxmasına qədər davam edir”* [36, c. 1, s. 317]. N.Cəfərov da eyni mövqedən çıxış edərək bildirir ki, *“Azərbaycan dilinin Şah İsmayıl Xətəidən (XVI əsrdən) başlayan özünməxsus axtarışları M.P.Vaqiflə (XVIII əsr) yekunlaşır ki, artıq bundan sonra Azərbaycan dili (türkcəsi) barədə inamla danışmaq olar”* [30, s. 121].

B.Çobanzadə bu faktı həm də onunla izah edir ki, “yüksək yaradıcılıq qüvvəsinə malik olan Füzuli”yə nisbətən Xətəinin “kasıb olan dili” lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu etibarilə daha çox milli vahidlərlə zəngindir [36, c. 1, s. 271]. Müəllif Xətəi dilinin özəlliklərini aydın şəkildə təqdim etmək üçün şairin “Divan”ının Britaniya və Ərdəbil nüsxələri üzərində müqayisələr aparmış və bu təhlillər fonetik, leksik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Ancaq həmin müqayisələrdə sənətkarın dilinin fonetik özəlliklərinə daha geniş yer ayrılmışdır. “Professor Bəkir

Çobanzadə Şah İsmayıl Xətəinin dili haqqında” adlı məqaləmizdə təfərrüatlı bəhs etdiyimiz [56, s. 31-41] bu məsələlərə aydınlıq gətirmək, fikirlərini təhlil etmək üçün biz də həmin məqamlar üzərində ayrı-ayrılıqda dayanırıq:

1) Orta əsr yazılı abidələrinin dilində müşahidə olunan *q-x-h* səs əvəzlənməsi Xətai “Divan”ının hər iki variantında da qeydə alınır. Belə ki, Britaniya nüsxəsində “**x**”, Ərdəbil əlyazmasında isə “**h**” səsinin işlənmə tezliyi yüksəkdir: *xancar* – *hancar*, *xamu*//*xamı* – *hamu*//*hamı*, *xanı* – *hanı*, *xaçan* – *haçan* və s. Əslində B.Çobanzadənin də vurğuladığı kimi, Azərbaycan dilində söz əvvəlində işlək olan **q** səsinin **h** səsi ilə əvəzlənməsi prosesində **x** səsi keçid xarakter daşımışdır: “*Xətəinin sələflərinin dilində söz başında q səsinin işləndiyini nəzərə alsaq, onda sözlərin fonetik təkamülünün xronologiyası belə olacaqdır: qamu – xamu – hamı*” [36, c. 1, s. 289]. XVIII əsrə aid “Məzhər üt-türki”nin müəllifi də sözügedən səs əvəzlənməsində *h*-laşmanın qızılbaş türkcəsində geniş yayıldığını bildirsə də, bu hadisəni dilimiz üçün xarakterik hesab etmir. Müəllifə görə, “*qanda və qaçan Osmanlı istilahıdır, doğru da olsa, qızılbaşlar arasında tələffüz olunmur*” [140, s. 146].

2) Ərdəbil nüsxəsində **ç** səsi ilə yazılmış lüğəvi vahidlər Britaniya nüsxəsində **c** səsi ilə verilmişdir: *çeşmə* – *ceşmə*, *çəkdüm* – *cəkdim*, *çünkim* – *cünkim*, *çox* – *cox* və s. Əksinə, Britaniya əlyazmasında **ç** səsi ilə ifadə olunmuş söz Ərdəbil variantında **ş** ilə yazılmışdır. Güman ki, Ərdəbil nüsxəsində danışıq dili normasına uyğun qəlib əsas götürülmüşdür: *Qaçmazam eşqin yolundan çün maña həq qıldı pay; Qaşma-*

ram eşqin yolundan çün mənə həq qıldı pay. Ərdəbil nüsxəsində feilin gələcək zamanının inkarında **-maz** əvəzinə **-mar** şəklinin işlənməsi sonuncuda danışıq dili faktına söykənildiyini bir daha təsdiqləyir.

3) Britaniya nüsxəsində velyar n (ن) نك, Ərdəbil əlyazmasında isə adi **n** səsi, xüsusən ن (nun) və “و” (vav) hərf birləşməsi aparıcıdır: *səni**n** - sənün, söylə**n**iz - söyləyüz, xəstəni**n** - xəstənün* və s. Alimin qənaətinə, sağır nun səsi Britaniya variantında sabit və davamlı, Ərdəbil nüsxəsində isə qeyri-sabit şəkildə işlənmişdir: *Eşqi**n**üz kim, oldu bu viranə kö**n**lüm həmdəmi; Səhraya saldı ahuyi-çəşmi**n** Xətayini* və s.

4) Britaniya nüsxəsində şəxs-xəbərlik şəkilçisi, əsasən, در, درر, Ərdəbil əlyazmasında isə daha çox دور, دورر formasında qeydə alınmışdır: *Ənbərin zülfinmidir, ya müşki-tatarındurur? Gögdə kövkəb əqdi həm lö'leyi-şəhvarındurur* və s.

5) Hər iki nüsxədə hal şəkilçilərinin işlənməsində fərqli məqamlar vardır. Məsələn, Britaniya nüsxəsində təsirlik hal şəkilçisi cığatay elementi olan **-ni** formasında, Ərdəbil variantında isə **-i** şəkildə qeydə alınıb: *Hali-dilimni bəndədən ol yarə söylə**n**iz;* Yaxud Ərdəbil nüsxəsindən fərqli olaraq, Britaniya əlyazmasında bəzi sözlərdə yönlük hal şəkilçisi işlənməmişdir: *Mən ol Yə'qub nisbət zar boldum; Mən ol Yə'qubə nisbət zar boldum.*

6) Britaniya nüsxəsində şəkilçilərdə saitlərin qrafik işarəsi verilmədiyi halda, Ərdəbil variantında şəkilçilərin saitləri qrafik işarə ilə ifadə olunub: كلب, ايلدم, كلدم (Brit.), ايلدوم, ايلدوم, (Ərd.) və s.

7) Bu gün cənub qrupu şivələri üçün xarakterik olan söz sonunda **b>p** əvəzlənməsi Britaniya nüsxəsi üçün daha xarakterik orfoqrafik qaydadır: *Təvəkkül **qabisində** sən müqim ol; Təvəkkül **qapusunda** sən müqim ol.*

8) Ərdəbil nüsxəsində Britaniya əlyazmasından fərqli olaraq, assimilyasiya hadisəsinə tez-tez rast gəlinir: *Sağın, hər yetənə **aldanma**, zinhar - Sağın, hər yetənə **allanma**, zinhar; Bu rəmzi **anlagil**, ey əhli iqrar - Bu rəmzi **annagil**, ey əhli iqrar; Ayağ bir-bir **basarlar** nərdivanə - Ayağ bir-bir **basallar** nərdivanə.*

9) Britaniya nüsxəsi üçün daha çox ciğatay imlasına uyğun *boldı* forması, Ərdəbil əlyazması üçün isə daha çox *oldı* şəkli xarakterikdir: *Eşqiñiz kim, **boldu** bu viranə köñlüm həmdəmi; Eşqiñüz kim, **oldu** bu viranə köñlüm həmdəmi.*

10) I şəxsin təkinin şəxs şəkilçisi Britaniya nüsxəsində, əsasən, ciğatay elementli **-mən**, Ərdəbil nüsxəsində isə **-am²** şəklində qeydə alınmışdır: *Yanarmən eşqi- ruyiñ həsrətin-dən - Yanaram eşqi- ruyin həsrətindən.*

11) **-gəc//cək** feili bağlama şəkilçisi XVI əsrdən əvvəl də yazılı abidələrin dilində işlək olmuşdur. Arxaik feili bağlama şəkilçisi olan, lakin bu gün dialektlərimizdə fəal işlənən **-cak²** morfeminin orta əsrlər ədəbi dil normasına uyğun olaraq Britaniya əlyazmasında daha qədim **-gəc** forması qeydə alınmışdır: *Yüzüni **görgəc** səniñ mən, ey təbib-i-dərdi-eşq, (Brit.) - Yüzüni **görcək** sənün mən, ey təbib-i-dərdi-eşq. (Ərd.)*

12) *O, bu* işarə əvəzliliklərinin Britaniya nüsxəsində *anda, ana, anı, munda*, Ərdəbil əlyazmasında isə *onda, ona, onda, bunda* şəkilləri işlənmişdir.

B.Çobanzadə Xətai "Divan"ının hər iki əlyazmasının fonetik-qrammatik özəlliklərinin müqayisəsi ilə bərabər, nüsxələrdə leksik vahidlərin müxtəlifliyini də diqqətə çatdırır. Həqiqətən də, hər iki variantda bəzi sözlərin fərqli yazıldığını (Bu, imla fərqi deyil!) və ya ayrı leksemlərin verildiyini görmək mümkündür. Hətta şairin 2005-ci ildə çap olunmuş "Seçilmiş əsərlər"ində eyni məqamda tamam başqa sözlərin işləndiyini qeydə aldıq [78].

Britaniya və Ərdəbil nüsxələrindəki fonetik-leksik fərqlərə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *Çin çərisi basdı Rumi, gəldi Maçin üstünə* (Brit.) - *Çin hərisi basdı Rumi, gəldi Maçin üstünə* (Ərd.); *Cəmalıñ huridən yegrək, bunin tubidən ə'ladur* (Brit.) - *Cəmalun huridən yegrəñ, boyun tubidən ə'ladur* (Ərd.); *Yüzüñ övraqiniñ üstə paylamış sətri-Qur'an tək* (Brit.) - *Yüzün övraqinin üstə yazılmış sətri-Qur'an tək* (Ərd.) və s. B.Çobanzadənin hər iki nüsxədən təqdim etdiyi bu nümunələrdən hansının düzgün olmasını müəyyən etmək üçün biz Xətainin 2005-ci ildə nəşr olunmuş "Seçilmiş əsərləri"nə müraciət etdik. Məlum oldu ki, nümunələrdəki *yazılmış* [78, s. 117], *çərisi* [78, s. 184], *yegrək* və *boyun* [78, s. 87] leksemləri sözügedən nəşrdə diqqətə alınmışdır. Bununla yanaşı, problemin başqa bir tərəfi də qeyd olunmalıdır. Belə ki, B.Çobanzadənin təqdim etdiyi hər iki nüsxədən fərqli olaraq, "Divan"ın 2005-ci il nəşrində eyni misralarda sözlərin tamam fərqli oxunuşları ilə rastlaşmaq mümkündür. Bu fərqlər təkcə leksik deyil, həm də fonetik-qrammatik səviyyələrdə özünü göstərir: *Ta yüzün gördüm sənin mən, ey*

təbib-i-dərdi-eşq [78, s. 108] - *Yüzünü görgəc sənini mən, ey təbib-i-dərdi-eşq* (Brit.) - *Yüzünü görcək sənün mən, ey təbib-i-dərdi-eşq* (Ərd.) və s.

B.Çobanzadə müşahidələrinə əsasən yazır ki, Britaniya nüsxəsindəki arxaik dil ünsürləri buradakı qədim uyğurca və cığatayca faktlarının Ərdəbil əlyazmasının katibləri tərəfindən müəyyən dərəcədə assimiliyasiyaya uğradıldığını göstərir. Bu dəyişmə, alimin də qeyd etdiyi kimi, Təbriz dialektinin xüsusiyyətlərini ərəb əlifbası ilə mümkün dərəcədə əks etdirmək məqsədi daşımışdır. Türk dilləri üçün xarakterik olan dodaq ahənginin Britaniya əlyazması ilə müqayisədə Ərdəbil nüsxəsində geniş yer alması da bu faktı təsdiqləyir. B.Çobanzadə belə bir mülahizə səsləndirir ki, dodaqlanma hadisəsinin geniş yayılması ilk baxışda İran sistemli dillərin türk dillərinə təsiri kimi düşünülə bilər; ancaq bu xüsusiyyət daha çox İran sistemli dillərlə sıx əlaqədə olan Orta Asiya türklərinin dillərində, məsələn: özbək dilinin bəzi şivələrində müşahidə olunur. Həmçinin aparılan müşahidələr də göstərir ki, cənubi Azərbaycan dialektlərində də dodaqlanma hadisəsi daha sistemlik surətdə təzahür edir [36, c. 1, s. 293].

Müəllifə görə, Şimali Azərbaycanda (B.Çobanzadə bunu Qafqaz Azərbaycanı adlandırır) dodaq ahəngi daha çox şimal-şərq şivələri üçün xarakterikdir. Hətta belə bir fakt qeyd olunur ki, Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının dil ekspedisiyasının nəticəsinə görə, Qubanın kənd şivələrinin birində dodaq ahənginin geniş müşahidə olunması cənub dialektlərinin təzahürü kimi qiymətləndirilir. Belə ki, burada “Ərdəbil məhəlləsi” adlanan ərazinin sakinləri özlərini Nadir

şah zamanında İrandan köçürülmüş əhali olaraq təqdim edirlər. B.Çobanzadənin bəhs etdiyi bu ərazidə hazırda Ərdəbil məscidi vardır ki, onu Ərdəbildən köçüb gəlmiş soydaşlarımız inşa ediblər və bu gün də həmin tarixi faktlar öz reallığını saxlayır*. B.Çobanzadənin bu məqamı qeyd etməkdə məqsədi İrandan Qubaya köç edib gələnlərin şivəsində dodaq ahənginin yer almasını göstərmək idi: yəni Ərdəbil nüsxəsində qeydə alınan həmin fakt daha çox dialektə söykənən orfoqrafiyadır. Məsələ ilə bağlı T.Hacıyevin qeyd etdiyi bir məlumat da diqqətimizi çəkir. Belə ki, alim yazır ki, *“həmin dövrdə iki mərkəz vardı: Təbriz və Şamaxı. Prinsipcə hər iki dialektə bir-birini rədd edən əlamətlər yox idi. Ədəbi dil normasının ümumiliyi ilə diqqəti çəkən ahəng təzahürü hər iki dialektə eyni idi”* [68, c. 1, s. 293]. Ə.Dəmirçizadə də bu məzmununda bildirir ki, həmin dövrün yazılı ədəbi dilinə, xüsusən, XVI əsrin əvvəllərindən – böyük Səfəvi dövləti yaradıldıqdan sonra Cənubi Azərbaycan, ələlxüsus Təbriz şivəsinin təsiri daha qüvvətli olmuşdur [42, s.174].

Beləliklə, B.Çobanzadə Britaniya nüsxəsinin daha qədim olması qənaətinə gələrək hər iki əlyazma əsasında Xətəinin dili üçün xarakterik olan aşağıdakı cəhətləri qeyd edir:

1) Hər iki nüsxədə türkcə tərkibli birləşmələr sintaktik normadan kənar, yəni əcnəbi sintaktik qəlibdə işlədilir: *ayü-günəş, varü-varlıq, yüzündəvü sözündə, yüzü-zülfün, mövsümi-qış* və s. Bu münasibətlə T.Hacıyev yazır: *“Əcnəbi qrammatik quruluş elementləri bəzən sözlərin əlaqələnməsində fəal*

*<http://irs.gov.az/yerli-hmiyytli-abidlr/quba-rayonu/rdbil-mscidi>
(25.02.2026)

İştirak edir, hal şəkilçilərinin farsca qrammatik ekvivalentləri görünür. Bu, Xətai qrammatikasının nəzərə çarpan ikinci spesifikasıdır" [68, c. 1, s. 286]. Həmçinin türk cümlə konstruksiyası bəzi hallarda pozularaq fars dilinin təsiri ilə əcnəbi qəlibə salınır: *Kim onun əksidü, gözümə tutiya nisbətliüdür* (Ərdəbil) misrası əslində *Ki anın əksi gözümdə tutiyə nisbətliüdür* formasında olmalı idi [78].

2) B.Çobanzadəyə görə, Xətai dilinin milli spesifikasiyasını və arxaik qatını göstərən əsas faktorlardan biri morfoloji əlamətlərlə bağlıdır. Məsələn, **-dur** və **-durur** xəbərlik şəkilçilərinin, **-gil**, **-gilən** və **-ginən** formalarının müvaziliyi, **-ası²** şəkilçisinin ədəbi və danışiq dilinə uyğun aktivliyi və s.

3) Xətai dilinin digər bir spesifik cəhəti arxaizmlərdən geniş şəkildə istifadə olunmasıdır. Şairin dilində elə arxaizmlər var ki, onlar hətta o dönmə üçün belə köhnəlmiş sayıla bilər: *əsrinək, əsrük, çəri, yarğıla, arı, barıncı, öküş, sülü* və s. B.Çobanzadənin qeyd etdiyi kimi, bunlar arxaik dil faktı olub, cığataycanın təsiri ilə bağlıdır: *"Xətaninin dilində cığatay sistemi üzərinə qurulmuş imlanın müəyyən xüsusiyyətləri Azərbaycan ədəbiyyatına aid əlyazmalarda XIX əsrin axırlarına qədər müntəzəm surətdə təzahür edir"* [36, c. 1, s. 285]. Tədqiqatçının fikrincə, Xətainin dilindəki bu təzahürlər yalnız Azərbaycan dilinin səs sisteminin inkişafı ilə bağlı olmayıb, ümumiyyətlə, o dövrdə türk sistemli dillərə cığataycanın təsiri ilə əlaqəlidir. Bizcə də, ilk növbədə bunun əsas səbəbi o dönmənin görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvainin türk dünyasındakı nüfuzuna söykənir. Ə.Dəmirçizadə XVI əsrin ədəbi dil mənzərəsindən söz açarkən bu mövqedən çıxış edərək yazır: *"Bu elementlər həmin dövrdə Azərbaycanda yayılmış uyğurca*

“Bəxtiyarnamə”, “Rübainamə” kimi dini-təbliği əsərlərin və müəyyən dərəcədə də Nəvai üslubunun təsirinin, eləcə də Səfəvilər dövləti ərazisində yaşayan çoxsaylı türkdilli xalqların olmasının nəticəsidir” [42, s. 174]. T.Hacıyev isə şairinin dilinin bu xüsusiyyətini təkcə linqvistik baxımdan xarakterizə etmir, bunu həm də milli-siyasi ideyanın təzahürü kimi təqdim edir: *“Türkiyə türkcəsinə müraciət və cığatayizmlərə müraciət Xətainin türk imperiyası ideyası ilə bağlıdır: türkləri birləşdirməyi öz əsərlərində onların dilini birləşdirməkdən başlayır”* [68, c. 1 s. 285].

B.Çobanzadə şairin dilində qrammatik-üslubi cəhətdən zəif və normadan kənar alınma ifadələrin işlənməsinin iki səbəbini göstərir: *“a) şairin ümumən klassik ədəbi dilə və onun normalarına kafi dərəcədə vaqif olması, yaxud olsa belə, bu dilə hakim bulunmaması; b) şairin ikidilli – bilinqvist olması, yəni öz mühitində həm farsca, həm də türkcə danışmasıdır”* [36, c. 1, s. 304]. “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında Xətai dilindəki əcnəbi və digər türk dillərinə aid elementlərin işlənməsinin səbəbi bir qədər fərqli təqdim olunur: a) Buradakı alınma sözlərə dil faktı kimi yox, üslub faktı kimi baxılması tövsiyə edilir, çünki həmin dil vahidləri “onları işlədən, qələmə alan katiblərin, yazıçıların real şüurunu əks etdirmir”; b) XVI əsrdə alınma sözlərin işlənməsinin səbəbi şeirlərin həm savadlı, həm də savadsız təbəqə üçün yazılması ilə əlaqələndirilir; c) Bütün sözləri Xətainin kitablardan götürmədiyi, yaşadığı mühitdə anadilli ünsiyyətdən mənimsəyib əxz etdiyi bildirilir [20, c. 1, s. 292-293; s. 315].

Müəlliflərin qənaətinə, şairin yaradıcılığında təsadüf edilən bu “xaos” təkcə şairin fərdi üslubu, yaxud dil səviyyəsi

ilə əlaqəli deyil, eyni zamanda “Xətəinin şairlik imkanı xaricində səbəblər” kimi izah olunmalıdır. Belə ki: *a) Azərbaycan dili dövlət dili kimi yenicə rəsmiləşib, bədii ədəbiyyat dili kimi fars dili ilə yanaşı işlənirdi; b) Ədəbi dilin ağırlıq mərkəzinin hansı üslubun üzərinə düşəcəyi dəqiq müəyyənləşməmişdir; c) Azərbaycan dilinin digər türk dillərindən ədəbi cəhətdən ayrılma, təcrid olma prosesi, həqiqətən, başa çatmamışdır* [20, c. 1, s. 333-3340]. N.Cəfərov da bu fikirdədir ki, *“XVI əsrin əvvəllərindən, təxminən Ş.İ.Xətai dövründən etibarən Azərbaycanda gedən ümumən dil prosesləri bir tərəfdən təcrid olunma, diferensiasiya istiqamətindədirsə, digər tərəfdən konsentrasiya istiqamətindədir – bu iki əks hal özünü XVI-XVIII əsrlərin dilində də göstərir: ümumtürk fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri arxaikləşir*” [28, s. 23].

Bütün bu deyilənlərin arxasında tarixi-məntiqi amillər dayansa da, ancaq məsələnin digər bir tərəfi də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, bədii dildə bu variantlılığın və paralelliyin şeirin poetexnik tələbələri ilə də əlaqəli olduğunu qeyd edən T.Hacıyevin fikrincə, *“canlı yerli ünsiyyət dilindən kənar çıxımlar, başqa türkcələrə müraciət aşağıdakı hallarda baş verir: a) Yerli variant şeirin poetik ölçülərinə, vəzn tələbinə sığışmır. Məsələn, əruzun tələbindən kənara çıxmaq üçün şair bir tərəfdə -dur⁴, bir tərəfdə -durur⁴ variantlarından birini işlədir; b) Şeir və nəsr mətnlərinə görə diferensiallıqla bağlıdır: yəni şeir dili üçün -alım², nəsr dili üçün onun paraleli olan -avuz² şəkilçisi xarakterikdir*” [68, c. 1 s. 147-148]. Deməli, “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” əsərində vurğulandığı kimi, Xətai dilinin bu spesifikasi daha çox üslub faktı kimi nəzərə çarpır və müəllif öz fərdi yaradıcılıq

üslubunda ana dilinin imkanlarını əcnəbi şeir texnikasına uyğunlaşdırmağa çalışmışdır.

Xətainin dilini ilk dəfə monoqrafik səviyyədə araşdıran B.Çobanzadənin yürütdüyü mülahizələr elmi mahiyyəti və konseptual səciyyəsi ilə mühüm mətləbləri özündə birləşdirir ki, bunları M.Allahmanlı belə ümumiləşdirir: "a) *Xətainin əsərlərində işlətdiyi dilin mərhələ olmaq səciyyəsi*; b) *Cənubi Azərbaycan ləhcəsinin, daha doğrusu, Təbriz şivəsinin Xətai şeirinin əsasını təşkil etməsi*; c) *M.P.Vaqif və M.V.Vidadi mərhələsinə qədər aparıcılığı müəyyənləşdirməsi*; ç) *sonrakı mərhələdə Xətainin açdığı cığırın genişləndirilməsi və s.*" [15, s. 162].

Beləliklə, B.Çobanzadənin Xətai "Divan"ının Britaniya və Ərdəbil nüsxələrinin dili üzərində apardığı tədqiqat aşağıdakı elmi nəticələrə gəlməyə əsas verir:

- Britaniya nüsxəsi Ərdəbil nüsxəsindən daha qədimdir, XVI əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinin istinadgahı bu nüsxə sayılmalıdır.

- Ərdəbil nüsxəsindəki fərqli orfoqrafik təzahürlər yalnız katibin özündən asılı deyil, ehtimal ki, XVII-XVIII əsrlərdən tətbiq edilən yeni imla sistemi, Cənubi Azərbaycan (İran Azərbaycanı) dialektlərinin təzahürüdür.

- Mirzə Fətəli Axundzadənin dilindəki cənub elementləri də onu deməyə əsas verir ki, cənub dialektlərinin ünsürləri hələ bundan əvvəl şimali Azərbaycanın (Qafqaz Azərbaycanı) şair və ədiblərinin dilində də təşəkkül tapmışdır.

- Təxminən XVII əsrə qədər ümumən qədim və qismən bugünkü fransız imlasında latın dili elementləri hakim olduğu kimi, Azərbaycan türk dilinin imlasında da əsas etibarilə cığatay imla sistemi hakim olur.

- Hər iki əlyazmada müştərək olan xüsusiyyətlərdən biri fars tərkib və ədatlarının o vaxtkı ədəbi dil normalalarının ziddinə olaraq işlədilməsidir.

- Türk dilinin qrammatik və üslubi normalarına zidd olaraq, bəzən vəzn və qafiyənin təsiri altında, bəzən də heç bir məcburiyyət olmadan farsca sifətlərdən, qoşmalardan, ədatlardan istifadə olunur.

Nəhayət, B.Çobanzadənin Xətəinin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixindəki müstəsna xidmətlərinə dair görüşlərini belə ümumiləşdirmək olar:

- Xətəinin dilində ən orijinal cəhət Azərbaycan, xüsusən İran Azərbaycanı türk dili ünsürləridir. Həmin əsrdə yetişmiş və bir çox cəhətlərdən Xətəiyə görə daha yüksək yaradıcılıq qüvvəsinə malik olan Füzuli ilə müqayisə edildikdə, Xətəi Azərbaycan türk dilini daha geniş və zəngin şəkildə öz şeirlərində işlədən və daha artıq bu dilin müəyyən dialektoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən birinci şairdir.

- XVI əsrdə Xətəinin bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan türk ədəbi dilində müəyyən və əhəmiyyətli dərəcədə bir dəyişiklik meydana gəlir ki, ədəbi dil canlı danışiq dili üzərində inkişaf etməyə başlayır.

- Xətəinin əsərlərində işlətdiyi dil bu sahədə müəyyən mərhələnin başlanğıcı olub, bu zamandan etibarən İran Azərbaycanı türk ləhcəsi və çox mümkün ki, bu ləhcənin müəyyən şivəsi (Təbriz şivəsi) Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edir. Bu vəziyyət təxminən XVIII əsrə, yəni Vaqif və Vədadi kimi Qafqaz Azərbaycanı şairlərinin meydana çıxmasına qədər davam edir.

- Nəhayət, XVIII-XIX əsrlərdə həmin ədəbi dil prosesi xüsusən M.P.Vaqifin şeir və M.F.Axundzadənin nəsr sahəsindəki fəaliyyəti ilə bağlı olaraq, müxtəlif ictimai faktorların təsiri altında Qafqaz (Şimali) Azərbaycanında da başlayır və bu surətlə ədəbi dilin inkişafı İran Azərbaycanı (Təbriz) və Qafqaz Azərbaycanı şivələri arasında mübarizə əsasında irəliləyir.

Məhəmməd Füzulinin dili haqqında. B.Çobanzadə 1925-ci ildə yazdığı "Füzuli və onun yeri" adlı məqaləsində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində özünəməxsus yer tutan şairin yaradıcılığı haqqında vacib məsələlərə toxunmuşdur. Əsasən, ədəbiyyatşünaslıq aspektindən aparılan araşdırmada Füzulinin dili ilə bağlı müəyyən tezislərlə çıxış edən alimin görüşləri şairin irsinin tədqiqatçısı M.Quluzadə tərəfindən də maraqla qarşılanmışdır [100, s. 108].

Füzuli yaradıcılığının bədii-fəlsəfi mükəmməlliyindən söz açan B.Çobanzadənin ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsini də məhz bu görkəmli söz ustasının yaşayıb-yaratdığı mərhələ ilə başlaması təsadüfi hal deyil. Çünki müəllif həmin dövrdə ədəbi dilin məhz Füzuli yaradıcılığı əsasında yüksək inkişaf mərhələsinə çatdığını bildirir: "*Azərbaycan türk dili XIV əsrdən başlayaraq ədəbi mahiyyət qazanmış və XVI əsrdə Füzuli şəxsiyyətində ən yüksək təkamül zirvəsinə çatmışdır*" [36, c. 1, s. 270]. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin XIV əsrdən ədəbi mahiyyət qazanmasını, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələri ilə yanaşı Səfəvi xanədanının da dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasını, Xətai yaradıcılığı ilə ədəbi dilin canlı danışiq dili üzərində inkişaf etməyə başlayıb Füzuli ilə yüksək zirvəyə çatmasını vurğulayan B.Çobanzadə bu tarixi prosesin kamil yekunu kimi XVI əsr ədəbi dil tarixinin

başlangıç mərhələsi sayır. N.Cəfərovdan fərqli olaraq [29, s. 109], T.Hacıyevin Füzulini milli ədəbi dilin banisi hesab etməsi sözügedən dövrün milli ədəbi dilin müəyyənləşməsi baxımından mühüm hadisə olduğunu aydın şəkildə göstərir [68, c. 1, s. 295].

Məqalədə B.Çobanzadə diqqəti, əsasən, Füzuli dilinin lüğət tərkibinə yönəldir: burada həm ümumtürk leksik qatına daxil olan sözlərin, həm də ərəb-fars mənşəli alınmaların işlənmə tezliyi haqqında məlumat verilir. Şairin dilindəki əcnəbi elementlərin kəmiyyətinə toxunan alimə görə, Füzulinin dili anlaşılan olmasına baxmayaraq, lüğət tərkibi heç də təmiz deyil: *“İstanbulun Baqi, Nəfi kibiləri müstəsna olmaq üzrə bir çox şairləri ilə Füzuli arasında türkcə sözlər qullarında fərq pək azdır”* [37, c. 2, s. 172]. Əslində Füzuli dilinin müasir oxucu üçün nə qədər anlaşılıq olması bu məsələdə əsas meyar kimi götürülməməlidir. Bu münasibətlə M.C.Paşayev haqlı olaraq yazır: *“Füzuli dilinin qəliz, ya çətin olmağı haqqında nəticəni onun şeir dili ilə indiki danışmaq dilimizi müqayisədən çıxarmaqla doğru olmazdı”* [113, s. 54]. Və T.Hacıyevin də təbirincə desək, *“Füzulidə nəyin olub bu gün olmadığını yox, bugünkü dilimizdəki nəyin onda olmadığını düşünməliyik”* [68, c. 1, s. 296]. Çünki XX əsrin əvvəllərində görkəmli satirikimiz M.Ə.Sabirin elə misraları var ki, müasir dil baxımından anlaşılmazdır: *Qətü qarət bişümarü şərhu qəryə tar-mar* [68, c. 1, s. 295]. Deməli, bu anlaşılmazlıq yalnız Füzuli dilinin spesifik faktı deyil, həm də o dövr ədəbi dilinin üslub göstəricisidir: *“Füzuli klassik şeir dilində işlətdiyi ərəb-fars dillərindən alınmış sözləri gəlişi gözəl olduğu üçün deyil, əksinə, diqqətlə seçib, “nəzmi-nazik” məhəg daşından keçirib*

işlətmişdir" [42, s. 184]. Və burada əsas diqqət ona yetirilməlidir ki, şairin dilində yer almış qrammatik şəkilçilərin və frazeoloji birləşmələrin hamısı, söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlənin müxtəlif tipləri bu gün də dilimizdə işlənir. Digər tərəfdən, Füzuli dilinin leksikası, məsələn, Xətai, Saib Təbrizi və başqa sənətkarlarla müqayisədə alınmaların çoxluğu ilə diqqət çəksə də (Bu müqayisəni B.Çobanzadə də aparmışdır), nəzərə almaq lazımdır ki, şairin söz tutumu onların lüğət tərkibindən daha genişdir ki, bu da Füzuli yaradıcılığının janr rəngarəngliyi və üslub zənginliyindən qaynaqlanır. Apardığı müqayisələr fonunda B.Çobanzadə haqlı olaraq göstərir ki, Füzuli dilindəki ərəb-fars alınmalarının bir hissəsi, əsasən, bu gün bizə məlum olan lüğəvi vahidlərdir və şair bu sözləri hansısa lüğətlərdən və kitablardan götürmüşdür. Həmin leksemləri o dövrün ziyalı təbəqəsinin nitqindən almışdır ki, bu alınmaların da əksəriyyəti cənub türk xalqlarının dilində istifadə olunur: *"Ərəbi-farsi sözlərini digər klassik şairlər, hətta T.Fikrət və A.T.Hamid kimi qamuslar və lüğətlərdən toplamayıb, çox vəqt o vaxtdəki münəvvər təbəqənin ağızından almışdır ki, bu surətlə ondakı ərəbcə və farsca təbirlərin yarısından ziyadəsi bu gün bilxassə cənub türk xalqlarının ağızında işlənməkdə və lüğətlərində istifadə edilən maqdadır"* [37, c. 2, s. 171]. B.Çobanzadə və türk dillərinin bilicisi olan A.N.Samoyloviç 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultaydakı çıxışlarında həmin məqama toxunaraq qeyd edirdilər ki, bu gün çuvaşları və yakutları çıxmaqla başqa türk xalqlarının bir-birini başa düşməsində ərəb-fars sözlərinin müştərəkliyi mühüm rol oynayır [149, s. 179-182; 71,

s. 106]. Deməli, bu alınma leksemlər hazırda müxtəlif türkcələrlə bərabər, Füzuli dövrü ilə bugünkü ədəbi dil arasında bir körpüdür və onların həmin dövəndə canlı ünsiyyətə xidmət etməsi də şübhəsizdir.

B.Çobanzadə vurğulayır ki, Füzuli digər şairlərlə müqayisədə öz poeziyasını yalnız türkcə feillər üzərində qurmuş, onun dilində öz dövrünə qədərki ədəbi əsərlərdə rast gəlinməyən çoxlu xalq deyimləri və ifadələri yer almışdır. Sənətkarın yazılı dillə xalq dilini birləşdirməsini onu tarixi xidməti kimi yüksək dəyərləndirən tədqiqatçı yazır: *“Füzuli münəvvər təbəqə ilə xalqı ən böyük və ən incəlmış şairlərimizlə yüzlərcə illərdən bəri, bəlkə də, əlinə heç bir zaman kitab almamış köylülərimizi “Leyli və Məcnun”u ilə ağıladan, “Şikayətnamə”si ilə güldürən və digər qəzəlləri ilə coşduran yeganə şairimizdir”* [37, c. 2, s. 164]. Deməli, Füzuli dilinin sferası genişdir: o, fərdi potensialı və yüksək intellekti ilə ana dilinin bütün imkanlarını səfərbər edərək fikirlərini sırayı kəndlidən tutmuş yuxarı dairələrə qədər hər kəsin başa düşəcəyi üslubda ifadə etmiş və ümumxalq təfəkkürünə bağlı olan əsərləri ilə türk dünyasının şairinə çevrilmişdi.

B.Çobanzadə şairin dili ilə bağlı bu gün də müəyyən dərəcədə mübahisə doğuran maraqlı bir məsələ qaldırır: Füzulinin dili hansı türkcədədir? Tədqiqatçı yazır: *“Əcəba, Füzuli türkcənin hansı şivəsilə yazmışdır? Füzulidə dilcə rast gəldiyimiz başlıca xarakteristik cəhətlər bəzi sözlər olub, cümlə tərtibində müəyyən şivəyə işarət edəcək xüsusiyyətlər pək azdır. Bu sözlərdən bəziləri şunlardır: mən, dutsaq, tapşırmaq, eyeləmən, yaxşı, yaman, özgə, ağ (aq), tək (kibi) sayru (xəs-*

tə)... Bu sözlərdən bəziləri bu gün azəri türk şivəsində yerləşməklə bərabər, əski Osmanlı və bugünkü digər şivələrdə də bulunur” [37, c. 2, s. 171].

Müəllifin fikrincə, müasir aspektdən Füzuli dilinin konkret hansısa türkcəyə aid olması üzərində dayanmaq olmur. B.Çobanzadə bunu iki səbəblə əlaqələndirir: *“Birinci azəri şairlərinin əsərlərinin Osmanlı və azəri şivələrinin sərhədində yetişməsi, bu şairlərin həm azəri, həm Osmanlı sahəsində məhəlli şairlərdən sayılması olsa belə, bizcə, əsl mühüm səbəbi bu şairlərə aid olan divanların və başqa ədəbi parçaların kopya edənlər və tabi və nəşirlər tərəfindən qəsdli və qeyri-qəsdli dəyişdirilməsidir” [36, c. 1, s. 138]. İlk növbədə onu qeyd etmək ki, B.Çobanzadə Xətai “Divan”ın nüsxələrindəki dil-üslub fərqlərini də müəyyən dərəcədə katiblərin fəaliyyəti ilə bağlayırdı. Hər iki şairin əsərlərinin müxtəlif əlyazmalarının olması və həmin nüsxələrdə fərqli dil faktlarının meydana çıxması bu mülahizə ilə çıxış etməyə imkan verir. Ancaq məsələnin əsas tərəfi isə birinci səbəbdir, yəni Azərbaycan şairinin Səfəvi və Osmanlı sərhədində yaşayıb-yaratmasının onun dilinə təsiridir. B.Çobanzadə yazır: *“Osmanlı ədəbi dilinin təsiri altında olan Füzulinin dili zamanın bütün sxolastika və doqmatikasını, klassik bədii obraz və epitetlərini əks etdirməsi etibarilə hər cəhətdən zəngin bir dildir” [36, c. 1, s. 270].**

Z.Qorxmaz “Füzulinin dili” adlı məqaləsində qeyd edir ki, sənətkarın dili struktur baxımından XVI əsr Azərbaycan-türkmən türkcəsinin özəlliklərini əks etdirir. Ancaq XV-XVI əsrlərdə türkcələri bir-birindən fərqləndirməyin mürəkkəbliyi göstərir ki, əski Anadolu türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsinə

aid xüsusiyyətlər konkret sərhədlə bir-birindən ayrılmamışdır. Daha doğrusu, diferensiasiya prosesi XVI əsrdə yeni başladığından Füzulidə Osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan dilinə aid xüsusiyyətlər yanaşı yer almışdır. Müəllif öz fikrini belə yekunlaşdırır: *“M.F.Köprülüzadənin də işarə etdiyi kimi, Füzuli həm Azərbaycan şairidir, həm Osmanlı şairidir, həm də bütün türk dünyasının parlaq bir təmsilçisidir. O, öz şeirlərini və nəsrini dövrün ədəbi dili ilə qələmə almışdır”* [179, s. 3]. Türkiyəli alimin *“dövrün ədəbi dili ilə yazmışdır”* görüşündən də anlaşılır ki, Füzuli əsərlərindəki ortaq elementlər həm də dövrün ədəbi dil norması kimi xarakterizə olunmalıdır.

A.B.Ərcilasun XVI əsrin dil mənzərəsini səciyyələndirərkən bildirir ki, diferensiasiya XVI əsrin sonlarından başlayaraq XVIII əsrə qədər davam edir və bugünkü Türkiyə türkcəsinin özəllikləri ilə yer dəyişdirir. Buna rəğmən *“Nəsimi, hətta Füzuli əsərlərində Azərbaycan türkcəsi xüsusiyyətlərinin çəkisi daha ağırdır”* [162, s. 457-458]. Həmin dövrün dil situasiyasını ümumtürk kontekstində tədqiq edən A.Akar da Füzulini *“təmiz Azərbaycan türkcəsi ilə nəzm və nəsrə çox əsər verən bir mistik şair”* kimi xarakterizə edir [151, s. 283].

Göründüyü kimi, müəyyən cəhətlərdən fərqli səslənən, ancaq bir mərkəzdə cəmləşən bu fikirlərə baxmayaraq, araşdırmalarda Füzuli əsərlərinin Azərbaycan dilində yazılması görüşü daha çox müdafiə olunur və B.Çobanzadənin də eyni mövqedən çıxış etməsi problemi mübahisə kontekstindən kənarlaşdırır: *“... bu sətirləri yazan (B.Çobanzadə özünü nəzərdə tutur – E.P.) Füzulinin lisanını türkcə qismi etibarilə Azərbaycan şivəsinə daha ziyadə yaxın buluyor”* [37, c. 2, s.

172]. Demək ki, görkəmli türkoloq Füzuli dilindəki ortağ, xüsusilə osmanlı elementlərinin kəmiyyətini əsas meyar kimi götürür: o şairin dilinin ümumi ruhundan, məzmunundan, intellektindən və fərdi üslubundan çıxış edərək belə bir qənaətə gəlir. Həm də S.Mehdiyevanın vurğuladığı kimi, *“bunun əsl səbəbi o idi ki, Füzulinin yaşayıb-yaratdığı o zamankı Bağdadda Azərbaycan türk dil mühiti var idi. Füzuli belə bir dil mühitində yaşayıb-yaratmışdır”* [104, s. 286].

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev M.Füzulinin 500 illik yubileyi münasibətilə keçirilən təntənəli mərasimdəki çıxışında bu məsələyə toxunaraq fikirlərini belə ümumiləşdirmişdir: *“Ərəblər və farslar Füzulini öz şairləri sayırlar. Türkdilli xalqlar isə hesab edirlər ki, o türkdür. Biz də deyirik ki, Füzuli türk, azərbaycanlıdır. Eyni zamanda bunu türkmən, özbək, qazax, Türkiyədə yaşayan türklər, İraq türkmənləri də deyə bilərlər. Qoy Füzuli hamıya məxsus olsun, tarixə bəşəri bir şəxsiyyət kimi düşsün. Eyni zamanda biz bu yubiley tədbirlərindən istifadə edərək dünyaya bir daha bildirməliyik ki, Füzuli azərbaycanlıdır”**. Bununla yanaşı, Heydər Əliyev *“Məhəmməd Füzuli Azərbaycan xalqının böyük şairi, alimi, filosofu olaraq eyni zamanda bütün türkdilli, türksoylu xalqlara, bütün türk-islam dünyasına mənsubdur”†*, -deyərək Füzulini türk-islam coğrafiyasının mühüm şəxsiyyəti kimi səciyyələndirmişdir.

* Cəfərov N. Sözümtüzün Ali Baş Komandanı. Bak: Elm və təhsil, 2021, s. 5

† Yenə həmin mənbə: s. 11

Beləliklə, M.Köprülüzadə kimi Füzulini nəinki türk dünyasının, ümumən, Şərqi parlaq siması adlandıran B.Çobanzadənin türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı əsaslandırılmalarında dahi şairə müraciət elə onun mövqeyini kifayət qədər aydın nümayiş etdirir.

M.F.Axundzadənin dili haqqında. “Bütün təfəkkür hüceyrələri ilə yenilikçi” (T.Hacıyev) olan M.F.Axundzadə təkcə ədəbi fəaliyyəti ilə deyil, həm də dilçilik görüşləri ilə Azərbaycan dilinin zənginləşməsinə və inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Görkəmli dramaturqun bədiə yaradıcılığını dilimizin tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı hesab edən B.Çobanzadənin 1928-ci ildə “Maarif işçisi” jurnalının 3(35)-cü sayında dərc olunmuş “Mirzə Fətəli Axundovda azəri ləhcəsi” adlı məqaləsi böyük mütəfəkkirin ədəbi dil sahəsindəki xidmətlərini dəyərləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmanın əvvəlində yazıçının dilinin tədqiqi məsələsinə toxunan türkoloq alim ilk təşəbbüsün Karl Foya məxsus olduğunu qeyd edir: “*Azərbaycan gəncliyi Fətəli Axundovun əsərlərindən, ümumiyyətlə, fikirlərindən çox ilhamlar aldığı halda, imdiyə qədər burada da onun dilini təhlil etmək təcrübəsi görünməyir*” [37, c. 2, s. 307]. Deməli, B.Çobanzadənin bu əsərini dil tarixşünaslığında görkəmli dramaturqun üslubuna həsr olunmuş ilk addım hesab etmək olar. Çünki M.F.Axundzadənin dilini təkcə Azərbaycan üçün deyil, ümumən türk coğrafiyası üçün yeni hadisə sayan müəllif, ilk növbədə, bu məsələyə dilçi-mütəxəssislərin xüsusi diqqət ayırmasını vacib hesab edir [37, c. 2, s. 306].

B.Çobanzadənin fikrincə, dramaturqun dilinə iki aspektdən yanaşmaq lazımdır: *həyəcani, ifadəvi* (эмоциональное

выразительн.) və *lisani, ləhcəvi* (диалектологигексиллингвист.)" [37, c. 2, s. 307]. Araşdırmasını "lisani və ləhcəvi" yöndə aparan tədqiqatçı M.F.Axundzadənin dilini Azərbaycan dilinin spesifik cəhətlərinin əks olunması baxımından təhlil edərək, fonetik, leksik və qrammatik quruluşa dair bəzi xüsusiyyətlərə toxunur.

Fonetik xüsusiyyətlər. N.Xudiyev yazır ki, "*XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normaları vahiddir, onun Şimal və Cənub variantlaşması müşahidə edilmir*" [79, s. 475]. Bu vahid variantlılıq fonografik normaların təkmilləşməsinə öz əsərlərinin əlyazmasının təshihindən başlayan M.F.Axundzadənin bədii dilində də özünü göstərir:

a) Söz əvvəlində **y** səsinin düşməsini digər türkcələrlə müqayisədə Azərbaycan dilinin spesifik əlaməti hesab edən B.Çobanzadə bunu M.F.Axundzadənin nəsr dili ilə faklaşdırır: *On beş yaşında gül üzlü uşağın. O biri damda ilxıdan qayıdıb yatırlar.*

b) Söz sonunda **k//q//x** paralelliyyəsinin M.F.Axundzadənin dilində də müşahidə edildiyini bildirən B.Çobanzadə Azərbaycanda keçirilmiş Birinci İmla Konqresinin qərarından sonra, həmin leksemlərin etimoloji prinsip əsasında vahid qaydada yazıldığını diqqətə çatdırır: "... *uzak, balık, ayak* və s. sözlərin axırında "k"-mı, "x"-mı, "q"-mı yazılmalı məsələsi böyük mübahisələrə səbəb olmuş və nəhayət, iştiaqı, yəni **etimoloji** prinsipə dayanılaraq, **k** səsi qəbul edilmişdi. Mirzə Fətəlidə isə bu xüsusda qərarlılıq və qarışıqlıq görünür. O, bəzən **k**, bəzən **q**, bəzən də **x** yazır: *çokdur, uşakmı, qulaq, yaxşı..*" [37, c. 2, s. 309]. Əslində əlifba və imla sahəsində mühüm xid-

mətləri olan dramaturq bu variantlılığın və qəarsızlığın səbəbini məqalələrinin birində belə açıqlayır: “*Orfoqrafiya məsələlərinə gəlinə, hələlik bu sahədə sabit bir qayda-qanun olmadığına görə, mən indiyə qədər öz həmyerlilərimizin yazı işlərində tətbiq etdikləri və tatarların tələffüzü ilə daban-dabana zidd olan... və əslində tatarların öz tələffüzlərində işlətdikləri əlamətləri qəbul eləmişəm*” [14, s. 32].

c) Məqalədə M.F.Axundzadənin dilindəki fonetik hadisələrin canlı danışıq faktına söykənməsi əsaslandırılır. Məsələn, uyuşma (assimilyasiya) hadisəsi: *gəlləm, durallar, sal-lam, allatmak* və s. Həmçinin sənətkarın dilində dissimilyasiya və metateza hadisələrinin sıx müşahidə olunduğu qeyd edən B.Çobanzadə məsələyə türk dillərinin fonetik müqayisəsi baxımından yanaşır: **saral** - *sarar*, **çaşır** - *şaşır*, **dustak** - *dutsak*, **tərpənmə** - *təprənmə* və s.

d) M.F.Axundzadənin alınma sözlərin yazılışında canlı tələffüz faktını əsas götürərək (Bunu dramaturqun özü də etiraf edir), “xalq analogiyası” metoduna müraciət etməsinə dair məqalədə örnəklər verilir: *məscid* – *məçit*, *səlavelik* – *salam əleyk, könül* – *kööl* və s.

Leksik xüsusiyyətlər. B.Çobanzadə M.F.Axundzadənin dilində o dövr üçün arxaikləşmiş dil vahidlərinin işlənməsinə diqqət çəkir. Dilçilikdə arxaikləşmə dərəcəsiindən asılı olaraq, XIX əsr ədəbi dilində işlənmiş arxaizmlər iki cür qruplaşdırılır: “a) *müasir ədəbi dil üçün arxaikləşmiş sözlər; b) müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğramış, yəni şəkildə dəyişilmiş sözlər*” [19, c. 3, s. 43]. B.Çobanzadənin nümunə olaraq verdiyi *dışqaru, saru, cadu-pitik, sovqat, qurşayız* sözləri ikinci qrupa daxildir. Ancaq dramaturqun dilində birinci qrupa aid

döşürmək – yığmaq, tümən – pul vahidi, yey//yeg – yaxşı, üstün kimi arxaik sözlərə rast gəlmək olar.

Qrammatik xüsusiyyətlər. Məqalədə M.F.Axundzadə əsərlərinin dilinin bəzi qrammatik özəllikləri də vurğulanır: qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında *-manam² –mənük, -manak* [37, c. 2, s. 210] şəkillərinin işlənməsi, şəxs şəkilçilərinə dodaq ahənginin üstünlüyü (*qoymanuk, qoymanam, dəğişmənəm, bilmərük, danışırük*). Bu xüsusiyyətlərdən çıxış edərək S.Mehdiyevanın da təbirincə desək, “*bununla da mü-təfəkkir yazıçı ilk dəfə XVIII əsrin sonundan çoxvariantlılıqdan vahidvariantlılığa doğru gedən yolu sanki çox qısaltdı, qrammatik formaların vahidvariantlılığa doğru istiqamətini qüvvətləndirdi*” [105, s. 137].

B.Çobanzadə qeyd edir ki, M.Axundzadənin ədəbi yaradıcılığında, xüsusilə nəsr sahəsindəki böyük yeniliyi onun canlı xalq dilini ədəbiyyata gətirməsidir. Volqaboyu türkləri və kırımlılar istisna olmaqla bu “yeni dil” başqa türk xalqlarında 1905-ci ildən sonra meydana gəlmişdir: “*Türkiyədə bu kibi dil ilə heç bir mühərrir və yaxud şair olmamışdır - desək, yanılmayız. Şünasi-Kamal, hətta Məhəmməd Əmin dilləri xalqa doğru getməklə bərabər, hənuz xalqın qulağına yetişməmişdir. Mirzə Fətəlinin dili isə əsas etibarilə xalq ağızından alınmış və azəri ədəbi dilinin xalqa yaxınlaşmasına çox böyük təsir bağışlamışdır*” [37, c. 2, s. 306; s. 311]. Ə.Ucanın da vurğuladığı kimi, sözün əsl mənasında “*o, Azərbaycan türkcəsinin danışq dilində ədəbiyyat dili yaratmışdı*” [191, s. 373]. Əslində xəlqilik adı danışq dilini, ara sözlərini, bəzi məişət sözlərini, ya loru dil sintaksisinin bədii əsərlərə gətirilməsi de-

mək deyil: *"Bu, yalançı xəlqilikdir. "Əsl xəlqilik isə yüksək məfkurəvi, dünyəvi məzmunla bağlı olan müvafiq bədii formanın sıx vəhdətində təcəssüm edir"* [72, s. 84]. Bu cəhətdən M.F.Axundzadənin dramaturgiya dili məhz həmin xəlqiliyin kamil nümunəsidir və *"M.F.Axundzadə bu xüsusiyyətləri əks etdirdiyi zaman bütün türk-tatar mühərrirlərinin önünə keçmiş və ədəbi dilimizdə yeni bir cığır açmışdır"* [37, c. 2, s. 311].

M.F.Axundzadənin milli dil uğrunda fədakar fəaliyyətini türk dünyası qarşısında mühüm xidmətlərdən biri hesab edən B.Çobanzadə kimi Z.Göyalp da *"Türkçülüyn əsasları"* əsərində M.F.Axundzadəni böyük türkçü hesab edərək onu İ.Qasıralı ilə bərabər müqayisə etmişdir: *"Türkiyədə Əbdülhəmid bu müqəddəs hərəkətin qarşısını almağa çalışarkən, Rusiyada iki böyük türkçü yetişirdi: Bunlardan birincisi, M.F.Axundzadədir* [169, s. 23-24]. Ə.Uca qeyd edir ki, *"komediyalarını Qafqaz türkcəsi ilə yazan"* M.F.Axundzadənin fəaliyyəti təkcə Azərbaycanda türkçülük hərəkətinə yol açmamışdır, həm də onun ideyaları özündən sonra böyük şəxsiyyətlərin yetişməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Müəllif yazır: *"M.F.Axundzadənin bu fəaliyyəti şimali Azərbaycanda farscanın təsir gücünü azaltdı və bu, bölgədə İranın nüfuzuna da təsir elədi. İranın nüfuzuna sədd çəkmək üçün atılmış bu addım ruslar tərəfindən bəyənilsə də, əslində türk millətçiliyini gücləndirməyə xidmət edirdi"* [191, s. 374]. Təbii ki, iki ayrı dövlətin müstəmləkəsində parçalanmış xalqın dilinin milli maraqlar və siyasi nüfuz dairəsindən kənar qalması görkəmli dramaturqu narahat etməyə bilməzdi. Bu baxımdan *"Şəkildə gözəl, qüvvətli yazmaq, böyük ruhi təhlil istedadına*

malik dramaturqların işidir” [37, c. 2, s. 312], -deyən B.Çobanzadə M.F.Axundzadənin xalq dilinə bağlılığı və obrazları öz dilində danışdırması ilə onu “misilsiz dramaturq və komediya yazıçısı” hesab edir.

4.3. Ümumtürk ədəbi dili məsələsinin elmi-metodoloji şərhı

Görkəmli türkoloq, professor B.Çobanzadənin ədəbi dil konsepsiyasında əsas yer tutan problemlərdən biri ümumtürk ədəbi dili məsələsidir. *“Türk xalqlarının dil birliyi ideyası B.Çobanzadənin düşüncəsində təsadüfi və ya sonradan formalaşmış bir mövqe deyildi. Bu ideya onu hələ tələbəlik illərindən düşündürür, elmi axtarışlarına istiqamət verir, publisistik çıxışlarının və elmi araşdırmalarının ana xəttini təşkil edirdi”**. Bu baxımdan o həm elmi yaradıcılığında, həm də Birinci Türkoloji Qurultaydakı fəaliyyəti boyunca ortaq ədəbi dil probleminin həll olunması istiqamətində mühüm işlər görmüş, İ.Qaspıralının nəzəri fikirlərini həyata keçirmək üçün bütün gücünü səfərbər etmişdir. Və təxminən, bir əsrə yaxın müddətdə bu istiqamətdə bütün fəaliyyətlərin ümumi mənzərəsi olaraq, akad. T.Hacıyevin də bildirdiyi kimi, *“elmi cəhətdən doğru - əsaslandırılmış, tarixi baxımdan mümkün olan yeganə konsepsiya B.Çobanzadənikidir”* [70, s. 5].

Məlumdur ki, türk coğrafiyasında ortaq ədəbi dil ideyasının təşəbbüskarı görkəmli Krım-tatar mühərriri, ziyalı İsmayıl bəy Qaspıralıdır. *“Bu eşqin Məcnunu Krım türkü”*

* İbrahimov E. Birinci Türkoloji Qurultayda ortaq əlifba, imla və ədəbi dil məsələləri. Bakı: “Tuna” QSC, 2026, s. 294.

(T.Hacıyev) İ.Qasıralı rus imperiyası ərazisindəki türklərin bir dildən istifadə etməsi məsələsini milli-ideoloji müstəviyə çıxararaq böyük bir nəzəri konsepsiya hazırlamış və bu ideyanın mümkünlüyünə inanaraq türk coğrafiyasındakı birliyin düsturunu vermişdir: *“Dildə, fikirdə, işdə birlik!”* İ.Qasıralının nəzəri layihəsini - orta q ədəbi dil ideyasını Azərbaycanda da böyük rəğbətlə qarşılayan bəzi ziyalılarımız bu məsələni olduqca vacib və tarixi addım kimi yüksək dəyərləndirir, türklərin bir araya gəlməsi yönündəki bu addımı vacib amil kimi diqqətə alırdılar.

XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq, bir çox milli məsələlərin tərkib hissəsi kimi orta q ədəbi dil problemi də gündəmin əsas mövzusunə çevrildi. Məsələnin mahiyyəti nəzəriyyə sərhədlərini aşaraq geniş auditoriyaların müzakirəsində aktuallaşdırıldı. *“Türk dilləri arasında qarşılıqlı əlaqələr, hətta orta q türk ünsiyyət dilinin formalaşdırılmasına etnik-mədəni (ideoloji) cəhdlər, inversion maraqlar”* [30, s. 215] getdikcə güclənməyə başladı.

B.Çobanzadənin elmi və ictimai fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmiş orta q ədəbi dil ideyasının gerçəkləşməsi üçün əməli addımların atılması onun 1924-cü ildə Bakıya gəlməsi ilə baş tutdu. Azərbaycanı, o cümlədən paytaxt Bakını qədim elmi-mədəni və müasir türkoloji mərkəz hesab edən görkəmli dilçi yazırdı: *“Gənc Azərbaycan qoca Şərqi intəhasız qaranlıqları içində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmağı qəti olaraq qət etmişdir. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək, heç kəs qurultayın keçirilməsi üçün yer –*

Azərbaycanın paytaxtı Bakının seçilməsinə etiraz etməmişdi" [23, s. 43].

B.Çobanzadə türk dünyası üçün ortaq ədəbi dil məsələsi ilə bağlı araşdırmalarını iki fəaliyyət istiqamətində aparmışdır: birincisi, elmi fəaliyyətində: ayrı-ayrı məqalələri, kitablarında; ikincisi, Birinci Türkoloji Qurultaydakı fəaliyyətində.

Dilçi alim ümumtürk ədəbi dili ideyasının reallaşmasını türk coğrafiyasının önəmli məsələsi sayır və türklərin milli, mədəni, siyasi təfəkkürünün inteqrasiyası istiqamətində mühüm addım hesab edirdi: *"Türk ədəbi dili məsələsi qayət mühüm bir məsələdir və türk-tatar xalqlarının mədəniyyət, elm və fənn sahəsində iləriləyə bilmələri üçün mümkün olduğu qədər sürətlə bu ədəbi dili də əldə etmələri lazımdır. Buna heç kim şübhə edəməz. Lakin bundan əvvəl türk ədəbi dili ilə əlaqədar olan bir çox məsələləri layiq olduğu əhəmiyyət və ciddiyyətlə mühakimə etmək, ölçmək gərəkdir"* [39, c. 4, s. 61]. Göründüyü kimi, müəllif ortaq ədəbi dilin yaradılmasını birdən-birə mümkün hesab etmir, bu istiqamətdə önəm daşıyan məsələlərin ciddi şəkildə müzakirəsinin zəruri olduğunu göstərir: yəni ortaq ədəbi dil hər şeydən əvvəl bütün türk dillərinə söykənməlidir, quruluş, üslub, termin və digər məsələlərin həlli üçün ortaq kommunikativ modellər doğru müəyyənləşdirilməlidir: *"Hər şeydən əvvəl, ədəbi dil məsələsi qalxdığı zaman şu xatırda tutulmalıdır ki, hər ədəbi dil şivələrdən ayrı, tamamilə mücərrəd, müstəqil olaraq yaşamaz. Bu sözü bilxassə türk ədəbi dilinin bugünkü vəziyyətini nəzəri-etibara alaraq söyləmək mümkündür. Türk ədəbi dili gərək istilah, gərəksə üslub və şəkil nöqtəyi-nəzərdən xalq ədəbiyyatının ünsürlərinə pək ziyadə möhtacdır"* [39, c. 4, s. 61].

B.Çobanzadə prosesin düzgün aparılması üçün öncə böyük türk coğrafiyasında ədəbi dilin yaranma tarixinə diqqət yetirir və problemi Avropanın ədəbi dil mənzərəsi ilə müqayisə edir. Tədqiqatçı türklərdə ədəbi dilin meydana çıxmasını yazılı dilin yaranması ilə əlaqələndirir: “*Nəhayət, yazının İstanbul, Bağdad, Konya, Qazan, Səmərqənd, Daşkənd və sair mərkəzlərin bazarlarında görülməsi və buradakı türklər tərəfindən bənimsənilməsi ilə ətrafına milyonlarca türkləri topladan və onlara xidmət edən uyğur, cığatay, osmanlı ədəbi dilləri meydana çıxmışdır. Lakin yavaş-yavaş mədəniyyətin alçalması, mərkəzlərin yıxılması ilə uyğur, cığatay kibi ümumədəbi dillər də qaib olaraq, yalnız ortada bir çox şivələrə bölünmüş türk-tatar xalq şivələri qalmışdır*” [36, c. 1, s. 89]. Müəllif doğru olaraq göstərir ki, türkcələr ulu türk dilinin əsasında yaranmışdır, uzun əsrlər ortaq kommunikativ modellər olmuş, diferensiasiya isə sonradan getmişdir.

B.Çobanzadə yazır ki, Avropanın da dil mənzərəsində eyni mahiyyətli problem – latın dili məsələsi dayanır. Avropanın ümumünsiyyət vasitəsi olmuş latın dili də sonradan milli dövlətlərin yaranması ilə öz kommunikativ sferasını kiçiltmişdir. Yəni latın dili əvvəllər Avropada böyük coğrafiyanın ortaq ünsiyyət dili olmuşdur, lakin zamanla ictimai-siyasi proseslər və geosiyasi mənzərə vəziyyəti dəyişdirmişdir: “*Avropa millətlərini alacaq olursaq, onlarda da hal böylə olmuşdur. Xristianlıq dövründə, yəni qüruni-vüstada İncilin **Septante** namilə tərcümə edildiyi dil olan latınca bütün Avropa millətlərinin yeganə ümumi dili olmuş və milli lisanlar ancaq İntibah və Humanizm dövründən sonra ədəbi və hökumət lisanları şəklini qazana bilmişdir*” [36, c. 1, s. 89].

Deməli, ictimai-siyasi quruluşun, geosiyasi mənzərənin dəyişməsi, ümumən baş verən global proseslər bir tərəfdən milli dillərin inkişafına ciddi təsir edir. Müəllif Birinci Türkoloji Qurultaydakı məruzəsində bildirdi ki, *“dillərin ayrılma səbəbi etnik təməldən çox coğrafi, siyasi və mədəni proseslərin nəticəsidir. O, “ortağ kök” anlayışını elmi şəkildə əsaslandırır: “Orxon-Yeniseydən əvvələ dair yazılı material yoxdur – bu dil tarixi üçün problem yaradır, belə ki, fonetik ardıcılığını izləmək çətindir və ilk ayrılma mərhələlərini müəyyənləşdirmək mümkün deyil”*. Çobanzadə metodoloji olaraq qəti nəticə verməkdən çox mümkün istiqaməti göstərir. *M.Kaşğariyə istinadən fikrini möhkəmləndirir – XI əsrdə ləhcə fərqləri artıq mövcud idisə, deməli, ayrılma prosesi daha əvvəl başlamışdı”**. Elə buna görə də XX əsrin əvvəllərindəki təşəbbüsün əsas qayəsi tarixi, ictimai-siyasi və s. müxtəlif səbəblər nəticəsində bir-birindən uzaqlaşmış türk xalqlarını bir araya gətirmək idi ki, bu baxımdan ümumtürk ədəbi dili ideyası da türkcələrin inteqrasiyası məsələsini elmi-siyasi müstəvidə aktuallaşdırmışdı.

B.Çobanzadə türklər üçün ortağ dilin yaradılması istiqamətində vacib sayılan bir çox addımların atılmasını zəruri hesab edirdi. Bunlardan ən vacibi isə bütün **türk dillərinin lüğət tərkibindəki sözlərin mənşəyi məsələsi idi**. Bu cəhətdən türkoloq alim dilə daxil olan alınma sözlərin işlənmə sferası, onların milli sözlərə müqavimət dərəcəsi, dildə mövqə qazanmaları, semantik inkişafı, mənimsənilməsi kimi məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışır. Xüsusilə ərəb-fars mənşəli

* Məmmədli N. 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda. Bakı: Elm və təhsil, 2026, s. 110

sözlərin türk dillərinin lüğət tərkibində geniş yer tutmasına həssaslıqla yanaşan müəllif bu vəziyyəti Avropa dillərinə latın dilinin təsir gücü ilə müqayisə edir: *“Avropa lisanlarında latın məsələsi bir ədəbi lisan məsələsindən ibarət olduğu halda, bizdə ərəb və əcəm kəlmələr məsələsi öz ana dilimizə sahib olub-olmamaq məsələsi yerini tutmaqdadır”* [36, c. 1, s. 136]. Beləliklə, B.Çobanzadə türk dillərinin lüğət tərkibində ərəb-fars sözlərinin kütləvi işlənməsinin qarşısının alınmasına kortəbii yox, ciddi yanaşılmasını tələb edir. Burada müəllif iki məsələ üzərində dayanır: Birincisi, türk dillərində vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözləri artıq lüğət tərkibində sabitləşib. İkincisi, türk dillərinin lüğət tərkibində sabitləşmiş həmin ərəb-fars alınmalarının böyük əksəriyyəti ortaq işlənən sözlərdir. Hətta qurultaydakı ikinci məruzəsində müəllif elmi şəkildə əsaslandırır ki, *“ərəb-fars terminləri artıq dilin tarixi-mədəni qatına çevrilib, onlar aradan qaldırıl-sa, klassik ədəbiyyatla bağımız qırılar. Bunu dil tarixi reallıq kimi qəbul edir”*^{*}. Deməli, ümumtürk ədəbi dilinin həyata keçməsində bütün türkcələrdə işlənən ərəb-fars sözləri ortaq ünsiyyət üçün mühüm leksik faktorlardır.

Dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi üçün mövcud təkliflərin dəyərləndirilməsini vacib sayan görkəmli türkoloq dövrün tanınmış ziyalılarının bu barədəki fikirlərini də diqqətə alaraq müzakirələr aparır. Bunun üçün o, nümunə saydığı ilk mənbəyə - İ.Qaspiralının “Tərcüman” qəzetinə müraciət

^{*} Məmmədli N. 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda. Bakı: Elm və təhsil, 2026, s. 256.

edir. B.Çobanzadə İ.Qaspıralının dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi haqqındakı fikirlərini belə ümumiləşdirir: *türkcədən əcnəbi dil qayda və qanunlarını çıxarmaq; yazıçı və oxucuların anlamadığı ərəb-fars sözlərini aradan qaldırmaq; hər şivədə çox da qaba olmayan məhəlli sözləri Osmanlı türk təfsirinə uydurub qaldırmaq* [36, c. 1, s. 143].

Türkiyədəki dil mənzərəsini təhlil edən B.Çobanzadə “İqdam” qəzetinin təsisçisi Fuad Raif bəyin fikirlərinə müraciət edir. O dövrdə Fuad bəy də Osmanlı türkcəsindəki ərəb-fars mənşəli alınmaların milliləşdirilməsinin tərəfdarı kimi bir sıra təkliflər irəli sürürdü: dildəki ərəb-fars alınmaları atılmalı, onların yerinə ya əski türk sözləri gətirilməli, ya da mövcud sözlər əsasında yeniləri yaradılmalıdır [36, c. 1, s. 144]. Buna baxmayaraq, bu axının qarşısını birdən-birə almaq mümkün deyil. Hətta görkəmli türkoloq yazır ki, Türkiyə Maarif Nazirliyinin buraxdığı “Qanuni-islahati-elmiyyə” adlı lüğətdə bəzi Avropa mənşəli termin-sözlərin türkcə qarşılığı ilə əvəzlənməsinə cəhd edilsə də, lüğətdəki sözlərin böyük hissəsini yenə də ərəb-fars alınmaları tutmuşdur. Deməli, dildəki sözlərin birdən-birə dəyişdirilməsi mümkün deyil və bu proses kortəbii şəkildə aparılmamalıdır.

B.Çobanzadə qırğız dilində baş verən özləşmə meyillərinə də münasibətini bildirir. Çünki həmin dövərdə digər türkcələrlə müqayisədə qırğız dilinin lüğət tərkibində özləşmə prosesi gücləndiyi qədər də uğurla gedirdi. Qırğızçada bu prosesin effektivliyini qeyd edən B.Çobanzadə Qazan-tatar ziyahısı Qalimcan İbrahimovun sərfinə müraciət edərək onun terminoloji “islahatlar”ına diqqət yetirir. Heca-*ičək*, müfrəd//cəm - *birlik*//*köblik*, ədəd-*san*, *qoşma*, *almaş*,

yardəmlik və s. milli terminlərin qırğızca yeni yaradıldığını qeyd edən tədqiqatçı yazır: *“Qırğızlara gəlincə, Rusiya böyük inqilabından sonra bunlar daha irəli getmişlər və bu xüsusda qırğız lisanının təmizliyi, qırğızların az-çox ərəb və əcəm ədəbi və mədəni təsirlərdən digər türk qövmlərinə görə daha ziyadə uzaq qalmaları onların bu xüsusda daha ziyadə əmniyyətlə çalışmalarına və iləriləmələrinə xidmət etmişdir”* [36, c. 1, s. 145].

Qırğız dilində milliləşmənin, xüsusən, terminoloji qatda aparılmasına diqqət yönəldən B.Çobanzadə əslində ümumtürk ədəbi dilinin yaranmasında bu məsələnin mühüm faktor olduğunu göstərir. Çünki hər kəsin anlaya biləcəyi dildə yazıb-yaradan alimlər, ziyalılar olmalıdır ki, bu işin gedişi də sürətlənsin. Bu məsələdə elmi dilin daha ciddi faktor olması terminoloji leksikanın milliləşməsi zərurətini ortaya çıxarır: *“Ədəbi dil məsələsi, yəni qəzetə, teatr o və şeir dili, hər xalqda olduğu kibi, bizdə də müəyyən iqtisadi, ictimai və mədəni mərkəzləri təmsil edəcək ədəbi şəxsiyyətlərin yetişməsilə bağlı məsələdir; daha doğrusu, zorla, iradə ilə olacaq şeylərdən deyildir”**. Deməli, proses zorla, birdən-birə deyil, mərhələli şəkildə aparılmalıdır. Bu mənada, B.Çobanzadə iki prinsipi ön plana çəkir:

1) Sadə xalq kütlələrini də elmə, təhsilə cəlb etmək məqsədilə ilk mərhələdə termin yaradıcılığında dilin daxili imkanlarına söykənilməlidir. Burada alim metodiki cəhətdən iki tövsiyə irəli sürür: a) yaradılan terminlər rahat an-

* Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi. “Maarif işçisi”, Bakı, 1926, № 5 (13), s. 27-36, s. 28

laşılan olmalıdır; b) həmin terminlərin asan yadda qalmasını təmin etmək üçün ona yaxın digər milli sözlərdən istifadə edilməlidir.

2) Mümkün qədər elmi dil, o cümlədən terminoloji qat Avropa dillərinə yaxınlaşdırılmalıdır.

Problemin həlli üçün tədqiqatçı üç yol təklif edir: 1) Avropa dillərindən terminlər almaq; 2) türkcədə terminlər düzəltmək; 3) əski ərəb terminlərini hələlik mümkün qədər sadələşdirmək. B.Çobanzadə öz elmi əsərlərində də işlətdiyi dilçilik terminlərini zamanla təkmilləşdirməyə çalışmış, yeri gəldikcə, həmin istilahlardan rus və Avropa dillərindəki qarşılıqlığını da vermişdir. Hətta müəllif məqalələrinin birində onu da qeyd edir ki, bu prosesə - ərəb-fars alınmalarının qarşısının alınmasına qəbul edilmiş yeni türk əlifbası istər-istəməz öz mühüm təsirini göstərəcəkdir*. A.Babayev yazır: *“XX əsrin 20-ci illərində bir çoxları Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış yol tutduqları halda, B.Çobanzadə bu sahədə çox düzgün mövqe tutmuşdu”* [23, s. 84]. Özü də bu mövqe bütün türkcələrin lüğət tərkibinin təhlili və tədqiqi müstəvisində özünü göstərirdi.

Beləliklə, dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi üçün verilən təkliflərin həyata keçirilməsinin uğurlu alınub-alınmaması da bu fikirlərin elmi-məntiqi mahiyyətinə söykənir. Çünki bütün təklifləri ümumiləşdirsək, üç qənaət ortaya çıxacaqdır: a) tamamilə yeni sözlər yaratmaq; b) əski türk dili

*Çobanzadə B. Yeni əlifba və türk dili. “Maarif və mədəniyyət”, Bakı, 1927, № 12, s. 37-38.

materiallarına üz tutmaq; c) canlı xalq dilinə müraciət etmək. Bu fikirlərin hamısı dilin lüğət tərkibinin milliləşdirilməsi üçün önəmli amillərdir. Yalnız biri və ya ikisi üzərində dayanmaq ciddi effekt verə bilməz. Həmin dövəmdə diqqətlər, əsasən, birinci iki müddəə üzərinə yönəldiyindən dilin lüğət tərkibindəki özləşmə cəhdləri uğurla nəticələnmiirdi. Çünki dildə kütləvi halda zorla söz yaratmaq olmaz. Əsk halda, belə cəhdlər, B.Çobanzadənin də dediyi kimi, söz yaratmaq yox, “söz uydurmağ”a gətirib çıxarır: *“Avropa terminlərini olduğu kimi dilimizə qəbul etmək mümkün deyildir, çünki bizim məqsədimiz bugünkü ehtiyaclarımıza uyğun bir elmi dil yaratmaqdır. Bunun əksinə, hərəkət etmək, dilimizi boş yerə, heç bir müəyyən ehtiyaca bağlı olmayaraq avropalaşdırmağa qeyrət etmək deməkdir”**. Digər tərəfdən, əski türk dili materiallarına istinad etmək nə qədər ağılabatan olsa da, dilin quruluşundakı uzunmüddətli dəyişmə və yeniləşmələr bu ehtiyacı qismən qarşılıyaqadır. Əgər ümumxalq dilində alınmalara qarşılıq hazır şəkildə leksik vahidlər varsa, onda bu bazadan bəhrələnmək daha faydalı olar.

Hətta B.Çobanzadə lüzumsuz söz yaratmaqda, “xalq analogiyası”na (yəni əcnəbi sözlərin xalq tərəfindən canlı danışıq dilinə uyğun işlədilməsi) üz tutmağı daha uyğun hesab edərək yazır: *“Bunun üçün xalq daima əcnəbi kəlmələri öz dilinin sözlərinə şəkil və mənaca uydurub söyləməyə çalışıyor. “Xalq analogiyası”, “xalq etimologiyası” denilən şey işdə budur. Halbuki bizdə münəvvər təbəqə böylə bir halı cəhalət nəticəsi olaraq dadmış və xalq ağızında türkləşmiş olan ərəbi və farsi*

*Çobanzadə B. İstilah terminolojisi işlər. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, Bakı, 1930, № 4-5, s. 3-7, s. 4.

sözləri qaba sayaraq ədəbiyyata soxmamışdır, böylə sözləri qə-lət yapmış saymışdır” [36, c. 1, s. 136]. Biz də müəllifin fikri ilə o baxımdan razıyıq ki, dilə daxil olan alınma sözlərin xalq di-lindəki fonetik cildi və işlənmə tezliyi diqqətdən kənar qal-mamalıdır. Çünki bəzi hallarda dilçilik qaydaları xalq dilində sabitləşmiş formaya müdaxilədə aciz qala və belə hallarda di-lə subyektiv müdaxilə həmin sözlərin ədəbi dildəki ömürünü qısalda bilər. Müasir dövrdə dilimizə Avropa dillərindən gə-lən əcnəbi sözlərin orfoqrafiyasının müəyyənləşməsində də bu fakta diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olar. Məsələn, bu gün Avropa mənşəli sözlərin yazılışında fonetik prinsip əsas götürülür (*sayt, onlayn, feysbuk, yutub*). Ancaq bəzi alınmalar, məsələn: tütün məhsulunun adını bildirən “viceroy” sözü (yu-xarıdakı sözlərdə olduğu kimi vahid qaydaya əsasən “vay-sroy” olmalı idi.) isə bu çərçivədən kənar qalacaq: çünki canlı danışq dili istifadəçisi bunu artıq “vikeroy” kimi qəbul edib və leksemin tələffüzü bu şəkildə sabitləşib.

Digər tərəfdən, hazırda ingilis dilindən keçən, xüsusilə İKT ilə bağlı müəyyən beynəlxalq terminlərin (*quql, yutub, vatsap, feysbuk*) fonetik cəhətdən dilimizə uyğunlaşdırılma-sına münasibət birmənalı deyildir. Qeyri-peşəkar yanaşma bundan ibarətdir ki, beynəlxalq səciyyə daşıyan və sosial platformaların adlarını bildirən ifadələr əslinə uyğun şəkildə yazılmalı, ümumən, brend hesab edilən belə kəlmələr “fone-tik toxunulmazlığ”a malik olmalıdır. İlk növbədə onu qeyd edək ki, belə sözlər dilə daxil olanda yalnız digər vahidlərdən təcrid olunmuş şəkildə, müstəqil işlənmir: bu terminlər söz birləşmələrinin və cümlə üzvlərinin komponenti kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan həmin kəlmələrin şəkilçi morfemlərlə

işlənməsi zamanı onların mənbə dildəki yazılışının saxlanılmasının heç bir elmi əsası yoxdur (Mənim *facebookumun* şifrəsi). Və uzun müddət beynəlxalq leksikona aid belə terminlərin orfoqrafiyası ilə bağlı qaydaların bir qədər gec müəyyənlişməsi kitablarda və mətbuatda onların uydurma bir qayda əsasında - "*facebook*"da, *facebook-un* kimi yazılış şəklinin yayılmasına səbəb olmuş, dilçilik elmi nöqtəyi-nəzəridən yanlış olan belə bir metod ictimaiyyət arasında geniş populyarlıq qazandığından, bu variant "vəziyyətdən çıxış yolu" kimi dəyərləndirilmişdir. Əslində sırf texniki səciyyə daşıyan bu cür formanın yanlış normalaşması belə bir məntiqi nəticə ortaya qoyur ki, beynəlxalq səciyyəli adlar hansı dildə və əlifbada, məsələn: ərəb dilində olsa da, o zaman gərək ərəb sözü ərəb qrafikası ilə bu qayda əsasında (durğu işarələrinin vasitəçiliyi ilə) yazılaraq dilimizdə işlənsin. Məsələnin əksini düşünək: yəni dünyada başqa əlifbalardan istifadə edən (kiril, ərəb, gürcü, heroqlif) xalqların yazısında da onda həmin terminlər ingilis dilindəki kimi dilə daxil olsun və deyək ki, rus ədəbi dilində mətn yazan şəxs cümlənin ortasında "youtube" formasını mənbə dilə uyğun istifadə eləsin. Müşahidələr onu göstərir ki, müxtəlif əlifbalardan istifadə edən dövlətlərin dillərində həmin sözlərin milli əlifbaya və fonetik qaydalara uyğunlaşdırılması təcrübəsi artıq sabitləşmişdir (məsələn, rus dilində). Ona görə də ana dilimizin saflığını və varlığını qorumaq üçün əcnəbi vahidlərin dildaxili qanunlara uyğunlaşdırılması milli kimlik məsələsi kimi daim elmi ictimaiyyətin və ziyalıların diqqət mərkəzində olmalıdır. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin yerli televiziya kanallarına verdiyi müsahibədə (05.01.2026) sözügedən

məqamla narahatlığı qlobal təhdid və risklərə qarşı ciddi çağırışdır: *“Xarici kəlmələr dilimizi pozur, zənginləşdirmir və milli kimliyimizi də sarsıdır, damcı-damcı, yavaş-yavaş. Bəlkə də özümüz heç buna fikir vermirik, damcı-damcı sarsıdır. Dil əldən gedəndən sonra, yaxud da ki, pozulandan sonra, ya da başqa dilə tamamilə uyğunlaşandan sonra onda milli kimlik də gedəcək, ondan sonra dövlətçilik də gedəcək, ondan sonra, Allah eləməsin, ölkəmiz də, necə deyərlər, böyük fəlakətlə üz-ləşə bilər. Ona görə Azərbaycan dilini qorumaq hər birimizin vəzifəsidir”**.

Beləliklə, B.Çobanzadə belə qənaətə gəlir ki, ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında mövcud türkcələrin iştirakı zəruridir. Yəni nə qədim dövr “türki”sini yenidən dirçəltməyə ehtiyac var, nə də türk dillərinin ümumi quruluşuna istinadən yeni modellər uydurmağa. Çünki türki müasir insanın təfəkkürünü əks etdirmək baxımından yetərli deyil, yəni insan təfəkkürünün inkişafı dili də təkamülə aparır. Ancaq mövcud türkcələrə istinadən ortaqlıq dil yaratmaq mümkündür. Bunun üçün B.Çobanzadə üç təklif irəli sürür: 1) bu prosesə türk coğrafiyası miqyasında nəzarət edə bilən, dövlətçilik prinsiplərinə və beynəlxalq hüquqi normalara uyğun səlahiyyətlərə sahib olan mükəmməl bir qurum yaratmaq; 2) bütün türk coğrafiyasının rahat anlaya biləcəyi alim, şair və ziyalılar yetişdirmək; 3) prosesə nəzarətin bilavasitə dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməsini təmin etmək. Ümumtürk ədəbi dili ideyasını yalnız bu halda gerçəkləşdirmək mümkün olacaqdır: *“Yalnız böylə bir lisanı*

* İlham Əliyev yerli televiziya kanallarına müsahibə verib / <https://president.az/az/articles/view/71213> (23.02.2026)

öyrətmək, dəyişdirmək, bəzi sözlərini atmaq, bəzi tamamilə yeni kəlmələr icad edərək bu lisana idxal etmək qabil olur. Lakin bunun üçün istilah fabrikası halına gələn və fransız mərkəziyyət ruhunun timsalı olan Fransız Akademiyası kibi fəvqaladə səlahiyyət və vilayət sahibi olmaq və yaxud hər kəsin təqlidinə layiq bir şair, filosof və yaxud mühərri olmaq lazımdır. İştə bu şərtlər olmadan heç bir zaman ümumi ədəbi dil meydana gələməz” [36, c. 1, s. 147].

Göründüyü kimi, dilçi alim bu təkliflərin dəyərləndirilmədiyini müddətcə ortaq ədəbi dil məsələsinin həll olunmamağa qənaətindədir: yəni ümumtürk ədəbi dili ideyası elmi şəkildə əsaslandırılmış konsepsiya olsa da, əməli addımlar atılmayınca, bu iş nəzəriyyə səviyyəsində qalacaqdır. Deməli, ortaq ədəbi dil məsələsi təkcə elmi-mədəni hadisə deyil, həm də ciddi siyasi qərardır.

Bütün bu fikirlərinin ümumi mənzərəsi olaraq ortaq türk ədəbi dilinin həyata keçməsində B.Çobanzadə türkcələrin imkanlarını da ayrıca qiymətləndirir: yəni hansı türkcəni ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi bütün türklərə şamil etmək olar? Dilçi alimin fikrincə, belə olan halda nə İstanbul, nə də Qazan şivələrini ümumi türklərə şamil etmək olmaz. Çünki *“İstanbul şivəsi Rusiya türk-tatarlarının ümumi lisanı olmaq üçün çox dəyişmək və Anadolu xalq lisanına yaxlaşdırmaq lazımdır. Qazan şivəsinə gəlinə, onun inkar olunmayaq dərəcədə digər şivələrə təsiri olmaqla bərabər böylə bir vəziyyətə hakim olmaqdan uzaqdır” [36, c. 1, s. 147].* Deməli, tədqiqatçı yeni dilin yaradılmasını daha zəruri hesab edir və göstərirdi

ki, burada ilk növbədə türkcələr arasında anlaşmanın yaxınlığını müəyyənləşdirmək lazımdır: *“Bunun üçün türk-tatar xalq lisanlarının lüğət, kəlmə təşkili, nəhayət nəhv və üslubunu bir yerə toplamaq imkanı az deyildir və böylə bir təşəbbüs türk-tatar xalqlarının mədəniyyətlərinə girmələri, qüvvətli mədəni mərkəzlərə malik bulunmaları üçün fəvqəladə yardım edəcəkdir”* [36, c. 1, s. 143].

Əslində elə ideyanın gerçəkləşməsini ümidləndirən də bu idi: XX əsrin əvvəllərində türk coğrafiyasında ədəbi-mədəni səviyyədə başlayan yaxınlaşma prosesi türkcələrdəki anlaşmanın da nə qədər yaxın olduğunu göstərmiş oldu. B.Çobanzadə də öz ictimai-siyasi və elmi fəaliyyətindən dolayı yaxşı başa düşürdü ki, dil yaxınlığı türk dünyasındakı ünsiyyəti daha geniş müstəvidə quracaqdır: *“Bugünkü gündə Osmanlı türkcəsi başda olmaq üzrə azəri türkləri, kazan tatarları, türkcistan və qazaxıstanlıların, kırımhlıların az çox məhəlli şivələrə dayanan yazılı ədəbiyyatları doğmaqdadır. Qonuşulan şivələr arasında böyük lisan fərq olmadığı kibi bu müxtəlif ədəbiyyatların lisan və üslubları arasında pək o qədər böyük fərq görülməməkdədir. İştə bu vəziyyət türk-tatara mühərrirləri arasında bir ümumi ədəbi dil məsələsini doğurmuşdur. Lakin iqtisadi və elmi mərkəzlər olmadan belə bir məsələni çözmək qabil deyildir. Hər şeydən əvvəl Rusiya türk-tatarları arasında ümumi bir maarif mərkəzi lazımdır”* [36, c. 1, s. 148]. Və 1922-ci ildə N.Nərimanov və Səməd Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə yaradılmış Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin Ağaməcid (Simforopol) şəhərində keçirilmiş iclasında B.Çobanzadə bu mərkəzin Bakı ola biləcəyi qənaətində idi: *“Rusiyada*

yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Böylə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır” [23, s. 38].

Qeyd edək ki, görkəmli tədqiqatçı ümumtürk ədəbi dili ilə bağlı bu mülahizələrini Birinci Türkoloji Qurultayda da açıq şəkildə ifadə etmişdir.

B.Çobanzadənin Birinci Türkoloji Qurultayda ortaq ədəbi dil məsələsinə dair baxışları. 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayda Köprülüzadə, Çobanzadə, Samoyloviç, Berdiyev, Türkyakulov, Ayvazov, Cəbiyev, Omarov kimi elm adamları ədəbi dil məsələsi ilə bağlı aparılmış geniş təhlil və müzakirələrdə fəal iştirak etmişlər. *“Onlar vurğulayırdılar ki, türk xalqları tarix boyunca ədəbi dil ənənəsinə malik olmuş, bunun əsasında zəngin mədəni irs yaratmışlar. Buna görə də, hər bir türk xalqı öz ədəbi dilini formalaşdırmalı, lakin heç bir halda öz dilini digər xalqlara nisbətən üstün mövqedə təqdim etməməlidir. Belə yanaşma xalqlar arasında süni qarşıdurmanın və müqavimət meyillərinin yaranmasının qarşısını alır”**.

Türklər üçün ədəbi dil məsələsi ətrafında müzakirələr Türkiyədən gəlmiş nümayəndə, professor M.F.Köprülüzadənin “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” adlı məruzəsi ilə başladı. Türklərdə ədəbi dilin islamdan əvvəl mövcudluğunu və türk dilinin yüksək ədəbi potensiala malik olduğunu əsaslandıran görkəmli ədəbiyyatşünas alim çıxışında *“... xüsusi şəkildə bildirmədi ki, bu gün türklər üçün ədəbi dil yaratmaq*

* Məmmədli N. 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultay: tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda. Bakı: Elm və təhsil, 2026, s. 269.

lazımdır. Ancaq məruzəsinin adı hay-küysüz, qışqırıqsız öz məzmununu elan edirdi: “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” deyilir, “Türk xalqlarında ədəbi dillərin inkişafı” deyilmir. Deməli, hər türk xalqı xüsusi ədəbi dil işlətmir, bütün xalqlara bir ədəbi dil xidmət göstərir” [71, s. 96].

Ancaq M.Köprülüzadənin çıxışından əvvəl, yəni səkkizinci iclasdakı məruzəsində B.Çobanzadə bu məsələnin məzmununa dair fikirlər səsləndirmiş və “F.Köprülüzadənin çıxışı ətrafında qalxacaq ümumtürk ədəbi dilinin müzakirəsi üçün elmi və faktoloji bünövrə yaratmışdı” [70, s. 5]. Qeyd edək ki, B.Çobanzadə qurultaya iki məruzə ilə qatılmış nümayəndələrdən biri idi (digəri Türkiyədən gəlmiş elm adamı M.F.Köprülüzadə idi): “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu” (üçüncü iclas), “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” (səkkizinci iclas).

B.Çobanzadə qurultayda türk dillərinin qohumluğu və terminologiyasına həsr olunmuş çıxışlarında türkcələrin söz varlığı kontekstində ortaq ədəbi dil məsələsinə iki yöndən yanaşmışdır:

➤ türk dillərinin lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsini əks etdirməklə;

➤ məsələnin həllinə gedən yolda türk dillərinin vahid terminoloji sisteminin yaradılmasını təklif etməklə.

“Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu” adlı birinci məruzəsində dilçi alim türk dillərinin lüğət tərkibinə diqqət yetirməklə ortaq söz və ifadələrin müəyyənləşməsinin zəruri olduğunu qeyd edir. Bu mənada, müəllif ilk olaraq qədim yazılı abidələrə və tarixi əhəmiyyət daşıyan qaynaqlara əsaslanır.

Məruzədə türkcə leksikanın tarixi inkişafından danışarkən “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə istinad edən B.Çobanzadə

türkologiyada ilk dəfə Mahmud Kaşğarlıdan bəhs edir. Çünki ortaq türk dili probleminin həll edilməsində türk dilləri arasındakı anlaşmanın nə qədər yaxın olduğunun müəyyənləşdirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən o, M.Kaşğarlının "Divan"ına əsaslanaraq, o dövrdən müasir zamanımıza qədər türk dilləri arasında anlaşma yaxınlığının olmasından, bu yaxınlığın tarixi şərtlərindən və əsas prinsiplərindən bəhs etmişdir.

B.Çobanzadə bu yaxınlığı məruzəsinin başlangıcında birinci növbədə **türk** sözünün işlənmə arealı və semantik miqyası ilə izah edir: "*Müxtəlif dövrlərə məxsus olan bir sıra əsərlərə: "Kutadqu-bilik", "Divani-hikmət", "Divanü lüğət-it-türk" və başqalarına dərinlən fikir versək, görərik ki, onlar müxtəlif ləhcələrdə yazılıb, müəlliflər bunları "türk", əsərləri və özlərini də "türk" adlandırıblar*" [149, s. 101]. Tədqiqatçının bu məqama toxunması heç də təsadüfi xarakter daşmır: çünki hansı türk soyundan olursa-olsun və ya hansı türk ləhcəsində yazırsa-yazsın, bu müəlliflərin hamısı özünü **türk** hesab edir və bu da dil birliyinin ana faktoru olaraq göz önündə tutulur.

B.Çobanzadə M.Kaşğarlının "Divan"ına istinadən verdiyi "*Türk ləhcələrində leksikanın bünövrəsi vahiddir. Orada fərqlər yoxdur. Əgər varsa da, yalnız müxtəlif hərflərdə (səslərdə) və onların dəyişməsindədir*" fikri ilə açıq şəkildə bildirir ki, ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması üçün əlimizdəki bu fakt sözügedən ideyanın reallaşması yönündə ən önəmli amildir. Bu mənada, B.Çobanzadə M.Kaşğarlının müxtəlif türkcələrdən müqayisəli şəkildə təqdim etdiyi nümunələr ətrafında

müzakirələr aparır. Tarixən türklərin dil əlaqələri və bən-zərliyi haqqında M.Kaşğarlıya istinadən danışan B.Çobanzadə müasir anlaşıma ilə də bağlı maraqlı faktlara toxunur. O, əslən krımlı olduğu üçün Krım türkcəsində diqqət çəkən danışıq təzahürləri ilə rastlaşmışdır. Krım türkcəsi üzərində apardığı müşahidələr onda belə bir qənaət yaratmışdır ki, əhalisi türklərdən ibarət müxtəlif kəndlərdə, hətta ayrı-ayrı ailələrdə dil və ləhcə bütövlüyünə rast gəlmək olmur. Onların nitqində həm şimal və cənub, həm də şərq və qərb türkcələrinin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Buna görə də Krım türkü həm başqırd ləhcəsini, həm özbək, həm Qazan, həm Anadolu ləhcələrini başa düşür: *“İstənilən türk diyarının, məsələn, Orta Asiya, Krım, Qafqaz, Volqaboyunun xəritəsini götürsək və kənd, dağ və çay adlarını izləsək, görərik ki, bu adlar həm şərq, həm də qərb türk, hətta monqol dil və ləhcələrinə xasdır. Kiçik bir diyarı – Krımı götürək. Dilçilik baxımından, bu diyarın tarixi göstərir ki, o həm şərq, həm də qərb ləhcələri qrupundan çox şeylər əxz etmişdir”* [149, s. 105].

B.Çobanzadə öz müşahidələri ilə ortaya çıxarmışdır ki, Orta Asiyada da eyni vəziyyətdir. Orada da qazaxların, özbəklərin, türkmənlərin və başqalarının dillərində ləhcə qarışımları özünü açıq şəkildə göstərir. Bu da oradan qaynaqlanır ki, tarixən həm şimal, həm cənub, həm şərq, həm qərb türkcələri bir imperiyanın daxilində işlənmişdir. *“Təbii ki, eyni dövlətin diyarları arasında sıx iqtisadi-ticarət əlaqələri olmuşdur və deməli, türkcələr özləri bir-birləri ilə gündəlik və tarixi ünsiyyətdə olmuşlar. Bu islamaqədərki tarixdə də olub, islam dövründə də, məsələn, monqol fəthləri, Səlcuqlar, Os-*

manlı imperiyası, Teymurilər zamanlarında da bu proses həmişə getmişdir. Türklərin islamlaşması ilə bu ünsiyyət xüsusilə yenidən genişlənmişdir” [71, s. 99].

Deməli, dilçi alim türklərin bir-birlərini anlaması üçün türk dillərinin lüğət tərkibində iki mühüm vasitəni önə çəkir. Birincisi, türkcələrdə eynilə və ya müəyyən fonetik fərqlərlə işlədilən milli sözlərdir ki, bunlar ortaq ədəbi dil ideyasının reallaşması üçün əsas leksik bazadır. İkincisi, türkcələrdə ortaq işlənən ərəb-fars leksik alınmalarıdır. Bu baxımdan, termin yaradıcılığında ümumtürk bazasını birinci bünövrə sayan və ümumtürk ədəbi dili ideyasının tərəfdarı olan B.Çobanzadə ərəb-fars sözlərinə qarşı müharibəyə qalxmış purizmlə razılaşmadığını bildirirdi. Böyük türkçünün fikrincə, ayrı-ayrı türk dillərində mövcud olan xeyli sayda ərəb-fars sözləri müxtəlif türk xalqlarının bir-birini anlamasına yardım edir*. Həmin dövrün görkəmli dilçisi Ş.Sami də eyni mövqedən çıxış edərək ərəb-fars sözlərinin yerli-yersiz dildən çıxarılmasına etiraz edirdi: “*Ərəbcədən, farscadan lisanımıza bir çox kəlmələr girmişdir. Lap yaxşı, onlar türkləşdiyindən hər kəs bilir, anlayır. Biz də türk sözü kimi işlədirik. Bu vəchlə, lisanımıza girib yerləşmiş ərəb-fars kəlmələri lisanımızı daha da zənginləşdirir*”†.

B.Çobanzadə qurultaydakı ikinci - “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” adlı məruzəsində həmin fikri açıq şəkildə bəyan edirdi. Minlərlə yox, on minlərlə belə müştərək

* Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri // Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2006, № 2, s. 18-26, s. 22.

† Zülfikar H. Terim Sorunları və Terim Yapma Yolları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011, 212 s., s. 6.

sözlər, əlbəttə, anlaşma üçün böyük materialdır. Bunun nəticəsində müxtəlif coğrafiyaların türkləri, bir-birindən uzaqda yaşayan insanlar bir-birlərini başa düşürlər. Və belə çıxır ki, bir ədəbi dil, bir ədəbi ləhcə bütün türk xalqlarına xidmət göstərə bilər. T.Hacıyevin dediyi kimi, “*bu, əsaslandırılmış elmi qənaətdir, güclü məntiqə arxalanır, heç bir şübhəyə yer qalmır*” [71, s. 100].

Ümumtürk ədəbi dili məsələsində B.Çobanzadənin xüsusi elmi-metodoloji yanaşması var ki, müəllif “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” adlı məruzəsində onun mahiyyətini geniş şəkildə açıqlamışdır. Bu mexanizm ondan ibarətdir ki, ümumtürk ədəbi dili məsələsinin həllinə gedən yolda bütün türk xalqları üçün vahid terminoloji sistemin yaradılması mühüm şərtidir.

Problemin ümumi mənzərəsini leksik-semantik struktur baxımdan təhlil edən tədqiqatçı türk dillərinin lüğət tərkibində üç ümumi bazanın olduğunu diqqətə çatdırır:

a) Türklər üçün anlaşmanın birinci səbəbi *ümumtürk bazasıdır* ki, buraya bütün türkcələrdə eynilə işlədilən (qismən fonetik fərqlər daxil olmaqla) sözlər daxildir.

b) İkincisi, *ərəb-fars bazasıdır* ki, buraya türk ləhcələrində ortaq işlənmə tezliyinə malik olan alınmalar daxildir.

c) Üçüncüsü, *Avropa bazasıdır* ki, ümumi anlayış və nəzəriyyələrin qəbul edilməsində bu baza mühüm rol oynayır.

Bu mənada, B.Çobanzadə ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında terminlərin tədrisi ilə bağlı üç mərhələ göstərir:

a) Birinci dərəcəli (ibtidai) məktəblərdə yerli milli terminlərin işlənməsini; b) İkinci dərəcəli (orta) məktəblərdə ümumtürk terminlərindən istifadə olunmasını; c) Üçüncü dərəcəli

(indiki ali) məktəblərdə həmin ümumi türk bazası əsasında beynəlxalq terminologiya sisteminə qoşulmağı tövsiyə edir.

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, təhsil sistemində yalnız ədəbi dil hakim mövqə tutmalı, sinifdə heç bir dialektizm və məhəlliciliyə yol verməməlidir. Bu isə ədəbi dilin vahid, hamı tərəfindən anlaşılan terminologiyaya malik olması ilə mümkün ola bilər [23, s. 88].

Deməli, dilçi alim türk coğrafiyasında vahid elmi terminologiyanın yaradılmasında üç əsas bazanı - *ərəb-fars*, *ümumtürk* və *Avropa* bazalarını mərhələli şəkildə təqdim edir. Və Avropa bazasına münasibətində bildirir ki, bu məsələdə də bir mənbəyə istiqamətlənmək lazımdır: *əgər yunan mənşəli sözlər qəbul edilirsə, onda bütün türk xalqları eynilə bu sözləri yunan formasında götürməlidir* [149, s. 182].

Terminologiya mövzusunda gedən müzakirələrdə çıxış edən Manatov B.Çobanzadənin bu mövqeyi ilə razılaşmayaraq deyirdi: *"Prof. Çobanzadə çıxışını elmi cəhətdən çox gözəl əsaslandırdı. Çıxış çox maraqlı idi: fəqət onun bütün çıxışı ortaq türk milli dili deyilən dili yaratmaq fikri üzərində qurulmuşdu"* [149, s. 267]. Manatov göstərir ki, Çobanzadə birinci, ikinci və üçüncü dərəcəli məktəblərin məzunlarının, ziyalıların dilini xalq dilindən ayırır. Onun dediyi dil millətin üstündə dayanan bir dildir. Düzdür, nə zamansa türk ləhcələri arasında qrup şəklində ortaq ünsiyyəti yaratmaq ola bilər. Ancaq *"... bu millətdən yuxarıda bulunan dildən hər zaman qaçmaq lazımdır, biz buna qapılmamalıyıq"* [149, s. 268]. Məsələyə münasibət bildirən A.Babayev yazır: *"Bununla mən razılaşa bilmərəm. Əslində Manatov bunu deməkdə qurultayın*

ümumi ruhunu, mahiyyətini başa düşmədiyini göstərmiş olurdu” [23, s.100].

Artıq 1930-cu illərdə Türkiyədə terminlərin bu mexanizmlə tədrisinə başlanılmışdı. Türkiyə dilçisi Həmzə Zülfüqar yazır: “*II Türk Dili Qurultayından sonra terminlərə iki istiqamətdə yanaşılmışdı: bunlardan biri orta təhsil terminləri, ikincisi isə ali məktəblərin ixtisas qruplarında işlənəcək terminlərdir. Birincilik orta təhsil terminlərinə verilmişdir*”*. Eləcə də B.Çobanzadədən sonra onun yetirməsi M.Şirəliyevin termin yaradıcılığında bir sıra kriteriyaların, xüsusilə həmin üç bazanın nəzərə alınmasının zəruriliyini vurğulaması[†] görkəmli alimin qurultayda irəli sürdüyü bu mühüm fikirlərin doğruluğuna qəti şübhə yaratmır.

B.Çobanzadənin mövqeyini elmi-metodoloji baxımdan ən optimal variant kimi dəyərləndirən T.Hacıyev dil birliyinə gedən yolda həmin mexanizmin uğurlu nəticələr verəcəyini qeyd edir: “*Əlimizi yanımıza salıb gözləməyə ki, nə vaxtsa ümumi dil yaranacaq, gəlin türk xalqlarının ünsiyyətinin formasını tapaq. Bu işin bir gözəl yolunu Bəkir Çobanzadə qurultayda təklif etmişdi*”[‡].

Demək olar ki, B.Çobanzadənin qurultaydakı məruzələri bəzi müzakirələri çıxmaq şərtilə yüksək qiymətləndirilmiş və rəğbətlə qarşılanmışdı. Yakutiyaadan gəlmiş İ.N.Baraxov qurultay haqqında qeydlərində alimin ilk məruzəsi ilə bağlı

* Zülfikar H. Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011, 212 s., s. 8.

† Şirəliyev M. İstilahlar yaradılmasında əsas prinsiplər // Az. SSR EA-nın Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, I cild, 1948, s. 27-43.

‡ Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri // Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2006, № 2, s. 18-26

yazırdı: “B.Çobanzadənin parlaq məruzəsindən sonra üçüncü iclas qurtardı”*.

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayda aparılmış müzakirələrin, o cümlədən B.Çobanzadənin araşdırmalarının nəticəsi olaraq belə bir ümumi fikir formalaşdı ki, türklər üçün ortaq ədəbi dil yaratmaq mümkündür: “*Türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür. Əvvəlcədən türk ləhcələri arasında danışq dilləri səviyyəsində anlaşma olub, indiki iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin, nəqliyyat və başqa kommunikativ vasitələrin artdığı, məktəb – təhsil şəbəkəsinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha da çevikləşdiyi yaşadığımız zamanda ümumi dil ideyasını gerçəkləşdirmək olar*” [71, s. 107].

Ancaq müasir dövrümüzün görkəmli elm xadimlərinin, tanınmış türkoloqlarının elm ictimaiyyətinə məlum olan ümumi fikri bundan ibarətdir ki, ümumtürk ədəbi dili – **ortaq türk dili** yaradıla bilməz, türk coğrafiyasında yalnız türklər üçün **ortaq ünsiyyət dili** məsələsini həll etmək olar. Belə ki, mövcud türkcələrdən birini götürüb, onu bütün türk xalqlarının ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevirməklə bu problemi çözmək mümkündür. T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, “*Ümumi ortaq türk ədəbi dili yaratmaq əsla mümkün deyil. Müxtəlif coğrafiyalarda formalaşmış yerli türkcələri bir yana qoyub, yeni dil hazırlamaq olmaz. “Olar” demək xam xəyala düşmək deməkdir. Ayrılma təbii gedən prosesdir, birləşdirmə ona qarşı ideyadır, yəni təbii prosesə qarşı çıxmaq deməkdir*” [71, s. 108].

* Барахов И.Н. Итоги I-го Всесоюзного тюркологического съезда // Хозяйства Якутии, 1926, № 5, стр. 5-21

Bu gün ümumtürk ədəbi dili məsələsi ilə bağlı böyük toplantılardakı və qurultaylardakı müzakirələrin nəticələri belə ümumiləşdirilir: “1) Ortaq türkcə funksiyasını daha çox inkişaf etmiş, daha çox əhalinin danışdığı bir türk dili yerinə yetirməlidir ki, bu da, təbii ki, Türkiyə türkcəsidir; 2) Müxtəlif türk dillərinin fonetik, leksik və qrammarik materialları əsasında ortaq türkcə yaradılmalı və Türk dünyasının istifadəsinə verilməlidir; 3) Qədim dövrlərdən bəri türk dillərinin ortaq tarixinə müraciət olunmalı, ortaq türkcə ortaq tarixdən alınıb müasirləşdirilməlidir; 4) Xüsusi olaraq hər hansı bir türk dilinin ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi qəbuluna ehtiyac yoxdur və türklər arasında ünsiyyətin miqyasının genişlənməsi – iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya prosesi öz ortaq ünsiyyət vasitəsini tədricən yaradacaqdır; 5) Hər bir türk xalqı artıq formalaşmış dilində danışmalı, onun inkişafı üçün tədbirlər görməlidir, lakin ortaq ünsiyyət problemi Türk dünyası miqyasında deyil, qloballaşma prosesinin təsiri altında, ümumən, dünya miqyasında həll olunacaqdır” [30, s. 220-221].

Hazırda türk xalqlarının taleyini düşünmək, onların iqtisadi-siyasi qayğılarını himayə etmək iqtidarında olan güclü bir türk dövləti var ki, o da tarix boyu dünyanın siyasi coğrafiyasının müəyyənlişməsində fəal iştirak etmiş və həmin tarixi missiyanı yerinə yetirməyə qüdrəti olan Türkiyə Respublikasıdır. Və hazırda türkologiyada daha çox müdafiə olunan fikir ondan ibarətdir ki, Türkiyə türkcəsi bütün türklər üçün ortaq ünsiyyət dili vəzifəsini layiqincə yerinə yetirə bilər.

Beləliklə, B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin tarixinə dair elmi axtarışları türkcəmizin qədim köklərini, yayıldığı

coğrafiyanı və inkişaf mərhələlərini izləmək və müəyyənləşdirmək baxımından XX əsrin əvvəllərinin elmi-mədəni mənzərəsi səviyyəsində və bu gün də aktuallığını itirməyən mühüm türkoloji görüşlərdir. Azərbaycan dilinin tarixinə dair elmi-nəzəri araşdırmaların, demək olar ki, mövcud olmadığı bir şəraitdə B.Çobanzadə dilçiliyimizdə dil tarixi konsepsiyası yaratmaq missiyasının öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. Əsərlərində türkcəmizin tarixi sərfinin yazılmamasını böyük narahatlıqla qarşılayan görkəmli alim əski və orta əsrlər yazılı abidələrini monoqrafik səviyyədə tədqiq etməklə dilimizin qədim və müasir qatlarını ümumtürk kontekstində öyrənmiş, əldə etdiyi elmi nəticələr dil tarixşünaslığının inkişafına ciddi təkan vermiş və özündən sonra yetirmələrinin fəaliyyəti ilə Azərbaycan türkologiyasında dil tarixi məktəbi formalaşmışdır.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işində əldə olunan nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarını ümumtürk kontekstində aparmış, dil faktlarının tarixi-müqayisəli təhlilində ortaq türk abidələrinə: Orxon-Yenisey, "Dədə Qorqud kitabı", "Divanü lüğət-it-türk", "Kutadqu bilik", "İbn Mühənnə lüğəti", "Mühakimətül-lüğəteyn" və s. mötəbər qaynaqlara əsaslanmışdır.

2. B.Çobanzadə dilçiliyimizdə ilk dəfə Azərbaycan dilinin mənşəyi, təşəkkülü və terminoloji anlayışı, həmçinin dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu haqqında dərin elmi əsaslara söykənən fikirlər səsləndirmişdir.

3. B.Çobanzadə türk dillərinin materiallarını ümumi dilçilik görüşləri əsasında şərh edərək, bəzi dil faktlarının inkişaf tarixinə psixoloji aspekt və naturalist mövqedən yanaşmaqla Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsaslarını türkoloji çərçivədən dünya dilçilik elminin nailiyyətlərinə doğru istiqamətləndirmişdir.

4. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin səs sisteminin yaranması və formalaşması, sait və samit səslərin xarakterik xüsusiyyətləri, fonetik qanun və hadisələrlə bağlı elmi əsaslara söykənən araşdırmaları dilçiliyimizdə təsviri və tarixi fonetika sahəsində ilk sistemli akademik tədqiqatlar hesab oluna bilər.

5. Azərbaycan dilçiliyinə ilk dəfə kök və şəkilçi (ona qədər *damar* və *ədat* işlənirdi) terminlərini gətirən B.Çobanza-

də bu morfemlərin ayrı-ayrılıqda geniş izahını vermiş, şəkilçilərin təsnifi, funksiyaları, yaranması, həmçinin kök və şəkilçi arasındakı qrammatik münasibətin iltisqaqiliyin əlamətlərinə dayanması ilə bağlı mühüm elmi fikirlər səsləndirmişdir. Bu baxımdan, alimin qədim türk yazılı abidələrinə istinadən arxaik leksik şəkilçilər haqqında apardığı tarixi-müqayisəli təhlillərin nəticələri də müasir elmi baxışlarla üst-üstə düşür.

6. B.Çobanzadə sözlərin mənalarının inkişafı: mənənin dəyişməsi, daralması və genişlənməsi kimi dil hadisələrini tarixi aspektdə araşdırmaqla Azərbaycan dilinin semasiologiyası haqqında ciddi elmi mülahizələrlə çıxış etmiş, dilçiliyimizdə ilk dəfə sayların etimologiyasından söz açaraq onların arxetipləri barəsində məlumat vermişdir ki, onun bu sahədəki görüşlərini çağdaş türkoloji tədqiqatlar da təsdiqləyir.

7. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu: onun inkişaf tarixi və müasir vəziyyəti ilə bağlı elmi-metodoloji əsaslara dayanan araşdırmaları sonrakı dövrdə qrammatika sahəsində aparılan akademik tədqiqatlar üçün mühüm elmi istiqamət olmuşdur. Bu mənada, alimin “mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır” fikri onun bu yöndəki fəaliyyətini aydın xarakterizə edir.

8. B.Çobanzadənin peşəkar dil tarixçisi kimi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi abidələri ilə bağlı araşdırmaları, həmin mövzuda təhlilləri və qənaətləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. O, Azərbaycan türkologiyasında M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri, “İbn Mü-

hənnə lüğəti”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının və Ş.İ.Xətəinin dili haqqında ilk dəfə dərin elmi söhbət açmış, Azərbaycan dilinin XIV əsrdən ədəbi mahiyyət qazanmasını, Xətai yaradıcılığı ilə ədəbi dilin canlı danışıq dili üzərində inkişaf etməyə başlayıb Füzuli ilə zirvəyə çatmasını, M.F.Axundzadənin fəaliyyəti ilə ədəbi dil tarixində tamamilə yeni mərhələnin başlanmasını əsaslandırılmış, hər üç sənətkarın ədəbi dil tarixindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

9. B.Çobanzadənin türk dillərinin saflığının qorunması üçün lüğət tərkibinin tənzimlənməsində təklif etdiyi üsullar elmi-metodoloji baxımından əhəmiyyətli olub, sonrakı dövrlərdə aparılmış tədqiqatlar üçün nəzəri istinad rolunu oynamışdır.

10. B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları və lüğət tərkibi ilə bağlı araşdırmaları, o cümlədən I Türkoloji qurultaydakı fəaliyyəti bu istiqamətdə həmin dövrdə atılmış addımlar və özündən sonrakı tədqiqatlar üçün istinad rolunu oynamışdır.

11. B.Çobanzadə ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasında bütün türkcələrin iştirakını zəruri və təbii hesab etmiş, həm əsərlərində, həm də Birinci Türkoloji Qurultaydakı məruzələrində ortaq leksik qatın türkcələr arasındakı anlaşma baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamışdır. Bu mənada, o, türk dillərində ortaq işlənən milli sözlərin, o cümlədən ortaq ərəb-fars alınmalarının bu məsələdə vacib əhəmiyyət daşıdığını əsaslandırılmış, həmin məzmununda ifrat purizmə qarşı dayanmışdır.

12. Dünya dilçiliyinin nəzəri əsaslarına söykənən alim ədəbi dilə dair tədqiqatlarını ümumi aspektdə və milli dillər

kontekstində aparmış, ədəbi dilin normativ strukturunun xalq dili, yəni makronorma əsasında yarandığını, milli ədəbi dillə geniş kütlənin canlı danışq dili arasındakı sərhədlərin müəyyən nizama tabe olduğunu göstərmişdir. Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi ilə bağlı ilk fikirlərin müəllifi olan B.Çobanzadə Azərbaycan dilinin tarixini və müasir məsələlərini əhatəli tədqiq etməklə Azərbaycan dilçiliyində akademik məktəb yaratmış və özündən sonra bu sahədə görkəmli mütəxəssislər (M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə və b.) yetişdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova, E. Mir Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığında linqvistik-fəlsəfi baxışların təhlili // Сборник материалов конференции “Мир Бекира Чобан-заде”, – Симферополь: НАТА, – 2013, – s. 12–17.
2. Abdullayeva, Q. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik demokratizmi / Q.Abdullayeva – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 384 s.
3. Abdullayeva, Q. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi / Q.Abdullayeva – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 252 s.
4. Abdullayeva, Q. Kül Tiqin abidəsi / Q.Abdullayeva. – Bakı: Azərnəşr, – 2007. – 214 s.
5. Abdullayeva, Ş. Y.V.Çəmənzəminlinin dilçilik görüşləri / Ş.Abdullayeva. – Bakı: Füyuzat, – 2023. – 204 s.
6. Abdullayev, Ə. Qədim **-in** şəkilçili hal forması və onun Azərbaycan dilində sonrakı vəziyyəti. Birinci məqalə // – Bakı: Az.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyinin Elmi Əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1977. № 6, – s. 3-8.
7. Abdullayev, Ə. Qədim **-in** şəkilçili hal forması və onun Azərbaycan dilində sonrakı vəziyyəti. İkinci məqalə // – Bakı: Az.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsil Nazirliyinin Elmi Əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1978. № 1, – s. 3-7.
8. Abdullayev, Ə. Türk dillərində yönlük hal şəkilçisinin mənşəyi haqqında // – Bakı: ADU-nun Elmi Əsərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 1969. № 3-4, – s. 115-119.
9. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. Azərbaycan dilinin semasiologiyası / M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. – Bakı: Elm, – 2019. – 304 s.
10. Axundov, A. Azərbaycan dilinin fonetikasını / A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1984. – 392 s.
11. Axundov, A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını / A.Axundov. – Bakı: ADU, – 1973. – 112 s.

12. Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 280 s.
13. Axundzadə, M.F. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – 296 s.
14. Axundzadə, M.F. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / M.F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – 376 s.
15. Allahmanlı, M. Bəkir Çobanzadə (həyatı, mühiti və yaradıcılığı) / M.Allahmanlı. – Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi, – 2022. – 448 s.
16. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: A-Z / Red.: A.Axundov, Q.Kazımov və S.Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 568 s.
17. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / Tərt. ed. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2006. – 792 s.
18. Azərbaycan dilinin qrammatikası: [2 cilddə] / Red.: R.Rüstəmov, Z.Budaqova. – Bakı: Az.SSR EA, – c. 1. – 1960. – 334 s.
19. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: [4 cilddə] / S.Mehdiyeva, Q.Kazımov, R.Eyvazova [və b.] – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2007. – 336 s.
20. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: [4 cilddə] / V.Aslanov, S.Mehdiyeva, S.Əlizadə [və b.] – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – 480 s.
21. Babayev, A. Bəkir Çobanzadə / A.Babayev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1998. – 312 s.
22. Babayev, A. Bəkir Çobanzadənin bir məqaləsi haqqında // – Bakı: BDU-nun “Dədə Qorqud dünyası” toplusu, – 2010. I kitab, – s. 50-61.
23. Babayev, A. Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya / A.Babayev. – Bakı: Elm, – 2016. – 336 s.
24. Bağırzadə, Q., Çobanzadə, B. Elmi qramerin əsasları / Q.Bağırzadə, B.Çobanzadə. – Bakı: Az.X.M.Q. Xalq Maarifi Kadrosu İnstitutu, – 1932. – 64 s.
25. Balayev, A. Tarix terminləri lüğəti / A.Balayev. – Bakı: Altun kitab, – 2017. – 336 s.
26. Binnətova, A. Klassiklərimiz B.Çobanzadənin araşdırmalarında // Сборник материалов конференции “Мир Бекира Чобан-заде”, – Симферополь: НАТА, – 2012, – s. 32-41.
27. Cəfəroğlu, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Cəfəroğlu. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 408 s.
28. Cəfərov, N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi / N.Cəfərov. – Bakı: Az.Dövlət Kitab Palatası, – 1995. – 208 s.

29. Cəfərov, N. Ərəblər, farslar... və türklər / N.Cəfərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – 392 s.
30. Cəfərov, N. Türkölogiyaya giriş / N.Cəfərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 248 s.
31. Cəfərov, N. Ümumi dilçilik / N.Cəfərov. – Bakı: Təhsil, – 2023. – 216 s.
32. Cəfərov, S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı / S.Cəfərov. – Bakı: ADU, – 1960. – 203 s.
33. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili (leksika) / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
34. Cəlilov, F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 285 s.
35. Çobanzadə, B. Seçilmiş bədii əsərləri / Tərt. ed.: R.Əskər. – Bakı: BXQR, – 2012. – 240 s.
36. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – 336 s.
37. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – 368 s.
38. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2007. – 344 s.
39. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2007. – 200 s.
40. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007. – 264 s.
41. Çobanzadə, B. Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı // – Bakı: “İnqilab və mədəniyyət”, – 1934. № 9-10, – s. 28-29.
42. Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: [2 hissəli] / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Maarif, – h. 1. – 1979. – 268 s.
43. Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 256 s.
44. Eyvazova, R. Orta əsr ədəbi dil əlaqələrinin Kişvəri əsərlərində təzahürü / R.Eyvazova. – Bakı: Elm, – 1999. – 293 s.
45. Eyvazov, P. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya məsələlərinin öyrənilməsində professor Bəkir Çobanzadənin rolu // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, – 2021. № 2 (116), – s. 129-132.
46. Eyvazov, P. Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi haqqında araşdırmaları // “Azərbaycanşünaslıq: keçmişi, bu günü

- və gələcəyi” mövzusunda beynəlxalq elmi simpoziumun materialları, – Qars: Qafqaz Universiteti, – 2015, – s. 273-285.
47. Eyvazov, P. Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan türkcəsinin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmaları // – Bakı: Türkologiya jurnalı, – 2015. № 4, – s. 95-101.
48. Eyvazov, P. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında feilə məxsus qrammatik kateqoriyaların şərhli // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 2020, – s. 387-392.
49. Eyvazov, P. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında fonetik qanun və hadisələr // – Bakı: “Türk dünyası” elmi jurnalı, Azərbaycan Dil Qurumu, – 2021, c. 1. № 2. – s. 37-46.
50. Eyvazov, P. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında qrammatik kateqoriyaların şərhli // Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 31 may 2013, – s. 56-63.
51. Eyvazov, P. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında leksik şəkilçilər // – Bakı: AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, – 2015. № 1, – s. 46-53.
52. Eyvazov, P. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında sayların etimologiyası haqqında // – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, – 2017. № 3 (103), – s. 73-76.
53. Eyvazov, P. I Bakı Türkoloji Qurultayında Bəkir Çobanzadə türk dillərinin leksik quruluşu haqqında (ümumtürk ədəbi dili kontekstində) // I Türkoloji qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir türkologiya: dünən, bu gün, sabah” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 2016, – s. 21-24.
54. Eyvazov, P. Prof. Dr. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında söz yaradıcılığı məsələləri // – Elazığ: Uluslararası Türk Lehçeleri Araşdırmaları Dergisi (TÜRKLAD), – 2019. III cilt, № 1, – s. 144-159.
55. Eyvazov, P. Professor Bəkir Çobanzadənin tarixi lüğətlərlə bağlı araşdırmaları (“İbn Mühənnə və onun lüğəti” əsəri əsasında) // – Bakı: “Dilçilik araşdırmaları” jurnalı, – 2020. № 2 (iyul-dekabr), – s. 25-32.

56. Eyvazov, P. Professor Bəkir Çobanzadə Şah İsmayıl Xətəinin dili haqqında // – Bakı: Bakı Universiteti Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2021. № 1, – s. 31-41.
57. Əhmədov, B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr / B.Əhmədov. – Bakı: Altun Kitab, – 2015. – 288 s.
58. Əlizadə, F. Türk və dünya dillərini birləşdirən kök samitlər // IX Uluslararası Türk Dili Qurultayının materialları, – Ankara: TDK, – c. 1. – 2021. – s. 169-179.
59. Əsgərov, M. Türk dillərində zaman formaları, adverbial feil formaları və onları arasında funksional-semantik əlaqələr / M.Əsgərov. – Bakı: Elm, – 2003. – 180 s.
60. Əskər, R. M. Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri / R.Əskər. – Bakı: MBM, – 2008. – 432 s.
61. Əzizov, E. Ahəng qanununun prinsipi haqqında // – Bakı: “Türkologiya” jurnalı, – 2000. № 1-4, – s. 45-48.
62. Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası / E.Əzizov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 348 s.
63. Əzizov, E. Bəkir Çobanzadə bədii dilin tədqiqatçısı kimi // “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 31 may 2013, – s. 8-13.
64. Əzizov, E. Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında ahəng qanunu məsələsi və saitlər ahənginə dair bəzi mülahizələr haqqında // Prof. Bəkir Çobanzadənin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2018, – s. 19-22.
65. Əzizov, E. I Türkoloji qurultayda türk dillərinin tarixi və inkişafı məsələləri // – Bakı: “Türkologiya” jurnalı, – 2016. № 3, – s. 78-83.
66. Əzizov, E. Köktürk vokalizminin Azərbaycan dilində təzahür xüsusiyyətləri // – Bak: Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2009. № 3, – s. 27-31.
67. Hacıyeva, A. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya / A.Hacıyeva. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 327 s.
68. Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: [2 cilddə] / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2012. – 476 s.
69. Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: [2 cilddə] / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – c. 2. – 2012. – 392 s.

70. Hacıyev, T. I Türkoloji qurultayda Bəkir Çobanzadənin fəaliyyəti // "Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 31 may 2013, – s. 3-8.
71. Hacıyev, T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili / T.Hacıyev. – Bakı: Təhsil, – 2013. – 248 s.
72. Hacıyev, T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil / T.Hacıyev. – Bakı: Maarif, – 1979. – 131 s.
73. Heydərova, X. Qədim və orta əsr lüğətlərinin tərtibi prinsipləri / X.Heydərova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 252 s.
74. Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 308 s.
75. Hüseynova, M. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası / M.Hüseynova. – Bakı: ADPU, – 2020. – 600 s.
76. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili (fonetika) / B.Xəlilov. – Bakı: Bakı Çap Evi, – 2013. – 310 s.
77. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası: [2 hissəli] / B.Xəlilov. – Bakı, – h. 1. – 2000. – 280 s.
78. Xətai, Ş.İ. Seçilmiş əsərləri / Ş.İ.Xətai. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 384 s.
79. Xudiyev, N. Seçilmiş əsərləri: [11 cilddə] / N.Xudiyev. – Bakı: Elm və təhsil, 2012, – c. 1. – 2012. – 686 s.
80. İbn Mühənnə, S.C. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan / Tər. ed. T.Hacıyev. – Bakı: Kitab aləmi, – 2008. – 160 s.
81. İsgəndərov, A., Seyidov, M. "Dədə Qorqud kitabı" Azərbaycan dilindədir. Dil sevgisindən dilçiliyə / A.İsgəndərov, M.Seyidov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – s. 207-212.
82. İsmayılova, M. Türk dilləri dialektlərində inteqrasiya və diferensiasiya məsələləri / M.İsmayılova. – Ankara: İKSAD yayınevi, – 2022. – 209 s.
83. Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [IV cilddə] / M.Kaşğari. – Bakı: Ozan, – c. I, II, III, IV. – 2006.
84. Kazımbəy, M. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası / Tərc., tədqiq və şərh ed. İ.Abbasov. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2017. – 1000 s.
85. Kazımov, İ. Türk dillərinin intensivlik qrammatikası / İ.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 236 s.

86. Kazımov, İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası / İ.Kazımov. – Bakı: Elm, – 2019. – 304 s.
87. Kazımov, Q. Seçilmiş əsərləri: [10 cilddə] / Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c. 6. – 2009. – 584 s.
88. Kazımov, Q. Seçilmiş əsərləri: [10 cilddə] / Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c. 7. – 2009. – 576 s.
89. Kazımov, Q. Seçilmiş əsərləri: [10 cilddə] / Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c. 9. – 2010. – 544 s.
90. Qasımov, C. Bəkir Çobanzadə / C.Qasımov. – Bakı: ARDTX-nın H.Əliyev adına Akademiyasının NPM, – 2018. – 328 s.
91. Qazıyeva, N. Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu / N.Qazıyeva. – Bakı: Təhsil, – 2003. – 146 s.
92. Qəmbərova, Q. B.Çobanzadənin “Türk-tatar dialektolojisi” əsərində türk-tatar şivələri problemi // “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 31 may 2013, – s. 52-55.
93. Qəmbərova, Q. İmadəddin Nəsiminin anadilli poetik əsərlərinin diaxronik-dialektoloji tədqiqi / Q.Qəmbərova. – Bakı: Elm, – 2019. – 228 s.
94. Qəribli, A. Azərbaycan dili anlayışının tarixi / A.Qəribli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 152 s.
95. Qıpçaq, M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi / M.Qıpçaq. – Bakı: Elm, – 2000. – 453 s.
96. Qıpçaq, M. Qədim alət halına dair // Türk dillərinin quruluşu və tarixi. – Bakı: Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi, – 1983. – s. 124-128.
97. Qıpçaq, M. Türk say sistemi / M.Qıpçaq. – Bakı: Yazıcı, – 1996. – 132 s.
98. Quliyev, İ. “Codex Cumanicus” və kuman dilinin leksikası / İ.Quliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – 208 s.
99. Quliyev, V. Bəkir Çobanzadə: Budapeşt illəri / V.Quliyev. – Bakı: Çapar yayınları, – 2023. – 260 s.
100. Quluzadə, M. Füzulinin lirikası / M.Quluzadə. – Bakı: Azərb. SSR EA, – 1965. – 476 s.
101. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cilddə] / A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2003. – 450 s.
102. Qurbanov, A. Ümumi dilçilik / A.Qurbanov. – Bakı: Elm, – 2019. – 272 s.

103. Mahmudova, Q. Müasir türk dillərində düzəltmə söz / Q.Mahmudova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 335 s.
104. Mehdiyeva, S. Azərbaycan türk Şairlərinin “sultanüş-şüəra”sı Məhəmməd Füzulinin dili // I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları, – Bakı: Elm və təhsil, – 2016, – s. 283-286.
105. Mehdiyeva, S. Ədəbi dil məsələləri / S.Mehdiyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 354 s.
106. Məhərrəmli, B. Türk dillərinin qədim leksikası / B.Məhərrəmli. – Bakı: Xəzər Universiteti, – 2017. – 272 s.
107. Məmmədli, M. Azərbaycan dialektologiyası / M.Məmmədli. – Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, – 2019, – 352 s.
108. Məmmədli, M. Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr / M.Məmmədli. – Bakı: Zərdab LTD, – 2011. – 104 s.
109. Məmmədli, Y. Araşdırma, esse, məqalələr / Y.Məmmədli. – Bakı: MBM, –2009. – 256 s.
110. Məmmədova, Ə. B.Çobanzadə “səslərin dəyişməsi” haqqında (fars dili ilə müqayisədə) // Prof. Bəkir Çobanzadənin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2018, – s. 34-37.
111. Məmmədov, İ. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş / İ.Məmmədov. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1988. – 85 s.
112. Məmmədov, M. Kırım-tatar dilində oğuz xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Universiteti Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2010. № 4, – s. 5-10.
113. Mir, Cəlal. Füzuli sənətkarlığı / Mir Cəlal. – Bakı: Kaşqari, – 2007. – 357 s.
114. Mirələmov, H. Sonuncu fəteh. Trilogiya / H.Mirələmov. – Bakı, – 2012. – 674 s.
115. Mirzəliyeva M. Seçilmiş əsərləri / M.Mirzəliyeva. – Bakı: Zəngəzurda, – c. 1, – 2020. – 204 s.
116. Mirzəyev, H. Müasir Azərbaycan dilində feil / H.Mirzəyev. – Bakı: Elm, – 2006. – 546 s.
117. Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.Mirzəzadə. – Bakı: ADU, – 1990. – 376 s.

118. Müasir Azərbaycan dili: [3 cildə] / Red.: Z.Budaqova. – Bakı: Az. SSR EA, – c. 2. – 1980. – 509 s.
119. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika və fonologiya / Baş red.: M.Nağısoylu. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2019. – 734 s.
120. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya / Baş red.: N.Məmmədli. – Bakı: Zərdabi nəşr MMC, – c. 2. – 2022. – 1152 s.
121. Nağısoylu, M. Orta əsr Azərbaycan-türk tərcümə əsərlərinin səciyyəvi dil xüsusiyyətləri // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri mövzusunda XIII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: Elm və təhsil, – 2013, – s. 49-58.
122. Nərimanov, N. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərfi-nəhvi / Tərt. ed. İ.Qulusoy. – İstanbul: Sonçağ Akademi Yayınları, – 2019. – 128 s.
123. Novruzova, N. B.Çobanzadə: həyatı, elmi və pədaqoqi fəaliyyəti, “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” əsəri // Çobanzadə B. Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl, Ön söz, – Bakı: Aspoliqraf, – 2006. – s. 3-20.
124. Pirişev, E. Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində lüğətlər / E.Pirişev. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 160 s.
125. Rəcəbli, Ə. Azərbaycan dilçiliyi / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 416 s.
126. Rəcəbli, Ə. Göytürk dilinin morfologiyası / Ə.Rəcəbli. – Bakı: BDU, – 2002. – 475 s.
127. Rəcəbli, Ə. Struktur dilçilik / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 530 s.
128. Rəhimov, M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşma tarixi / M.Rəhimov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 320 s.
129. Sadıqova, S.A. Azərbaycan dilçiliyi simalarda / S.Sadıqova. – Bakı: Apostrof, – 2021. – 1092 s.
130. Sadıqova, S.A. Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında terminologiya problemləri // Prof. Bəkir Çobanzadənin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2018, – s. 22-25.
131. Sadıqova, S.A. N.Nərimanov və Azərbaycan dili / S.Sadıqova. – Bakı: Avropa, – 2020. – 176 s.
132. Sadıqova, S.M. B.Çobanzadənin elmi görüşlərində dil və psixologiya məsələləri // Prof. Bəkir Çobanzadənin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2018, – s. 37-40.

133. Sadıqova, S.M. Dəbistan jurnalının dili / S.Sadıqova. – Bakı: BDU, – 2007. – 168 s.
134. Serebrennikov, B. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası / B.Serebrennikov, N.Hacıyeva. – Bakı: Səda, – 2002. – 382 s.
135. Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya) / Y.Seyidov. – Bakı: BDU, – 2006. – 371 s.
136. Seyidov, Y. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: BDU, – c. 1. – 2006. – 630 s.
137. Səmədova, K. Azərbaycan dilinin şimal ləhcələrinin morfoloji quruluşu və qırpaq elementləri / K.Səmədova. – Ankara: İKSAD, – 2023. – 244 s.
138. Süleymenov, O. Az-Ya / O.Süleymenov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 272 s.
139. Şahbazova, Z. Azərbaycan dilində əvəzlilər / Z.Şahbazova. – Bakı: Ulu, – 2007. – 336 s.
140. Şirvani, Ə.Ə. Məzhər üt-türki / Tərt. ed.: N.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. – 216 s.
141. Tağızadə, Z. Azərbaycan dilində bəzi şəkilçilərin inkişaf tarixi // – Bakı: Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, Dilçilik seriyası, – 1954. – c. 6, – s. 118-129.
142. Tanrıverdi, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 464 s.
143. Təhməzli, H. Şıxalıağal: Tarixi keçmişdən bu günə / H.Təhməzli. – Bakı: MBM, – 2011. – 496 s.
144. Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti (XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan yazılı abidələri əsasında) / Redak. heyəti. N.Cəfərov və b. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2023. – 468 s.
145. Vəliyev, İ. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları / İ.Vəliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2009. – 213 s.
146. Yusifov, M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları / M.Yusifov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 320 s.
147. Zeynalov, F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası: [2 hissəli] / F.Zeynalov. – Bakı: MBM, – h. 1. – 2008. – 354 s.
148. Zeynal, S. XVII-XX əsrin qrammatika kitablarında say / S.Zeynal. – Bakı: ADPU, – 2023. – 180 s.

149. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı: Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər / Tərt. ed.: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev. – Bakı: Çinar-Çap, – 2006. – 570 s.

Türk dilində

150. Acar, K. Kırmımlı Bekir Sıdkı Çobanzadə (Dilçiliği ve Edebiyat Araştırmacılığı) / K.Acar. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2001. – 518 s.
151. Akar, A. Türk Dili Tarihi / A.Akar. – İstanbul: Ötüken, – 2014. – 336 s.
152. Buran, A. Çağdaş Türk Lehçeleri / A.Buran, E.Alkaya, M.Özeren. – Ankara: Akçağ yayınları, – 2013. – 483 s.
153. Buran, A. Kurşunlanan Türkoloji / A.Buran. – Ankara: Akçağ, – 2016. – 560 s.
154. Caferoğlu, A. Türk Dili Tarihi / A.Caferoğlu. – Ankara: Altınordu Yayınları, – 2015. – 198 s.
155. Çobanzadə, B. Kırmım Tatar İlm-i Sarfi. Hazırlayan: Nariman Seyit-yahya / B.Çobanzadə. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2009. – 135 s.
156. Çobanzadə, B. Türk-Tatar Dil Bilimine Giriş / Hazırlayanlar: Ufuk Deniz Aşçı ve Fatih Numan Küçükballı. – Konya: Palet Yayınları, – 2015. – 208 s.
157. Demir, N. Giresun İli ve Yöresi Ağızları. 2. Baskı. / N.Demir, Ö.Aydoğdu – Giresun: Yeşilgiresun Matbaacılık-Gazetecilik Ltd, – 2016. – 704 s.
158. Demir, N. Oğuzca / Batı Türkçesinin Anadolu'da yazı dili haline gelmesi // Tofiq Hacıyevin anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş "Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 2016, – s. 64-67.
159. Doğan, C. XIV-XV. Yüzyıl Tarihi Türk Yazı Dillerinde Lehçe Karışmaları / C.Doğan. – Ankara: TDK, – 2022. – 415 s.
160. Ekrem, G. "Babürname"de Geçen Askeri Terimler Üzerine // – Ankara: Türk Dili Araştırmaları, Belleten, TDK, – 2014. – c. 62, №1, – s. 27-103.
161. Emirova, A. Bekir Çobanzadə'nin Dilbilim Anlayışı // – Güz: Karadeniz Araştırmaları, – 2006. № 11, – s. 1-11.
162. Ercilasun, A.B. Türk Dili Tarihi / A.B.Ercilasun. – Ankara: Akçağ, – 2011. – 488 s.

163. Eren, H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 1. Baskı. / H.Eren. – Ankara: Bizim Büro Basımevi, – 1999. – 513 s.
164. Eyuboğlu, İ.Z. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. 2. Baskı. / İ.Z.Eyuboğlu. – İstanbul: Sosyal Yayınlar, – 1991. – 784 s.
165. Eyvazov, P. Azərbaycan Edebi Dili Tarihinin Bekir Çobanzade Tarafından Dönemsel Açından Sınıflandırılması // XVII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, – Özbekistan, Taşkent, – 2022, – s. 144-149.
166. Eyvazov, P. Bekir Çobanzade ve Türk Dillerinin Çağdaş Sorunları // IX. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayının Bildirileri, – Ankara, – 2014, – s. 68-72.
167. Eyvazov, P. Prof. Dr. Bekir Çobanzade'nin Dilcilik Araştırmalarında Azerbaycan Türkçesinin Kökeni, Eski İzleri ve Gelişmesi Meseleleri // XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, – Samsun: – 2019, – s. 1811-1816.
168. Eyvazov, P. Prof. Dr. Bekir Çobanzade'nin Ortak Türk Dili Projesi // – Ankara: Yeni Türkiye Dergisi, – 2018. № 101 (mayıs-haziran), – s. 248-257.
169. Gökalp, Z. Türkçülüğün Esasları / Z.Gökalp. – Ankara: Alter Yayıncılık, – 2010. – 215 s.
170. Gül, B. İbni Mühenna Lügati'nin Türk ve Moğol Dil Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi // – Ankara: Türkbilig, – 2010. № 19, – s. 87-95.
171. Gül, B. Moğolca İbni Mühenna / B.Gül. – Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, – 2016. – 270 s.
172. Gülensoy, T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü: [2 ciltte] / T. Gülensoy. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – c. 1. – 2007. – 608 s.
173. Gülensoy, T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü: [2 ciltte] / T. Gülensoy. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – c. 2. – 2007. – 1204 s.
174. Güner, G. Kıpçak Türkçesindeki Meslek Adları üzerine İçerik ve Yapı Bakımından Bir Sınıflandırma Denemesi // – Erzincan: Erzincan Üniversitesi, International Periodical for languages. Literature and history of Turkish of Turkic, – 2010. – c. 5. № 3, – s. 1217-1448.
175. Hacıeminoğlu, N. Karahanlı Türkçesi Grameri / N.Hacıeminoğlu. – Ankara: TDK Yayınları, –2019. – 214 s.

176. Hacıeminoğlu, N. Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller / N.Hacıeminoğlu. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, –1991. – 280 s.
177. İbni-Mühenna Lugati / Yayına hazırlayan: Abdullah Battal Taymas. – Ankara: TDK, – 1997. – 108 s.
178. İnan, A. XIII-XV. Yüzyıllarda Mısırdaki Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve “Halis Türkçe” // – Ankara: TDK, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, – 31 aralık 1953. № 1. – s. 53-71.
179. Korkmaz, Z. Fuzulî'nin Dili // – Ankara: TDK, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, – 2005. – c. 1. – s. 71-80.
180. Lessing, F.D. Moğolca-Türkçe Sözlük (Çeviren: G.Karaağaç) / F.D.Lessing. – Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2003. – 456 s.
181. Nişanyan, S. Sözlere Soyağacı – Çağdaş Türkçenin Kökenbilim Sözlüğü. 2. Baskı. / S.Nişanyan. – İstanbul: Adam Yayınları, – 2003. – 724 s.
182. Otar, İ. Kıymetli Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade / İ.Otar. – İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları, – 1999. – 288 s.
183. Şçerbak, A.M. Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil) / Çevirenler: Y.Karasoy, N.Hacızade, M.Gülmez. – Ankara: TDK Yayınları, – 2016. – 235 s.
184. Şemseddin, S. Kamus-ı Türki. Hazırlayan: Paşa Yavuz Arslan / S.Şemseddin. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2015. – 1626 s.
185. Taş, İ. Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı / İ.Taş. – Ankara, TDK, – 2009. – 275 s.
186. Taymas, A. Kıymetli Bekir Çobanzade'nin Şiirleri // – İstanbul: Türkiyat Mecmuası, – 1955. – c. XII. – s. 23-44.
187. Tietze, A. Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati: [2 ciltte] / A.Tietze. – İstanbul: Simurg Kitapçılık, Yayıncılık ve Dağıtım, – c. 1. – 2002. – 763 s.
188. Tietze, A. Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati: [2 ciltte] / A.Tietze. – Viyana: Avusturya Bilimler Akademisi Yayınları (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften), – c. 2. – 2009. – 440 s.
189. Tuna, O.N. Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler // – İstanbul: Türkiyat mecmuası, – 1972. c. XVII. – s. 209-250.
190. Tuna, O.N. Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi / O.N.Tuna. – Ankara: TDK, – 2020. – 57 s.

191. Uca, A. Mirza Fethali Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri // –Erzurum: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, – 2001. № 17, – s. 365-382.
192. Yalçın, S.K. Azərbaycan Türkçesi Grameri / S.K.Yalçın. – İstanbul: KESİT Yayınları, – 2018. – 448 s.
193. Yalçın, S.K. Türk Dillerinde Ünlüler / S.K.Yalçın. – Ankara: TDK Yayınları, – 2013. – 381 s.

Rus dilində

194. Абдужемилев, Р. Предпосылки становления языка переписки Крымского ханства в Золотоордынских ярлыках // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского, Серия «Филология. Социальные коммуникации», – 2014. – т. 27 (66), № 3, – с. 212-220.
195. Ашнин, Ф.Д., Алпатов В.М. Востоковедение Советского периода дело профессора Б.В. Чобан-заде // – Москва: Восток, – 1998. № 5, – с. 125-133.
196. Ашнини, Ф.Д. Бекир Вагапович Чобан-заде // – Москва: Народы Азии и Африки, – 1967. № 1, – с. 208-206.
197. Ганиева, Э. С. Система лингвистических терминов в языковедческих трудах Бекира Чобан-заде // – Киев: Культура народов Причерноморья, – 2008. № 144, – с. 106-109.
198. Гусейнова, У.Г. Тюркологическое наследие Бекира Чобан-заде // “Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 31 may 2013, – с. 47-52.
199. Севортян, Э. Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке / Э.Севортян. – Москва: Издательство Восточной Литературе, – 1962. – 644 с.
200. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Б”. / Э.В. Севортян. – Москва: Наука, – 1978. – 349 с.
201. Сейдаметова, Н. Проблемы морфемики и словообразования в лингвистических трудах Бекира Чобан-заде // – Східний світ, – 2014. № 1, – с. 71-75
202. Урсу, Д.П. Бекир Чобан-заде (жизнь, судьба, эпоха) / Д.П.Урсу. – Симферополь: Крымучпедгиз, – 2004. – 276 с.

203. Урсу, Д.П. Выдающийся ученый-тюрколог Бекир Чобан-заде: жизнь и деятельность // Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941), – Симферополь, – 1999, – с. 74–89.
204. Чобан-заде, Б. Итоги унификации алфавитов тюрко-татарских народов // “Культура и письменность востока”, – 1928. III книга, – с. 18-34.
205. Эйвазов, П. Вопросы литературного языка в научном творчестве Бекира Чобанзаде // – Тавриі: Вчені Записки Таврійського Національного Університету Імені В.І. Вернадського, Серія: Філологія. Соціальні комунікації, – 2020. Том 31 (70) № 3, – Частина 2 Видавничий дім, – с. 228-232.
206. Эйвазов, П. Концепция литературного языка Бекира Чобанзаде // – Austrian: Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, – 2015. № 7-8 (july-august), – с. 118-121.
207. Эйвазов, П. Мнение профессора Бекира Чобанзаде о морфологической структуре азербайджанского языка / Многоуровневая языковая подготовка в условиях поликультурного общества. Материалы IX международной научно-практической конференции, – Казань, – 2022, – с. 293-307.
208. Эмирова, А. Бекир Чобан-заде и актуальные проблемы современного крымскотатарского языкознания // Мир Бекира Чобан-заде: Сборник материалов I Крымской Международной Тюркологической конференции, – Белогорск (Карасубазар): НАТА, – 2012, – с. 84-88.

Krim-tatar dilinda

209. Меметов, Б. Бекир Чобан-заде ве гырымтатар тилшинаслыгы // – Симферополь: “Йылдыз”, - 1993. № 5-6, – с. 262-268.
210. Рустамова, А. Бекир Чобан-заде эсерлерининъ Азербайджанда нешири акъкъында // – Симферополь: “Йылдыз”, – 2003. № 2, – с. 49-54.
211. Усеинов, К. Къырымтатар тили / К.Усеинов, Э.Ганиева. – Къырым: Къырымдевокъувпеднешир, – 2008. – 208 с.
212. Чобан-заде, Б. Къырымтатар ильмий сарфы / Б.Чобан-заде. – Симферополь: Доля, – 2003. – 240 с.

213. Чобан-заде, Б. “Шахнаме” ве дюнъя эпик эдебияты // – Симферополь: “Йылдыз”, – 2003. № 2, – с. 41-47.
214. Эмирова, А. Изаатлар // Б. Чобан-заде. Къырымтатар ильмий сарфы. – Симферополь, – 2003, – с. 158-163.

Internet resurslari

215. <https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti> (05.03.2025)
216. <https://e-qanun.az/framework/47674> (05.03.2025)
217. <http://www.biyografi.net/kisiyazdir.asp?kisiid=2110>
(05.03.2025)
218. <https://www.etimolojiturkce.com> (05.03.2025)
219. <http://static.bsu.az/w15/B%C9%99kir%20%C3%87oban-zad%C9%99%20TAM%20K%C4%B0TAB-Nesriyyat.pdf>
(05.03.2025)
220. <http://www.nisanyansozluk.com> (05.03.2025)
221. <https://sozluk.gov.tr/> (05.03.2025)
222. <https://president.az/az/articles/view/63979> (05.03.2025)

Pərvin Eyvaz oğlu Eyvazov 2005-ci ildə Neftçala rayon humanitar təmayüllü “Muğan” liseyini *fərqlənmə attestatı* ilə bitirib.

2005-2009-cu illərdə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı” ixtisası üzrə təhsil alıb və bakalavriat səviyyəsini *fərqlənmə diplomu* ilə bitirib.

2009-2010-cu illərdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri sıralarında həqiqi hərbi xidmətdə olub.

2010-2012-ci illərdə Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında “Azərbaycan dili” ixtisası üzrə təhsil alıb və magistratura səviyyəsini *fərqlənmə diplomu ilə fəxri məzun* kimi bitirib.

2013-2016-cı illərdə BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının əyani doktorantı olub.

2012-ci ildən Bakı Dövlət Universitetində çalışır. 2012-2025-ci illərdə BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” elmi tədqiqat laboratoriyasında fəaliyyət göstərmiş. 2026-cı ildən BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimidir.

Bir müddət AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda elmi işçi, həmçinin müxtəlif illərdə Elm və Ali Təhsil üzrə Dövlət Agentliyinin SABAH qruplarında, Xəzər Universitetində və İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universitetinin Bakı Filialında müəllim vəzifəsində işləyib.

Təhsil aldığı illərdə respublika fənn olimpiadalarının, bir sıra müsabiqələrin qalibi olub, elmi və ictimai təşkilatlara rəhbərlik edib, əmək fəaliyyəti dövründə akademik uğurlarına görə diplom və fəxri fərmanlarla təltif edilib.

Türkiyə, Polşa, Bosniya-Hersoqovina və başqa xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq elmi konfranslarda və təlimlərdə iştirak edib. Respublika və beynəlxalq səviyyəli bir sıra elmi konfransların təşkilat komitəsinin üzvü, üç kitabın, üç tədris proqramının və 90-a yaxın məqalənin müəllifidir.

Redaktorlar:

Ramil Əkbər oğlu Bayramov

BDU-nun baş müəllimi, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Anar Tofiq oğlu Fərəcov

BDU-nun müəllimi, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Könül Ümüd qızı Eyvazova

BDU-nun Türkologiya kafedrasının doktorantı

Kompüter tərtibçisi:

Səbinə İmanova

Bədii tərtibat:

Şəlalə Məmməd

Formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcmi: 18,5 ç.v.

Tirajı: 100

“Mədəniyyətə iki ayağımızla birdən yürümək istərsək, dilimizin sərfi olmalıdır”.

“Əgər bir çox isimlərin və sifətlərin feil damarlarından yapıldığını nəzəri-etibara alırsaq, türk dilinə “feil dili” demək mümkündür”.

“Türk ədəbi dili məsələsi qayət mühüm bir məsələdir və türk-tatar xalqlarının mədəniyyət, elm və fənn sahəsində iləriləyə bilmələri üçün mümkün olduğu qədər sürətlə bu ədəbi dili də əldə etmələri lazımdır”.

“Azərbaycan türk dili XIV əsrdən başlayaraq ədəbi mahiyyət qazanmış və XVI əsrdə isə M.Füzuli şəxsiyyətində ən yüksək təkamül zirvəsinə vasil olmuşdur”.